

Jõelähtme

TEEJUHT RÄNDAJALE JA KODULOOHUVILISELE

Projekti juht: Aili Saks

Toimetajad: Maarja Aasmäe, Taavi Pae, Toomas Tamla

Keeletoimetaja: Marje Mändsalu

Kaas ja makett: Angelika Schneider

Teostus: Anu Ristmets ja Angelika Schneider

Fotode autorid: Tiit Hunt, Ants Kraut, Margit Pärtel, Tiit Sillaots,

Toomas Tamla, Heidi Tooming, Liis Truubon

Elektroonilise versiooni ettevalmistus: Aivar Haav

Kaanel Jägala juga (foto Tiit Hunt)

Autoriõigus: Jõelähtme Vallavalitsus, 2010

Välja andnud Jõelähtme Vallavalitsus koostöös Eesti Entsüklopeediakirjastusega.

Elektrooniline versioon: otse.info OÜ

Kõik õigused kaitstud.

All rights reserved.

ISBN 978-9949-18-755-3 (trükis)

ISBN 978-9949-21-530-0 (PDF)

ISBN 978-9949-21-531-7 (epub)

Printed in Estonia

SISUKORD

Saateks	5
Jõelähtme valla vapp	6
Jõelähtme valla lipp	7
Üldandmed	8

LOODUS

Loodusimed igal sammul. Kuus suurimat loodusimet	
Jägala juga – Baltimaade Niagara	13
Kostivere urked – salapärane ja maailmas ainulaadne karstiväli	17
Karstivormid	22
Paekivi – Eesti rahvuskivi	25
Kiviaiad	27
Ordoviitsiumi ajastu	30
Pankrannik – looduslik Hiina müür	34
Ülgase kaitsealune piirkond	35
Loopealsed – avatuses on väärtus	42
Rändrahnud – Eesti vanim „sisseveoartikkel”	
Saared	50
Rammu	51
Koipsi	56
Rohusi ja Umblu	62

AJALUGU

Muinasaeg	
Kütist ja korilasest põlluharijaks	69
Muinaskihelkonnad	74
Kirikukihelkond	78
Jõelähtme koguduse hingekarjased	82
Nimede panekust Jõelähtme kihelkonnas	85
Jõelähtme vald kui ümbrus ja organism	88
Jõelähtme koolioludest	97

ALEVIKUD JA KÜLAD

Kostivere alevik	102
Loo alevik	106
Haljava	112
Iru	115
Jõelähtme	122
Jõesuu	134
Jägala	136
Jägala-Joa	139
Kaberneeme	143
Kallavere ja Uusküla	146
Koila	151
Koogi	153
Kostiranna	155
Liivamäe	157
Maardu	159
Manniva	163
Neeme ja Ihasalu	166
Nehatu	170
Parasmäe	172
Rebala	176
Ruu	180
Saha	182
Vandjala ja Loo	189
Võerdla	193
Ülgase	195

MÕISAD

Haljava mõis	202
Jõelähtme mõis	204
Jägala mõis	206
Ruu mõis	208
Kostivere mõis	209
Ülgase mõis	213
Lagedi mõis	214
Maardu mõis	216
Kallavere mõis	220
Nehatu mõis	221
Saha mõis	223
Ajalooliselt Jõelähtme kihelkonda kuulunud mõisad	224
Tuntud mõisnikke	225
Kasutatud kirjandus ja allikad	228
Jõelähtme vallas kaitse all olevad kultuurimälestised	232

SAATEKS

Juba aastakümneid on Eestis ühel või teisel moel püütud jäädvustada oma kodukandi väärtusi. Eriti oluliseks on see muutunud üha kiireneva üleilmastumise ajal. Üleilmastumine toob paratamatult kaasa mõningate valdkondade üheülbastumise. Vastukaaluks sellele suundumusele väärtustuvad aina enam eripärad, sealhulgas piirkondlikud erinevused.

Raamat „Jöelähtme. Teejuht rändajale ja koduloohuvilisele“ on üks samm sellel teel. „Jöelähtme“ väljaandel on Eestis suuri eelkäijaid. 1920.–1930. aastatel hakati Tartu Ülikooli geograafiaprofessorite Edgar Kanti ja August Tammekannu koostamisel ja toimetamisel välja andma maakondlikke koguteoseid. Selle tööga lõpule ei jõutud, sest 1940. aastal võimule tulnud enamliku valitsuse ajal ei lubatud seda jätkata.

Pärast taasiseseisvumist on uuesti tekkinud vajadus selle töö jätkamiseks, nüüd juba tänapäevasel alusel. Eesti Entsüklopeediakirjastus on senini välja andnud raamatud „Muhumaa“, „Saaremaa“ I osa, koguteosed „Järvamaa“ I–III ja „Pärnumaa“ I–II.

Jõukuse ja haritlaskonna kasvades on hakatud koostama ka põhjalikke ülevaateid valdadest. „Jöelähtme“ on mitmekülgne raamat, mis käsitleb nii loodust, ajalugu, majandust, asustust, rahvastikku kui ka muid valdkondi.

Mõistagi on Jöelähtme kohalugu võrratult rikkalikum, kui selle raamatu kaante vahele on mahtunud. Seda tööd on võimalik edasi arendada nii raamatuna kui ka Internetis. Varem või hiljem muutub vältimatuks vajaduseks materjali tõlkimine võõrkeeltesse.

Kirjastus tänab Jöelähtme Vallavalitsust meeldiva koostöö eest.

Hardo Aasmäe

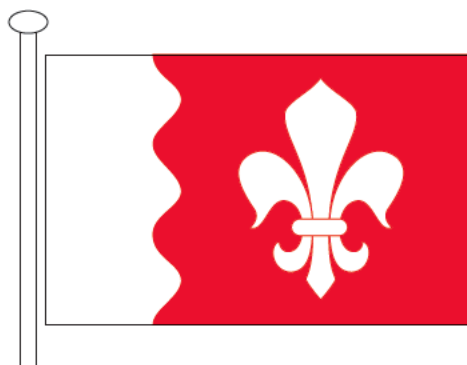
Eesti Entsüklopeediakirjastuse peatoimetaja

Jõelähtme valla vapp

Punasel kilbil on hõbedane lainelõikeline piit ja hõbedane liilia. Vapi värvid viitavad Harjumaale, lainelõikeline piit osutab valla seotusele veega (meri, jõgi, kosk). Liilia Neitsi Maarja sümbolina on valla vapile tulnud 14. sajandil Neitsi Maarjale pühitsetud Jõelähtme kirikust.

Jõelähtme valla lipp

Valla lipuks on täisnurkne riidekangas, mille laiuse ja pikkuse suhe on 7 : 11 ja normaalsuurus 105 x 165 cm.

Lipp on jaotatud püstsuunas lainelõikeliselt valgeks ja punaseks osaks, vardapoolne valge osa on 3,5 : 11 lipu pikkusest. Lipu punasel osal on valge liilia, mille kõrgus on 4 : 5 lipu laiusest.

JÕELÄHTME VALD
Üldandmed

Asukoht: Jöelähtme vald asub Ida-Harjumaal. Vald piirneb põhjast 42 km ulatuses Soome lahega. Rannajoon on kääruiline, seda liigendab mitu poolsaart (Tahkumäe ja Koljunuki neem, Ihasalu ja Kaberneeme poolsaar) ja Soome lahe väikelahte (Muuga, Ihasalu, Kaberneeme ja Kolga). Valda kuuluvad ka väikesaared: Rammu (102,6 ha), Laiakari (0,2 ha), Allu (1,6 ha), Koipsi (34,3 ha), Rohusi (12,5 ha), Umblu (1,6 ha), Väike- ehk Põhja-Malusi ja Suur- ehk Lõuna-Malusi (3,1 ja 7,0 ha) ning Vahekari (0,6 ha). Idas piirneb Jöelähtme vald 18 km ulatuses Kuusalu vallaga ja 8 km ulatuses Anija vallaga; lõunas 20 km ulatuses Raasiku vallaga; lõunas ja läänes 8 km ulatuses Rae vallaga; läänes 3 km ulatuses Tallinna linnaga, 1 km ulatuses Viimsi vallaga ja 22 km ulatuses Maardu linnaga. Jöelähtme valla territooriumil voolab Jöelähtme jõgi (kogupikkusega 46 km), mis ühineb 3 km enne Ihasalu lahte suubumist Jägala jõega (97 km). Idas on valla piiriks Pirita jõgi (105 km).

Pindala: 211 km²

Elanike arv: 5937 elanikku¹ (2010). Asustustihedus on 27 elanikku km² kohta.

Alevikud: Loo (2046 elanikku), Kostivere (768)

Külad: Aruaru (92), Haapse (47), Haljava (145), Ihasalu (49), Iru (337), Jöelähtme (113), Jõesuu (90), Jägala (136), Jägala-Joa (35), Kaberneeme (135), Kallavere (142), Koila (15), Koipsi (1), Koogi (126), Kostiranna (34), Kullamäe (8), Liivamäe (154), Loo (25), Maardu (123), Manniva (50), Neeme (246), Nehatu (20), Parasmäe (37), Rammu (0), Rebala (157), Rohusi (0), Ruu (87), Saha (126), Sambu (21), Uusküla (360), Vandjala (52), Võerdla (10), Ülgase (95)

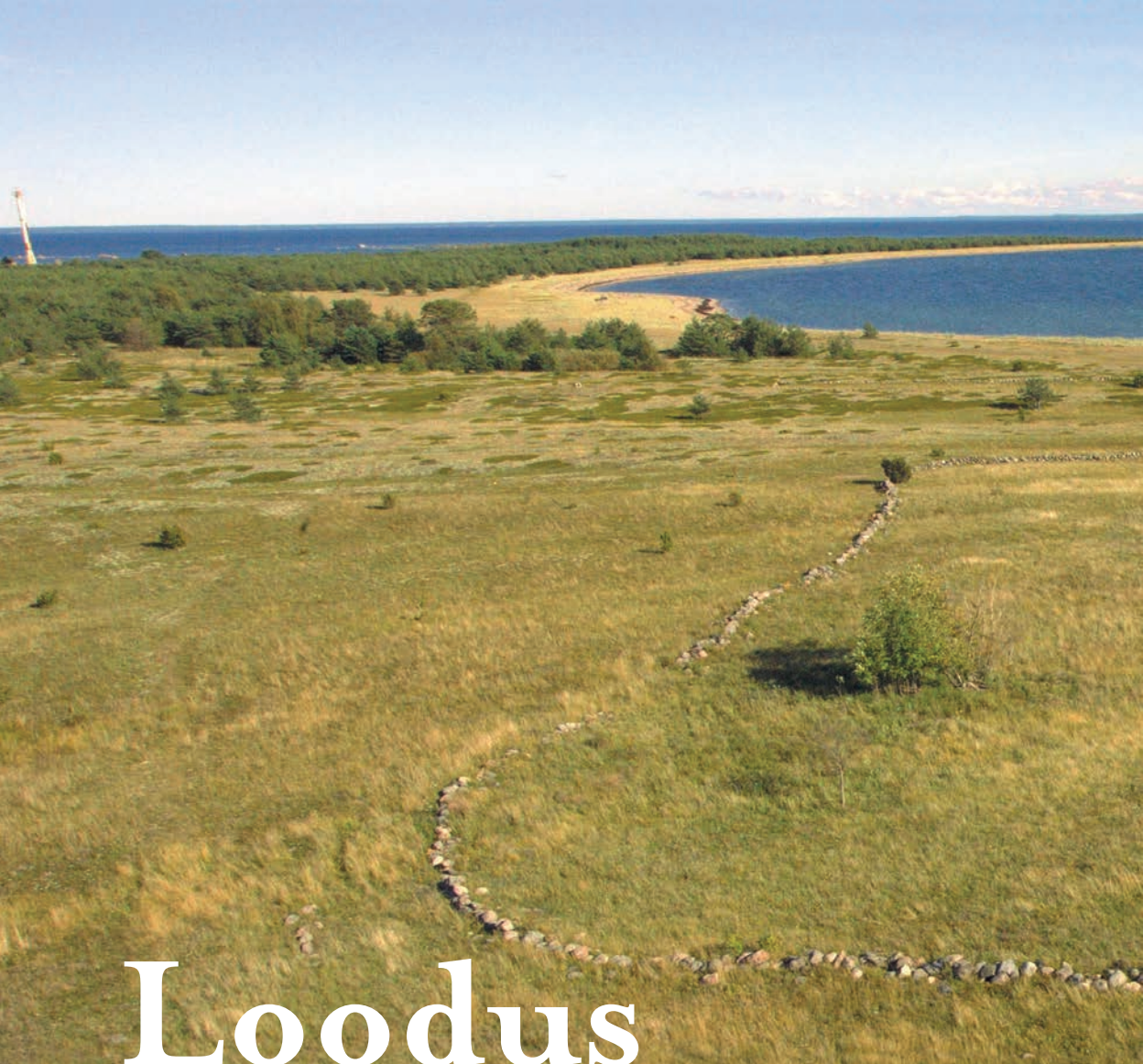
Vallamaja asukoht: Jöelähtme külas vana postijaama ja meierei hoonetes

Valla asutused: 3 kooli, 3 lasteaeda, 3 rahvamaja, 1 vanurite päevakeskus, 5 raamatukogu, 2 ambulatooriumi, 1 spordihoone koos ujulaga ja 3 kalmistut

Üritused: Suurim traditsioonidega kultuuriüritus on Jöelähtme laulupäev (a-st 1979).

Kaitsealad: Piirkond on rikas mitmesuguste arheoloogiliste ja ajalooliste kinnismuististe ning kaitstavate loodusobjektide poolest. Sealsed põliskülad on säilitanud oma arhailise miljöö. Jöelähtme valla muistsel kultuurmaastikul on moodustatud Rebala muinsuskaitseala. Muinsuskaitseala infopunkt-muuseum asub Jöelähtme külas Tallinna–Narva maantee ääres. Ühtekokku on Jöelähtme vallas muinsuskaitse alla võetud 347 arheoloogia-, 34 arhitektuuri-, 22 kunsti- ja 5 ajaloomälestist. Looduse kaitsealadest asuvad vallas Kostivere ja Ubari maastikukaitseala, suurem osa Kolga lahe ja väike osa Pirita jõeoru maastikukaitsealast ning Ülgase-Saviranna hoiuala.

¹ Rahvastikuregistri andmetel (1. jaanuar 2010)

Loodus

LOODUSIMED IGAL SAMMUL
Kuus suurimat loodusimet

JÄGALA JUGA – BALTIMAAD NIAGARA

Harju lavamaa põhjapiiriks on paekallas. Paekaldast alla voolates moodustavad jõed jugasid. Jõelähtme valla alal asub Baltimaade kõrgeim looduslik juga – Jägala juga –, mille võimsad vood langevad alla 8,1 meetri kõrguse astangu servalt. Aja jooksul on vesi kulutanud kivimitesse sügava kanjoni, milles ta pulbitseb mere poole Eesti esinduslikema karestikuna. Ligi 300 meetri pikkune, 12–14 meetri sügavune järskude kallastega kanjonorg näitab meile kätte selle maa pikkuse, mille võrra juga on kivimeid uuristades sise-

maa poole taandunud. Joa kõrval Kubja talus sündinud ja kasvanud Lembit Tuur väidab, et tema eluajal 60 aasta jooksul on Jägala juga taandunud ülesvoolu 8 meetrit. Sellest annavad tunnistust klindi servast vee survele murdunud ja alla kukkunud paelahmakad.

Joaastangus moodustavad pealmise, kuue-meetrise lasundi paekihid, mis isesuguse koostise tõttu on eri värvitooni. Astangu allosas järgnevad ülalt alla rohekashall glaukoniitliivakivi, glaukoniitliiv, savi ja diktüoneema-argilliit. Ordoviitsiumi ajastust pärinevates

Joa tagant saab mööda libedaid kive läbi kõndida.
Foto Heidi Tooming

Jägala juga pakub ka talvel võimsat vaatepilti.
Foto Heidi Tooming

lubjakivides leidub rohkesti fossiile – ürgsete mereloomade kivistisi. Eriti suur võimalus fossiile leida on suvise põua ajal, kui jõesängi astangupealne idaosa muutub kuivaks ja siledaks paeplatooks.

Et Baltimaade Niagara on jätnud sügava jälje juba muistsete inimeste meeltesse, kinnitab joa lähedal asuva Jägala-Joa küla nimetus, 1241. aasta paiku koostatud „Taani hindamisraamatus” on küla mainitud Joa külana (*Jukal*).

Astangu all mööda libedaid kive astudes on joa tagant võimalik koguni läbi kõndida. Astangu peal on vesi madal, kuid vee vool on

tugev. Kaugemas minevikus on joast veidi ülalpool olnud koolmekoht, selle kaudu sai jõest hobustega läbi minna. Kõige võimsamat vaatepilti pakub juga kevadise suurvee ajal ja talvel, mil külmunud veemassist moodustub imeline jääsein. Suvisel veevaesel ajal võib juga põua-aastal sootuks kokku kuivada, nii et astangult kukub alla ainult kitsas nire.

Viimastel aastatel on Läti ja Eesti süstasõitjad hakanud joast alla sõitma. See on väga riskantne kunsttükk, mida erilise ettevalmistusega süstamatkajatel ei tasu järele teha. Joast allasõitmise kohta käivaid legende on räägitud läbi aegade.

Tuntud looduseuurija Gustav Vilbaste pajatab oma ringkäikudest 1924. aastal ilmunud raamatu „Kodumaal rännates” III osas. „1922. aastal on juhtunud Jägala joal tähelepanemist väärt lugu: 26. aprillil on vabriku tamm (Jägala jõel enne juga asunud endine puupapivabriku tamm, mille tagant vesi suunati elektrijaama turbiinidele viivasse kanalisse – koost.), silla läheduses sattunud vette hobune vankriga. Hobune ja vanker läinud allavett, hobust juhtinud naisterahvas pääsenud kuidagi kaldale. Joalt on hobune alla kukkunud ja imelikul viisil rakkest lahti läinud. Vankrit sügavusse jättes kantud hobune vetevõgudest edasi. Puupapivabriku lähedal on hobune hammastega ühest põõsast kinni haaranud ja niikaua kinni pidanud, kui vabriku töömehed ta elusalt päästnud.”

Joast allpool on Jägala jõel tihti näha süstasõitjaid.
Foto Tiit Hunt

Joal lähedale pääseb mõlemalt poolt jõekallast. Vana-Narva maanteed mööda Jõelähtme kaudu tulles peab enne Koogi küla poodi vasakule pöörama. Nii jõuab jõe juurde Jägala jõe vasakpoolselt kaldalt. Jõe juures asub parkla.

Koogilt otse läbi sõites tuleb teeristis pöörata vasakule, ületada Koeralooga sild ja sõita

mööda Vana-Narva maanteed, kuni tee pöörab uuesti vasakule, Neemele. Pärast elektrijaama kanali ületamist tuleb endise puupapivabriku tööliste elamute juurest keerata jällegi vasakule. Nii pääseb Kubja talu juures jõe juurde Jägala jõe parempoolselt kaldalt.

1959. aastal loodi jõe kaitseks Jägala jõe kaitseala.

KOSTIVERE URKED – SALAPÄRANE JA MAAILMAS AINULAADNE KARSTIVÄLI

Kostivere aleviku ja Tallinna–Narva maantee vahelisel alal, seal kus Jõelähtme jõgi kaob maa alla ja muutub salajõeks, asub Eesti suurimaid (ligi 100 hektarit) ja esinduslikemaid karstialasid – Kostivere karstiala.

Seda paika on nimetatud Kostivere urgeteks. „Urked” olidki rahvusvaheliselt tuntud termini „karst” eestikeelne vaste. On huvitav märkida, et karstiala piirkonnas on asunud ka põline Urke talu. Kuid rahvusvahelises geoloogias võeti kasutusele termin „karst”, nimetus tulenes Sloveenias asuvast Karsti

lubjakiviplateost. „Urked” pidid „karstile” alla vanduma.

Kõikjal, kus maapõues leidub kergesti lahustuvaid kivimeid – soola, kipsi, marmorit, lubja- või dolokive –, mõjutab neid maapinda imbuva vesi ning vee liikumine kivimites võib tekitada muutusi nii maa sees kui ka pinnal, kujundades omapäraseid pinnavorme ja veekogusidki. Eestis toimuvad karstumisprotsessid mitmesaja meetri paksuseni ulatuvas Ordoviitsiumi geoloogilise ajastu lubja- ja dolokivide lasundis, haarates kogu

Kostivere karstialale sissepääsemiseks on ehitatud värav. Foto Heidi Tooming

Põhja-Eesti paelava. Karstinähtusi on Eestis mujalgi.

Kostivere karstivälja loopealsel katab 25 meetri paksust paelasundit üksnes 10–30 sentimeetri paksune moreenikiht. Aluspõhja

pealmisteks ja kõige enam karstunud kih- tideks on Ordoviitsiumi ajastul ladestunud meresetetest kujunenud Lasnamäe ehitus- paestu Uhaku ja Lasnamäe lademe Väo kihistu Kostivere kihistiku vähesavikad lubja-

Kostivere seenel on näha Lasnamäe ehituspaestu Uhaku ja Lasnamäe lademe Väo kihistu Kostivere kihistiku vähesavikad lubjakivid, mis on kujunenud Ordoviitsiumis ladestunud meresetteist ning on siinse ala aluspõhja pealmised ja kõige enam karstunud kihid. Foto Tiit Hunt

Kostivere karstiaala tuntuim ja huvitavaim karstivorm on karstiseen. Foto Heidi Tooming

kivid. Karstiaalt on endistel aegadel ka paasi murtud.

Pärast tänapäevase karstivälja piirkonda katnud Läänemere eelkäija Antsülsjärve taandumist hakkas tekkinud vagumust mööda voolama Jöelähtme jõgi ning intensiivselt arenema karst. Karstumisprotsess algas enam kui 9000 aastat tagasi. Maa-aluse jõe väljakujunemist soodustas jääajaeelsete karstivormide olemasolu ja tihe tektooniliste lõhede võrk.

Esimesena kirjeldas ja uuris Kostivere karstivälja 1774. aastal baltisaksa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel. Pärast teda on karstiaala köitnud paljude loodusuurijate tähelepanu. Akadeemik Friedrich Schmidt juhtimisel tutvuti Kostivere karstiväljaga 1898. aastal VII rahvusvahelise geoloogiakongressi ajal korraldatud ekskursioonil. Samuti tõestas

Kostivere karstiaala loodushuviliste seas kogu maailmas tuntuks teinud geoloog ja botaanik akadeemik Schmidt esimesena mandrijää osa Eesti pinnamoe ja -katte kujunemisel.

Pole põhjust imestada ka järgmise juhtumi üle. Üks Eesti geoloog lendas lennukiga Saksamaalt Lõuna-Aafrika Vabariiki paleontoloogide konverentsile. Lennukis sattus tema kõrvale kolleeg Ladina-Ameerikast. Arenes vestlus ja nagu ikka küsiti üksteise käest, kust keegi pärit. Olid Eesti taasiseseisvumise esimesed aastad. Kui eestlane ütles Eesti, raputas kolleeg Ladina-Ameerikast ainult nukralt pead. Ka Tallinna ja naaberriigi Soome mainimine ei pakkunud väljapääsu. Siis ütles eestlasest geoloog igasuguse lootuse kaotanuna „Kostivere”. „Oo, Kostivere,” ilmus Ladina-Ameerikast pärit kolleegi näole äratundev rõõmus naeratus.

Jöelähtme kandis öeldakse: „Kui sa ei ole kiviseene kõrval pilti teinud, siis sa ei ole üldse elus midagi teinud!”

Veega täitunud langatusala varakevadel. Fotod Heidi Tooming

Enamasti kamardunud karstiga Kostivere karstialal leidub ka paljast karsti, mis on üks väheseid palja karsti asukohti Eestis. Kogu kahe ja poole kilomeetri pikkune karstikoridor jaotatakse viide ossa. Kostivere mõisa peahoonest veidi põhja suunas on ligi 100 meetri pikkune ja 3,5 meetri sügavune lamedapõhjaline vannikujuline kurisu, kus Jõelähtme jõgi kaob kõhedeust tekitava sulinaga maa alla. Põhja pool järgneb suur langatusala, kus võibki näha kuulsat karstiseent. Järgmisena tuleb väike langatusala, kus on palju avalõhesid ja sügavaid, üksteisega liitunud langatusvorme, ning vahetult enne Tallinna–Narva maanteeni jõudmist asub Jõelähtme juures kuiv jõesäng. Pärast suure Tallinna–Narva maantee ja Vana–Narva maantee ületamist ajaloolise kivisilla juures avanevad allikarühmad, kust jõgi uuesti maapinnale tee leiab ja jõena edasi voolab.

Kevadise suurvee ajal ei suuda maa-alused koopad ja lõhed kogu Jõelähtme ala vett vastu võtta ning see tungib kõikjal maapinnale ja täidab langatusalad ääreni. Sel ajal voolab Jõelähtme jõgi Tallinna–Narva maantee alt läbi nagu iga teine tavaline jõgi. Kuival ajal jääb jõesäng tühjaks.

Salajõe vooluteed moodustavad maa all keerulise, paljude harudega võrgustiku. Enamasti on vooluteed väikesed ja kulgevad mööda tektoonilisi lõhesid. Salajõel on 3–6 suuremat haru. Need hargnevad kohati veelgi väiksemateks harudeks, liituvad siinseal kõrvalharudega ning laienevad. Maa-aluseid vooluteid tähistavad maapinnal arvukad karstivormid, mis kohati paiknevad hõredalt avalõhede ja karstilehtritena, paiguti aga tihedalt, moodustades karstilehtrite rühmi, ahelaid ja langatusorge. Suurimad

karstivormide rühmad on kujunenud maa-aluse jõe harude ristumiskohtadesse. Avalõhesid leidub Kostivere karstiväljal kõige rohkem kurisu ja suure langatusala vahelises piirkonnas. Nad on kujunenud tektooniliste lõhede laienemisel voolava vee lahustaval,

osalt erodeerival (kulutaval) toimel. Paljud avalõhed on mitukümmend meetrit pikad. Nende nähtav sügavus ulatub paiguti üle 3 meetri. Suvise ja talvise vee madalseisu ajal on maa-aluse jõe veetase 4–5 meetri sügavusel.

Karstiala keskel asub suur langatuslehter. Foto Heidi Tooming

Karstivormid

Kõige lihtsamaks karstivormiks loetakse konarlikuks söövitatud kivimi pealispinda, mis kannab nimetust karr (karrid, karristumine).

Teise laialt leviva karstivormi moodustavad avardunud kivimilõhed. Lõhede hargnemis- ja ristumiskohtades võib tekkida suuremaid tühemeid – karstikoopaid.

Koobastest hargnevad tihti erisuunalised käigud, käikude liitumisel kujunevad keerukad tunnelkoobaste süsteemid, mis on karsti arengu loomulikuks tulemiks.

Koobaste liitumisel ja sobiva põhjakalde olemasolu korral hakkab vesi neis voolama, moodustades kindlasuunalise maa-aluse veevoolu – salajõe.

Kõrvuti voolavate salajõgede korral pole välistatud kusagil maapõues ka mõne seisva veekogumi, tingliku salajärviku olemasolu. Eestis ei ole nende kohta teateid.

Kohtades, kus lõhesüsteemides liikuv karstivesi pääseb maapinnale, kujunevad veerikkad, kuid väga muutliku väljavooluga karstiallikad.

Väljavoolav vesi moodustab mõnikord suuremaid või väiksemaid, alatisi või ajutisi karstijärvikuid. Nendega lõpebki karstumisprotsessi tekitav maa-alune veeringlus ja allikatest saavad alguse juba pinnavee tekitatud maapinnavormid.

Eestis on maa-aluste karstivormide kõrval tuntuimad niisugused kohad, kus pinnavesi neeldub suurel hulgal karstiõõnsustesse. Maastikul on need enamasti lehtrikujulised või piklik-ovaalsed lohkvormid, kuhu kevaditi koonduvad vihma- ja lumesulaveed. Vee neeldumine lehtritaolise süvendi põhjas on kordumatu vaatepilt ja tekitab isegi paraja kõhedustunde. Rahvas nimetab neid kohti kurisuudeks (maapõue kuri suu), siit on tuletatud ka eestikeelne oskussõna „kurisu“.

Pikemat aega eksisteerinud karstialade juures võivad lähestikku asuvad kurisud omavahel liituda ja maapinnal moodustada suuremaid karstiorge. Mõnel juhul jääb karstioru langatusala keskele või nõlvale püsima jäänukvorm, mille maapealsed protsessid on kujundanud omapäraseks loodusskulptuuriks. Kostivere karstiväljal paiknev seenekujuline kivilaud ongi omataoliste seas tuntuim jäänukvorm, olles otseku geoloogiaõpiku esikaanemodell.

Langatusalal paiknev karstilõhe kevadise suurvee ajal (paremal) ja suvel. Fotod Heidi Tooming

Pärast Teist maailmasõda Jõelähtme jõge süvendati ja läbi karstivälja kaevati kanal, et tulvavesi maid üle ei ujutaks. Paesse raiutud kanal koosneb kahest lõigust. Esimene lõik ulatub karstivälja keskosas asuva suure langatusalani ja läbib mitut karstilehtrit. Algul, kui vesi hakkab kurisust kanalisse voolama, neeldub see juba kanali alguses leiduvates karstilehtrites, jõudmata suurde langatusalasse. Nõukogude režiimi ja karstivälja ebavõrdses heitluses jäi peale loodus. Teine kanali lõik ühendab suurt langatusala loodusliku jõesängiga, mis algab Jõelähtme külast 700 meetrit edelas.

Salajõe müstika ja imelise kiviseene kõrval on Kostivere karstiala kõige salapärase-

maid ja põnevamaid nähtusi karstikoopad. Teadaolevatest koobastest avaraimaid on Karjakelder, mille pikkust 6 meetrit, laiust 4 meetrit ja kõrgust 2,5 meetrit. Väiksemaid koopaid on teisigi. Kuid alati jääb võimalus, et kõige suurem koobas on veel avastamata. Me ei tea päris täpselt siiani, mis maa all toimub ja missugused koopad seal täpselt asuvad. Kohalikud elanikud pajatavad sellest, kuidas inimesed sõdade ajal on end koobastes peitnud. Kuna varem karjatati karstialal loomi, on palju lugusid sellest, kuidas lehmad järsku maa alla kadusid, kui mõne salakooa lagi enam raskusele vastu ei seisnud.

Ja tuleme taas selle kandi looduse võlusid kirjeldanud Gustav Vilbaste 1924. aasta reisikirja juurde: „Kostivere urgetel on kevadel koguni teine nägu kui suvel. Siis on Kostivere mõisa lähedal lagedal loopeal näha suured sügavad urked, augud, lõhed, kivilauad, õõnsad paekalda alused. Järskude kallaste pärast ei pääse siis igalt poolt läbi, vaid tuleb suured ringid teha, et ühelt kaldalt teisele pääseda. Kõik urked on enamasti kuivad. Paari-kolme kilomeetri pikkuselt on Jõeletme (Jõelähtme varasem nimetus – koost.) jõgi täiesti kadunud, voolates maa all, mida võib märgata ainult mõnes sügavamas lõhes.

Kevadel on loopealne kõik vee all. Ei ole märgata kuskil urkeid, auke, lõhesid, vaid igal pool on ainult vesi, millest tungivad läbi pikad paekiviaiad iseloomuliste laiade lapiti paantega (kiviaiad on tänapäeval kahjuks kadunud – koost.).

Ja kogu see jõurikas maapealne ja maa-alune veekogu ühineb põhjapool Narva maanteed (mõeldud on Vana-Narva maanteed – koost.) jõena, mis tungib siin jõuga välja maa alt mitmest kohast, keedes välja otse kuhikuna. Vähemaid väljatungimise kohti ei näe nüüd sugugi, sest sügav, voolav vesi katab need kohad.”

Kõige paremini pääseb karstiväljale Tallinna–Narva maanteelt, kui Tallinna poolt tulles enne Jõelähtmet Rebala infopunkti ja muuseumi juurest lõunasse (paremale) Kostivere poole keerata. Karstivälja väravate juures paremat kätt teed on infoviit ja parkimiskoht.

Teine võimalus Tallinna poolt karstialale tulla on sõita Kostivere aleviku kaudu, seejärel

võtta suund Parasmäe–Raasiku poole, mööduda Kostivere mõisahoonest, ületada vana kivisild ja pöörata põhja (vasakule), Jõelähtmesse, Rebala infopunkti ja muuseumi juurde viivale teele.

Karstivormide kaitseks on Kostivere karstiväli muudetud Kostivere maastikukaitsealaks ja seal tohib liikuda ainult jalgsi.

PAEKIVI – EESTI RAHVUSKIVI

Paekivi nimetatakse Eesti rahvuskiviks (ametlikult 4. maist 1992). See kivi on mõjutanud meie ainelist kultuuri ja inimeste eluolu ajast, kui pärast viimase mandrijää taandumist (kuni 11 000 aastat tagasi) tulid Eesti alale esimesed inimesed. Tänu paekivile võime nautida Jõelähtme loodusimesid, paest ehitatud elamuud ja iidseid sildu. Paese pinna tõttu on säilinud tohutul hulgal arheoloogilisi väärtusi. Ka Eesti tuntuim kivikalmete lahtikaevatud väli Rebala muuseumi juures Tallinna–Narva maantee ääres on laotud paekividest. Sajandite

pikkusesse maaviljelusse on paekivi jätnud Jõelähtme mail samuti kustumatu ja praegugi nähtava jälje – kiviaiad. Õhuke murukamar paepinnal on kujundanud kordumatud loopealsed maastikud ehk alvarid.

Jõelähtme on paekivi nägu. Sellele osutab ka sõnade „paas” ja „lubi” esinemine Jõelähtme kandi kohanimedes. Saha küla Maardu küla poolses servas paiknev Lubjaahjumägi annab kinnitust, et seal on põletatud lupja. Ja nii see ongi, sest lubjaahjud on alles. Ka sõja-pealikutele on meeldinud paene pinnas, siia

Saha küla serval paikneval Lubjaahjumäel on veel alles vana lubjaahju varemed. Fotod Heidi Tooming

kanti on rajatud kindlustusi ja kaitserajatisi. Kuulsaimad on Peeter I merekindluse rajatised, mida hakati ehitama enne Esimest maailmasõda. Nende kindlustuste tarbeks rajati Ihasalu ja Kaberneeme vaheline tee. See on ainulaadne seetõttu, et on ehitatud servapidi maasse pandud paeplaatidest.

Säilinud on vanad külade paemurrud, kust murti ehitiste jaoks kivi. Esialgu kasutasid muinaseestlased ehituses ainult põldudel korjatud, aluspõhjast lahti tulnud paeplaate.

Kiviaiad

Omaette peatükk paekultuuris on kiviaedadel. Ühelt poolt oli paekivi hea ja mugav kohalik ehitusmaterjal, teisalt nõudsid kivised põllud nende pidevat koristamist. Nii laoti põldudel korjatud paelahmakatest pikad piirdeaiad. Aiad paiknesid nii talupiiridel, põldude ja heinamaade ümber kui ka teede ääres. Seega on kiviaedade rajamine samuti omamoodi märk pikaajalisest maaviljelusest ja kultuuriloost: aiategu on võrdlemisi töömahukas, mistõttu ajutised ning ebakindlad kivipiirded polnud vaeva väärt.

Paemurdmine on hilisem nähtus ja seotud arvatavasti mõisate tekkimisega. Igal juhul troonib kohaliku paekivi auks Saha külas samanimeline iidne kabel.

Järk-järgult hakati paemurdmist elamute ehitamiseks kasutama ka talurahvakultuuris. Vanad suured tööstushooned, näiteks Ülgase kaevanduse peahoone, Jägala puupapivabriku ehitised, Linnamäe hüdroelektrijaama hooned, olid ehitatud omakandi murtud paekivist.

Eesti esimesed põllupiirded on teada juba kaugest muinasajast, nii balti kui ka keldi muinaspõllud olid ümbritsetud madalate põllupeenardega. Need sarnanesid üsnagi kuivmüürina laotud kiviaedadega, kuid olid rajatud peamiselt selleks, et ladestada kive. Praegusajaks on praktilistest, lihtsa moega kiviaedadest saanud omalaadsed, rahvusromantilise hõnguga kujunduselemendid. Jõelähtme mail on kiviaiad siiski veel midagi enamat – sealsete maastike ja külamiljöö sajanditepikkune lahutamatu osa.

Irus võib näha, et paekividest laotakse kiviaedu elamukruntide ümber ka tänapäeval.
Foto Heidi Tooming

Vana kiviaed Saha kabeli ümber. *Foto Heidi Tooming*

Maardu Põhjakarjääris on fosforiidi kaevandamine ammu lõpetatud. Foto Heidi Tooming

Kiviaedade kultuuril on samuti oma lugu ja piirkondlikud iseärasused. Rootsi-Kallavere küla kiviaedade taastamise ja rajamise hinge Raul Kure seletustest selgub, et kiviaedu pikendati seal kandis suurte vertikaalsete paeplaatidega, et niiviisi kive vedades ja ladudes tööjõukulu kokku hoida. Talumaade kruntimise ajal võis aedade jaoks materjali saada mõisniku paemurrust. Tihti asus see küladest eemal. Lahendust püüti leida sel moel, et murrust otsiti suuri paetahvleid. Pärast talude kruntimist oli piiriaiad vaja kiiresti valmis teha ning selle töö jaoks ei olnud võimalik paari aastaga üksnes põlde koristades kive leida. Samuti oli Jõelähtme kandi

sisealade loopealsetel puit üsna nõutud ja hinnaline.

Peale kivide hoidmise ning ladustamise olid aiad olulisteks loomatõketeks. Teada on lugu väga omapärasest kiviaiast, mis asus Koeralooga küla rahvamaja kohal jõe vastaskaldal oleva talu juures Jägala jõe põhjas. Tegemist olevat vana lambapesemiskohaga ning kiviaed oli rajatud jõkke, et lambaid paremini kinni hoida.

Nõukogude režiimi aegne maaparandus ning hoolimatus vanade traditsioonide vastu tegid maastikud kiviaedadest üsna lagedaks. Rohkem on neid säilinud vanade eluhoonete ja külade läheduses. Vanade kiviaedade

Endine puistangutega (diktüaneemaargilliidi kuhilatega) fosforiidikarjäär – Maardu Lõunakarjäär, mille ühes servas murtakse praegugi killustikuks paekivi. *Foto Tiit Hunt*

taastamine on saanud uue hoo, palju laotakse neid ka koduümbruse kaunistamiseks. Viimase tähendust ei tohi kuidagi alahinnata, sest näiteks ka 1930. aastate lõpul Jõelähtme kiriku juurde rajatud Vabadussõja mälestusmärgi plats on ümbritsetud kiviaiaiga.

Paljud vanemad inimesed muigavad pisut sellise tegevuse peale. Asi on selles, et tihti laotakse taolised aiad väga sirged ja korralikud, nõõri ja loodi järele. Talude ümber olnud vanad kiviaiad olid pisut sinka-vonka ja mügarikud. Lihtsalt kellelgi ei olnud kiire talutöö kõrval aega panna rõhku ilule, esikohal olid praktilised tegevused. Kiviaedu tuli aeg-ajalt kohendada ja parandada.

Tänapäeval on paekivi toonud Jõelähtme rahvale ka häda kaela. Jutt on paekarjääridest, mis on rajatud teedehituse tarbeks killustiku tootmiseks. Odava killustiku jahil tahetakse kopp maasse lüüa võimalikult pealinna lähedal. Palju Jõelähtme elanikke on karjääride peale tungi tõttu kaotanud oma kodud, mitu põlis küla on hävimise äärel. Paraku puudub tagatis, et paekarjäärid pärast sulgemist rekultiveeritakse ja nad keskkonda halvasti ei mõjuta.

Paekivi rikkuse eest peame olema tänulikud Ordoviitsiumi ajastu meredes valitsenud settimisoludele. Vähestest paikadest maailmas paljandub Eestis just selle ajastu setetest tekkinud aluskord.

Ordoviitsiumi ajastu

Ordoviitsiumi ajastu hõlmab geoloogilise ajavahemiku 443–488 miljonit aastat tagasi, seda on peetud merede võimutsemise ajastuks.

Ordoviitsiumi meredes vohas väga rikkalik ja mitmekesine mereelustik, mis täienes uute loomarühmadega: ilmusid sammalloomad, korallid ja stromatopoorid (kihtpoorsed käsnad), kes edaspidi mängisid suurt osa rifimoodustajatena. Põhjaelustikus kasvas plahvatuslikult ka lubikojaga käsijalgsete (brahhiopoodide) ja merepõhjale kinnitunud okasnahksete (merililiiate, merikerade) osatähtsus. Üsnagi arvukalt oli veel Kambriumi merede valitsejaid – lüljalgseid trilobiite. Just nende selgrootute loomarühmade lubiskeletid ja skeleti purdosad moodustavad lubjakivide põhilise koostisosa. Ordoviitsiumi ajastul toimus ka merede vetevälja asustamine passiivselt hõljuvate kitiinse kojaga graptoliitide ja aktiivselt ujuvate, kiskjaliku eluviisiga peajalgsete molluskite nautiloididega. Ordoviitsiumi meredes ujus ringi ka vanimaid selgroogseid, keelikloomade hulka kuuluvaid konodondiloomi (neist on jäänud mikrokivistised konodondid) ja koguni kalu.

Maismaa osakaal oli Ordoviitsiumi jooksul tagasihoidlik, üksnes 5–10% planeedi kogupindalast. Mandrite pinnamood oli suhteliselt madal ja tasane. Mandriservadel oli vulkaanilist päritolu mäeahelikke. Ordoviitsiumit on peetud vähemalt viimase poole miljardi aasta jooksul kõige intensiivsema vulkaanilise tegevusega ajastuks. Vulkaanilist materjali võib leida ka Eesti geoloogilistest läbilõigetest. Ordoviitsiumis olid maismaapiirkonnad organismidega veel peaaegu asustamata. Primitiivsed maismaataimed – sõnajalgtaimede hulka kuuluvad psilofüüdid ehk ürgraikad – võisid ilmuda Ordoviitsiumi ajastu teises pooles.

Ordoviitsiumi ajajärgu kliimat on peetud soojaks ja mereliseks, kuid ajastu lõpul hakkas kliima äkki jahenema, see lõppes mandrijää tekkega tollal lõunapooluse kohal paiknenud Põhja-Aafrikas. See, vähemalt kahest jääajast koosnev üldine külmenemine, nn Sahara jäätumine, mõjutas maakera arengut eelkõige sellega, et kaasnenu ookeanipinna alanemine 50 kuni 100 meetri võrra muutis paljud mandreid katnud madalmered kuivaks maismaaks. Seetõttu suri Ordoviitsiumi lõpul suur osa mereelustikust välja.

Jägala jõe astangupealses idaosas võib eriti suvise põua ajal, kui see muutub siledaks paeplatooks, leida lubjakivis fossiile. Foto Tiit Hunt

Ordoviitsiumi jooksul kuulus praegune Eesti ala Baltika ürgmandri koosseisu, see ürgmanner hõlmas praeguse Põhja- ja Ida-Euroopa. Idast piiras Baltika ürgmandrit Uurali ookean, edelast väinataoline Tornquisti meri, loodest Iapetuse ookean. Ordoviitsiumi ajastul oli peaaegu kogu Baltika ürgmanner üleujutatud madala, laugepõhjalise Paleobalti merega, vaid Koola ja Karjala ning Ukraina ja Valgevene piirkonnas paiknes kaks suuremat, lamedat maismaa-ala. Kogu Ordoviitsiumi jooksul lõunapoolkeral paiknenud

Baltika ürgmanner nihkus pidevalt põhja poole, läbides lõunaparasvöötme ja subtroopika. Ajastu lõpuks oli Eesti ala jõudnud umbes 15.–20. lõunalaiuskraadile. Arusaadavalt mõjutas merevee järkjärguline soojenemine settimist Paleobalti meres, mille äärealal Eesti paiknes.

Jõelähtme ala paeses aluspõhjas on olulisim Kesk-Ordoviitsiumi ladestik (460–472 miljonit aastat tagasi). Eestis on see esindatud Volhovi, Kunda, Aseri, Lasnamäe ja Uhaku lademega. Põhja-Eestis koosneb

Endisaegne paekivi murdmise koht Loo küla maadel. Foto Tiit Hunt

see ladestik suhteliselt puhastest lubjakividest. Kompleksi kogupaksus on seal umbes 10 meetrit. Vertikaalses läbilõikes suureneb kivimite savisisaldus altpoolt ülespoole. Kivimis on palju trilobiitide, okasnahksete ja käsijalgsete skeletiosiseid. Üsna palju on ka sammalloomade poolkerakujulisi kivistisi, kuid puuduvad korallide kivistised, mis annab tunnistust, et settimine toimus parasvöötmelistes tingimustes. Seda kinnitab samuti suhteliselt aeglane settimine, mida Põhja-Eesti geoloogilises läbilõikes väljendab umbes üks meeter kivi- mit miljoni aasta kohta. Kesk-Ordoviitsiumi jooksul muutus Eesti ala katnud meri järk-

järgult sügavamaks ja laiemaks: setted muutusid savikamaks, settimine pidevaks. Kesk-Ordoviitsiumi paekihid paljanduvad Põhja-Eesti klindi kõige ülemises osas ja avanevad maapinnal kitsa ribana ka sellest lõunas. Klindi lae moodustavad Lasnamäe ja Uhaku lademe kõvad, vastupidavad ehituslubjakivid.

Jõelähtme alal on palju paiku, kus esinduslikud paekivikihid paljanduvad, ja need on huvilistele lausa õppematerjaliks, olgu see siis vanade Maardu fosforiidikarjääride servades Põhja- ja Lõunakarjääris, mis paiknevad kahel pool Tallinna–Narva maanteed, pankranniku uhkematel lõikudes, vanades küla paemurdudes

või Kostivere karstiväljal, kus loodus ise on esitanud paeseina vaatamiseks. Ordoviitsiumi ajastul tekkinud kivimite lasundi tekke selgitamisel on Eestit peetud kogu maailma ulatuses klassikaliseks alaks ning kindlasti on selles oma osa Rebala ja Jõelähtme piirkonnal. Just sealt pärinevad üldtuntud paekihistikud: Ülgase ja Maardu kihistud, Kostivere kihistik, Jägala kihid, Jägala kompleks. Neis kihitides ja kihistikes on väga hästi säilinud kivistised – fossiilid. Seal kandis on võimalus tutvuda meie planeedi elu arengu ühe vanima etapiga. Põhja-Eesti ja Venemaa Peterburi piirkonna Ordoviitsiumi avamusala on uurinud paljud kuulsad geoloogid.

Piirkonna paearhitektuuri mõistmiseks on tähtsaim kuni 9 meetri paksune Lasnamäe ehituspaestu avamusala, mis hõlmab Rebala kuni Kostivereni küündiva laia vööndi. Lasnamäe ehituspaestu koosneb peamiselt hallidest kõvadest lubjakividest, mida on valdavalt kasutatud ehituskivina. Seetõttu leidub just Lasnamäe ehituspaekihitide avamusel mitu vana, pooleldi kinnikasvanud, Kostivere, Loo, Vandjala lähistel ka suhteliselt hiljuti kasutuses olnud paemurdu. Looduslikke paljandeid näeb Kostivere karstiväljal. Kivistisi leidub ehituspaes suhteliselt vähe.

PANKRANNIK – LOODUSLIK HIINA MÜÜR

Põhja-Eesti klindiks ehk paekaldaks nimetakse Balti klindi osa, mis jääb Osmussaare ja Narva vahelisele alale. Linnulennult on selle pikkus umbes 300 km, kuid arvestades rannikujoone sakilisust, mida põhjustavad sellesse lõikunud jõeorud ja väiksemad klindilahed, lisandub Põhja-Eesti klindi pikkusele veel sama palju ning see küündib ligi 600 kilomeetrini. Põhja-Eesti klint on üksnes osa palju ulatuslikumast astangu tüüpi struktuurist, nn Balti klindist, mis ulatub Rootsist Ölandi saare lähistelt üle Läänemere Laadoga

järveni Venemaal, markeerides kahe ulatusliku maakoore struktuuri – Fennoskandia kilbi ja Ida-Euroopa platvormi sette kivimite vahelist piiri. Poolteist kuni kaks miljardit aastat vana Fennoskandia kilp koosneb peaaesjalikult tugevatest kurrutatud kristalsetest kivimitest. Ida-Euroopa platvorm koosneb seevastu aga moondumata, tihti horisontaalselt lasuvatest pehmetest sette kivimitest.

Eesti on taotlenud pankranniku kandmist UNESCO maailmapärandi nimistusse, kuid seni ei ole see õnnestunud.

Klindi paeseinas avanevad Vanaaegkonna kivimid. Neis hästi säilinud kivistised ehk fossiilid peegeldavad Maa ja elu arengut 460–540 miljonit aastat tagasi, seega 80 miljoni aasta ulatuses. Klindi ja aluspõhja pinnamoe areng algas 350–370 miljonit aastat tagasi. Paeseina praeguse kuju on vorminud jõed (eriti Ürg-Neeva), mandriliustikud ja Läänemeri.

Eriline veerežiim (põhja- ja merevesi koos), mineraalsete toiteainete varu pidev täienemine ning suure kallakuse tõttu aegajalt varisev paas on kujundanud omapäraseid pangametsade mullad. Pangamets on rohkete haruldaste taimeliikide kasvukoht. Klindiastangult nõrguv põhjavesi loob jaheda ja röske keskkonna, seepärast on see kõige ürgsema ilmega elupaik.

See looduse poolt loodud Hiina müür on täies ilus ja vaheldusrikkuses esindatud ka Jõelähtme vallas. Siiski on ta selles piirkonnas üsna katkendlik, liigestatud nn pangalahtedega – järsakut katkestavate, rannikumadalikult lavamaale sujuvalt üleminevate paekalda lõikudega.

Selle ala Kallavere–Ülgase panganeemik jaguneb läänest itta viieks osaks.

Kallavere ja Loovälja pangalahed on fosforiidi kaevandamise tõttu peaaegu täielikult hävinud. Ülgase panganeemik algab panga lääneosas kahe võrdlemisi lauge astanguga, mis Ülgase küla kohal ühinevad, moodustades järsu, üle 20 meetri kõrguse panga (nn Hõbemägi). Selle ülaosas paljanduvad Ordoviitiumi liiva- ja lubjakivid.

Ülgase kaitsealune piirkond

Ülgase-Saviranna hoiala

Merepiiril paiknev omapärane Saviranna klint on kahe kilomeetri pikkune mere murrutusel savikivimisse tekkinud järsak kõrgusega 5,5–6,0 meetrit. Sealt võib leida rohkesti kivistisi, mille lained on välja uhtunud veepiiri lähedastest Kambriumi kivimist.

Kogu Saviranna murrutusjärsaku ulatuses paljanduvad poole meetri paksuse pinnakatte all savikivimid.

Foto Heidi Tooming

Saviranna klindil paljandub Kambriumi sinisavi. Foto Heidi Tooming

Ülgase looduskaitseala

Jõelähtme vallas asuv Ülgase looduskaitseala hõlmab 49 hektarit. Kaitse all on pangamets, kaitsealused taimeliigid, geoloogilist huvi pakkuv Ülgase klint ja vanad kaevanduskäigud ning neis paiknev nahkhiirte talvituskoloonia. Paekallas võeti kaitse alla juba 1960. aastal.

Ülgase paekallas on geoloogiliselt väga oluline, sest seal näeb lähestikku asetsevates kohtades nii Ülgase kui ka Kallavere ja Maardu kihistike tüüpläbilõiget. Maardu kihistike läbilõikes valdab ooboluskonglomeraat (käsijalgse ooboluse karpe sisaldav oobolusfosforiit).

Ülgase külas asuva Ülgase panga (kõrgus üle 20 meetri) kõrgeim osa – Hõbemägi – on iidne ohverdamispaik. Paekalda alumises osas on säilinud Eesti esimese fosforiidikaevanduse (1920–38) käigud (Ülgase koopad), nende suudmeid varjab pangamets. Tehiskoobastes on kaitstav nahkhiirte talvituspaik.

Vaade Ülgase klindile kaevanduskäigu kohalt. Foto Tiit Hunt

Sissekäik kunagisse fosforiidikaevandusse ehk Ülgase koobastesse, kus asub kaitsealune nahkhiirte talvituspaik. Foto Tiit Hunt

Kagu pool hargneb pangajärsak uuesti kaheks astanguks, mis Manniva küla kohal asuvas Manniva pangalahes ühinevad. Taas ilmub pankrannik välja Ellandvahe panganeemiku põhjaküljel, kus ülemisel astangul kohati enam kui paari meetri paksuselt paljanduvad Ordoviitsiumi lubjakivid. Sellel kohal asub ka Jõelähtme golfiväljakute peahoone, mille teise korruse restorani terrassilt avaneb lummas vaade Ihasalu lahele ja poolsaare läänepoolsele rannikule. Sealt kagusse jääb

Jägala pangalaht, millest suurema osa hõlmab nüüd juba kuivendatud ja põllumaaks muudetud Kavandu siirdesoo. Ala idapiirile jäävat Ruu panganeemikut läbib Jägala kanjon. Jägala joa kohal avaneb klindi alumiste kihtide lubjakivide suurepärase läbilõige.

Edasi jätkub pankrannik Jõelähtme vallas Haapse ja Kullamäe vahelisel alal rannikust veidi kaugemal. Kohati tõuseb pankrannik seal kuni 15 meetri kõrgusele.

Klindiastangule rajatud golfiväljakute peahoone restorani väliterrassilt avaneb kaunis vaade Ihasalu lahe suunda. *Foto Heidi Tooming*

Kaberneemes on lauge rand, sest klint on merest kaugemal sisemaal. *Foto Heidi Tooming*

Paljandunud klindijärsak Manniva külas golfiväljakute juures. Foto Tiit Hunt

Valla kirdeosas Ubari maastikukaitsealal paljandub klint jällegi ning kohati on siin näha ka klindiastangu varinguid. *Fotod Heidi Tooming*

Ubari maastikukaitseala

Kaberneeme ja Haapse külas asuval Ubari maastikukaitsealal kaitstakse üht osa Põhja-Eesti klindist ning vääriselupaiga tunnustele vastavaid metsi.

Kolga lahe lähedal paiknevale Ubari maastikukaitsealale (58,5 hektarit) pääseb Kaberneeme tippu viivaid teid mööda: enne mereni jõudmist tuleb pöörata metsavahelisele kruusateele ning peagi olete kaitseala loodepiiril. Ida-lääne suunas välja venitatud kaitseala hõlmab ligikaudu kahe ja poole kilomeetri ulatuses Põhja-Eesti klindiastangut, nii pangaesist kui ka pangapealset. Astang on üksiti kahe maastikurajooni – Soome lahe rannikumadaliku ja Harju lavamaa – piir.

Klindiga on seotud vääriselupaigad. Rannajoonest üle kilomeetri kaugusele jääva ligikaudu 40-meetrise absoluutkõrgusega ja umbes kuni 15-meetrise suhtelise kõrgusega Ordoviitsiumi klindi nõlval kasvab liigirikas laialehine pangamets, mille puurinde moodustavad pärn, vaher, kask ja tamm. Osa sellest panganõlva laialehisest metsast vastab vääriselupaiga (metsaseaduse mõistes metsa võtmebiotoobi) kriteeriumidele. Vääriselupaiga tunnuseid kannavad ka metsaosad panga peal maastikukaitseala lääneosas. Seal kasvab väga liigirikas kuuse-lehtpuu segamets: saja-aastaste kuuskede kõrval leidub pihlakat, toomingat, pooppuud, sarapuud, pärna ja tamme.

LOOPEALSED – AVATUSES ON VÄÄRTUS

Euroopas on loopealsed pärandkooslused, nende teke ja majandamine valdavalt seotud inimtegevusega: puurinde eemaldamise ja koduloomade karjatamisega mitme sajandi vältel. Ainult väike osa loopealsetest on esmased. Maailmas on lood väga vähe levinud.

Jõelähtme valla keskmes, tuumikosas, moodustavad loopealsed koos ajalooliste mälestiste ja muististega – asulakohtade, kivi-kalmete, kiviaedade, vanade ehitiste ja käänuliste teedega – pärandkultuuri olulise osa. Loopealseid võib vaadelda ka Loo aleviku ees

kulgevalt Peterburi maanteelt. Kunagi olid Lasnamäel ja Maardu fosforiidikarjääride alal samuti esinduslikud loopealsed.

Arheoloogid, kunstiteadlased ja arhitektid nimetavad loopealseid ka avatud maastikeks. See sõnapaar iseloomustab seda maastikutüüpi tõepoolest väga hästi, sest enamasti ei kasva avatud loopealsetel suuri puid. Kui 1936. aastal Eestis kodukaunistamise kampaania käigus otsustati parandada Vana-Narva maantee ilmet, istutati Iru külast alates tee äärde puid. Üritust oli avama tulnud

Lage loopealne Rebala küla juures. Foto Tiit Hunt

Põllustatud loopealne Jöelähtme ja Manniva küla vahel. Foto Heidi Tooming

riigivanem Konstantin Päts isiklikult. Selleks et puid kasvama saada, tuli mõnes kohas nende jaoks paesse pinnasesse augud puurida ja mullaga täita.

Maailmas leidub loopealseid ehk alvareid üksnes Läänemere saartel (Rootsis Gotlandil ja Ölandil, Eestis Saaremaal, Hiiu maal, Muhus

ja väiksematel saartel) ning Lääne- ja Põhja-Eesti rannikualal. Väiksemate laikudena on alvareid Rootsi mandriosas Västra Götalandi läänis, Soomes Ahvenamaal ja Venemaal Peterburi piirkonnas. Alvaritega sarnanevaid kooslusi on kirjeldatud ka Kanadas ja USA-s Suure järviste piirkonnas.

Hilissuvine loopealne Kostivere karstialal. Foto Heidi Tooming

Väidetakse, et alvar on üks kahest eesti-keelsest sõnast, mida kasutatakse kõikides maailma rahvaste keeltes. Kui Tartu ülikooli rektor Edgar Kant asus Rootsisis Lundi ülikooli professorina koostama mitmekeelset geograafiterminite sõnaraamatut, võttis ta loopealse maastikutüübi terminina tõepoolest kasutusele „alvari”.

Eesti loopealsed on valdavalt teised (sekundaarsed), nad on tekkinud inimtegevuse tulemusena ja seetõttu ka püsivad. Esmaseid loopealseid võib leida merest kerkivatel või väga õhukese mullaga aladel. Kui Eesti pind vabanes mandrijääst või tõusis

merest, kasvas algul sinna mets. Loopealseid on tekkinud ka nn vaesunud põldudele. Loopealseid loonud inimtegevus on eelkõige koduloomade – lammaste, kitsede ja hobuste – karjatamine, samuti valikraie.

Jõelähtme alvarid on enamasti esmased, seega eriti väärtuslikud. Koos teisest alvaritega annavad nad tunnistust enam kui 3000-aastasest põlluharimisest. Ja tõepoolest on just seal kandist leitud haruldasi muinaspõlde. Miks on loopealsed meie kultuuris põlluharimise hääll? Sest loomuld oli viljakas ning algeliste põllutööriistadega sai parimat saaki. Ühed vanimad põllud, mille jäänuseid

arheoloogid Eesti aladel on tuvastanud, asuvad Harjumaal Saha-Lool. Nende vanus on ligikaudu 3000 aastat. Et tegemist on tõesti muinaspõldudega, reedavad väljakaevamistel ilmsiks tulnud kividest kokku kuhjatud kolme kuni viie meetri laiused ja mõnekümne sentimeetri kõrgused põllupeenrad.

Seal, kus sai pidada põldu, oli igapäevane leib kindlustatud ja hakkas kujunema püsisustus. Meie esimeste põldurite eluasemetest pole eriti midagi säilinud. Hooned olid ju tavaliselt ehitatud puidust ning puit hävis hiljem enamasti jäljetult. Et kalmukünkad rajati kivist, on osa asulate naabrusesse rajatud kalmistutest säilinud tänini.

Ölandi saare Dröstorpi küla asub keset nn suurt alvarit ja seda peetakse üheks maailma tähelepanuväärseimaks looduseharulduseks. Rootsisis Ölandi saarel asuva alvari läbimõõt on kümneid kilomeetreid. Suur alvar on oma taoliste seas maailmas suurim. Iseäraliku elukooslusena peetakse teda nii väärtuslikuks, et on 2000. aastast võetud UNESCO maailma-

pärandi nimekirja. Rebala Jõelähtme kandi alvarid ei ole sugugi kehvemad eespool kirjeldatud.

Nii Eestis kui ka Rootsis on alvarid olnud traditsioonilise külamaastiku lahutamatu osa. XX sajandi keskpaigas toimunud suured muutused maakasutuses andsid hoobi ka alvaritele. Ääremaadel ning kidurakasvulistel alvaritel lõpetati loomakasvatus ning selle tagajärjel senised karjamaad võsastusid. Kui 1930. aastatel hinnati alvarite kogupindalaks Eestis üle 40 000 hektari, siis viiskümmend aastat hiljem oli järele jäänud vaid 16 000 hektarit, millest praeguseks on kinni kasvanud veel peaaegu veerand. Oma osa andsid alvarite kadumisele ka nõukogudeaegsed metsastamiskampaaniad, kus iga hinna eest prooviti puid lubjakaljusse kasvama panna.

Seega on, mille üle mõelda, kui autoga Tallinna–Narva maanteed mööda Narva poole sõita ja Jõelähtme valla kohal aknast pilk kahele poole avatud maastikele heita.

Loopealne maastik Vandjala külas Katkuotsa heinamaal. Foto Tiit Hunt

RÄNDRAHNUD – EESTI VANIM „SISSEVEOARTIKKEL”

Eestit on õigusega nimetatud gigantsete rändrahnude (kivide) maaks. Ligi 90% Euroopa jäätumisalal paiknevatest hiidrahnudest (ümberruudul üle 25 meetri, läbimõõt üle 10 meetri) on koondunud Eestisse! Seega võib rändrahnude pidada õigusega Eesti vanimaks „sisseveoartikliks”, mille liustik jääajal, enam kui 11 000 aastat tagasi siia tõi.

Jõelähtme vald on rändrahnude poolest väga rikas. Kivid mõjuvad eriti aukartust äratavalt loopealsetel maastikel, kus nad on otsekui näitusele välja pandud. Juba iidset

rebalased oskasid rändrahnude salapära hinnata. Samuti on see kant väga rikas kultus- ja ohvrikivide poolest.

Rändkivid, võõra päritoluga kristalsed kivimid, on Eestis tavalised nii maapinnal kui ka purdsetetes.

Juba XIX sajandi teadlased, kes panid aluse mandrijääätumise teooriale, kinnitasid, et Eesti alalt leitud võõraste kristalsete kivimite kodumaa on Soome ning Eesti alale on rändrahnud kandunud liustikega. Eestis olevad rändkivid on kantud oma avamusalalt

Kuke-Miku kivi asub Jägala jõe vasakul kaldal metsas.
Foto Heidi Tooming

Kostivere aleviku kõrval karjamaal asub Liukivi.
Foto Heidi Tooming

Jöelähtme golfiväljakute juurde viivale teele paistab vasakult suur Ellandvahe rahn, mis on maapealse osa mahu järgi (332 m³) Eesti kaheksas hiidrahn.
Foto Heidi Tooming

Parasmäe küla servas asuv Parasmäe Suurkivi on ühtlasi ohvrikivi. Foto Heidi Tooming

100–500 kilomeetri kaugusele. Liikumise käigus kulutab liustik maapinda, haarates pinnasest liustikujässe mitmesuguse suurusega kivimiosakesi, mis satuvad liustikku aluspõhja ebataasustest põhjustatud rõhu ja temperatuuri muutuste tagajärjel. Mandri-
jäa sulamisel ladestusidki liustiku kantud

rahnud mandrijää põhissetesse – moreeni. Edasiste geoloogiliste protsesside käigus kulutati ümbritsevad setted ning rahnud jäid iseseisvana ilmestama meie maastikku.

Jöelähtme mail paikneb hulgaliselt rändrahnne, osa neist on võetud looduskaitse alla:

		pikkus	laius	kõrgus	übermõõt
Augu Suurkivi	Haapse küla	10,5 m	7,2 m	6,9 m	28,3 m
Ellandvahe rahn	Jöelähtme küla	12,0 m	8,9 m	5,9 m	31,3 m
Kuke-Miku kivi	Koila küla	8,9 m	6,3 m	4,5 m	23,4 m
Laulumäe kivi	Koila küla	16,3 m	13,7 m	4,5 m	43,7 m
Liukivi	Kostivere alevik	8,0 m	5,2 m	3,4 m	21,1 m
Malusi rändrahn	Suur-Malusi saar	8,7 m	7,6 m	4,0 m	24,3 m
Parasmäe Suurkivi	Parasmäe küla	8,1 m	5,3 m	3,6 m	20,4 m

Koila külas metsas sihi kõrval asuv Laulumäe kivi on maapealse osa mahu järgi (317 m³) Eesti kümnes hiidrahn. Kivi peale mahub esinema laulukoor (alumine foto). *Fotod Heidi Tooming*

Augu Suurkivi paikneb Haapse külas mere lähedal männimetsas. Fotod Heidi Tooming

SAARED

Rammu (Ramö), Koipsi (Koipse) ja Rohusi (Rohusaar) saarel on olnud põline asustus, mis hävines nõukogude ajal. 1998. aastal taastati saartel ajaloolised külad. Praegu põliskasukaid saartel ei ela, ehkki Koipsi saarele on registreeritud 1 elanik.

Rammu

Saartest, kus inimesed elanud, on suurim Rammu (102,6 ha). Pisikese saare põliselanike lugu on uskumatult huvitav ja sündmuste-rikas. Saareelanikele sai saatuslikuks 1952. aasta 20. september. Sel ajal oli saarel 22 suitsu. Põliskasukad said Punaarmee piiri-valvuritelt ja kolhoosiesimehelt vastuvaidle-matule täitmisele kuuluva käsu – saar peab kolme päeva pärast tühi olema. Inimeste, loo-made ja majapidamiste saatus ei huvitanud kedagi. Sisuliselt tähendas see saareelanike küüditamist.

Kolga lahe saartest asustati Rammu kõige esimesena. 1715. aastal asus saarele Klaus Klamasback, kellega mõni aasta hiljem liitus Jaak Lambot. Arvatakse, et tegu oli Soome rannikult tulnud rootslastega. Ka teiste Kolga lahe saarte asustuslood on suuremal või vähemal määral seotud Klamase ja Lamboti suguseltsidega. Saarerahva elatusallikateks olid kalapüük ja hülgeküttimine. Ja ega vist rammulased ka salaviinaveost kõrvale ei jää-nud. Kalapüügiga oli pidevalt ametis kogu pere. Lapsed olid jõudumööda ametis nii

Et tõusev merevesi maalt viljakat kihti ära ei uhuks, laoti mere poole ette umbes poole meetri kõrgused kiviaiad.
Foto Tiit Hunt

merel kui ka kuival maal. Vanemad inimesed aitasid maal püüniseid korrastada, kalu suitsutada ja müügiks pakkida. Soolatud, kuivatud ja suitsutatud kalad müüdi maameestele või vahetati teravilja, kartulite ja muu vajaliku vastu. Elusat kala müüdi ka sumplaevadele või viidi paatidega linna. Sealt osteti vastukaubana majapidamiseks vajalikku. Kui oldi Soome rannal jahil, müüdi hülgerasv ja nahad soomlastele, kuid hülgerasva kasutati ka hoonete ja paatide värvimisel soojendatud värnitsa asemel. Kalade vastu vahetatud vilja jahvatati kodus. Põllumaad saarel peaaegu ei olnud. Hoonete ümber oli ainult väike kartuli- ja köögiviljamaa. Kõrbenud liiva-

lagendikul olid igal kaluriperel väiksed heina- ja karjamaalapikeseid, mis pidid toitma pere lehma, kolm-neli lammast ja mõne kodukitse. Heina käidi lisaks tegemas mandril. Siiski prooviti saarel teha ka uudismaad: rannast koguti mereadru, veeti käsivankriga kohale ja laotati liivale paksu kihina. Mõne aasta pärast adru mädanes ja nii saadi hea viljakas huumusmuld, millest „kasvatati” põllumaale vähehaaval lisa. Et tõusev merevesi maalt viljakat kihti ära ei uhuks, laoti mere poole ette umbes poole meetri kõrgused kiviaiad. Mereadrukompustiga väetati ka heina- ja karjamaad. Seevastu kartuli- ja juurviljapõldu väetati laudasõnnikuga, sest ulgumere

adru annab kartulile ebameeldiva kõrvalmaitse. Vähest põllulappi künti puuadraga, mille ette rakendati kaks-kolm inimest. Ka kõik veod tehti kohapeal meisterdatud käsi-vankritega, sest hobuseid saarel ei olnud. Kui veolooma hädasti läks vaja, toodi see paadiga mandrilt.

Ilmselt oli jumal saarerahvale armuline, sest kuidas muidu seletada 1851. aasta aprillikuus saareelanikele sülle kukkunud õnnelikku juhus. Alu saare juurest leiti surnud vaal! Rammu saare mehed olid võtnud paadid ja tulistanud kõigepealt oma hülgepüssid vaala peale tühjaks. Hiljem selgus, et vaal oli surnud pikaajalise nälgimise tagajärjel, kuna Läänemeres ei olnud talle piisavalt toitu. Juba järgmisel päeval pukseeriti vaal kahe purjekaga Tallinna, kus teda raha eest rahvale näidati. Nii oskasid hea ärivaistuga rammulased ebatavalisest juhtumist märkimisväärset tulu

saada. Mõni päev hiljem tulid Tallinna kuulsad loodusteadlased Karl Ernst von Baer ja Alexander Theodor von Middendorff ning ostsid vaala Peterburi Teaduste Akadeemiale. Kalurid teenisid saarerahvale tollases tähenduses hiigelvaranduse, umbes 850 rubla.

Rammu saarel oli 3 veskit, 1920. aastatel pandi koguni käima 4-klassiline kool! Väga oluliseks pidas ristirahvast saarekogukond pühapäeva. Sel päeval tööd ei tehtud, hommikul seati paadid korda, pandi puhtad riided selga ja sõideti mandrile kirikusse. Uus peatükk kirjutati Rammu ajalukku 1992. aastal, kui Harald Klamas ehitas saarele suvemaja ja hiljem ka sauna. 1995. aastal peeti Jõelähtme kirikus ja Neeme külas Rammu saare asustamise 280. aasta juubelit. Üritusel osales üle 300 Klamaste ja Lambotite suguvõsa järeltulija, kes suhtlesid omavahel nii rootsi, soome, inglise kui ka koduses rannakeeles.

Saarel on ka uusehitisi. Foto Tiit Hunt

MIDA VAADATA, TEADA

Loodus ja maastikud

Eemalt vaadates paistab saar kaugel veteväljal kõrge laia seljakuna, nagu suur ja pikk mereelukas. Merepinnast ligi 3 meetri kõrguse seljaku kõrgemal kohal asus küla. Rammu saar on huvitav ka oma väikeste järvede ja Põhja-Eesti suurima rannaniidu poolest.

Saare loodeosas asub Kudusäär, kirdes Ninaotsanukk ja kagus Vesisäär. Rammu saare pikkus on umbes 3,5 kilomeetrit. Saart on võrreldud kapsarauaga, mis tähendab, et saar on s-tähe-kujuline ja keskel on varre kinnituseks jämedam koht. Nagu teised seal kandis asuvad saared, on ka Rammu kivine: palju on rändrahne ja kivikuhjatisi.

Rammu saar asub Koipsi saare ja Kaberneeme poolsaarega ühisel liustikutekkelisel kõrgendikul. Saare loode- ja kaguosas sirutuvad merre pikad maasääred. 1924. aastal kirjutas Kuusalust pärit loodusteadlane Gustav Vilbaste, et saarel oli vaid mõni puu. Need olid istutatud majade lähedusse ja mandril väga tavaliste puude eest hoolitseti siin suure

tähelepanuga. Kuigi laiaulatuslikke kukemarjanõmmesid leidub Rammul praegugi rohkem kui teistel Kolga lahe saartel, katab kunagist täiesti lagedat saart suures osas mets. Tublisti on metsa levikut hoogustanud 1984. aastal alguse saanud männikultuuri istutustööd.

1986. aastal ehitati saarele kaks meremärki (idapoolne on 32 m kõrge), mis aitasid laevadel võtta suunda Muuga sadama peale. Kuni 1990. aastate alguseni töötasid suunamärgid tuumaenergial. Märkidest väikseim asub vana küla territooriumil ja sealt avaneb hea vaade taluasemetele ja külateedele ning saare loodeosas asuvale nõmmele ja Loodeotsa järvele. Nõmmed asuvad kivistel rannavallidel, kus muldkate on kohati väga õhuke ja alles arenemisjärgus. Kukemarja kõrval annavad nõmmedele ilmet liiv-aruhein, hobumadar, nõmm-liivatee ja roosa merikann, nende vahel kasvab sambলাid ja samblikke.

Elu saarel mäletab veel saare kirdeosa noores männikus asuv surnuaed. Kuigi surnuaeda on laastanud Nõukogude sõjaväelased ja tormivangis olnud meremehed, on seal alles

Saarel on palju rändrahne. Foto Tiit Hunt

Vaade Loodeotsa järvele. Foto Tiit Hunt

ristid, mis on püstitatud Klamase ja Lamboti suguseltsist manalateele lahkunutele. Mõni aasta tagasi ehitati kalmistu ümber aed. Mõned Rammu saare endised elanikud on lasknud oma säilmed kodusaares mulda süngitada ka taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ajal.

Saarel on ka oma järved ja neid on seal koguni kolm. Järved on tekkinud rannavallidevahelistesse lohkudesse. Maajärv on tänapäevalgi ajuti ühenduses merega.

Inimtegevusest peaaegu puutumata saar on heaks pesitsuspaigaks paljudele veelindudele. Rammu lähedal paiknevad Laiakari ja Allu saar on tõelised linnusaared, linnud on seal pinna tihedaks tallanud ja taimkatte mosaiikseks muutnud. Saare järvekesed on aga koduks haigrutele. Maajärve äärsedel soolaikudel võib leida jõhvikat ja rootsi kukitsat, mis Põhja-Eesti saartel on oma levila lõuna-piiril ja mida mujal Eestis ei leidu.

1986. aastal ehitati Rammu saarele kaks meremärki (idapoolne on 32 m kõrgune). Foto Tiit Hunt

Koipsi

Ainult kolm kilomeetrit Rammust kagus asub rohketes suurtes kivirahnudega ümbritsetud kõrge ja metsane Koipsi saar (34,3 ha). Rannarahvas aga nimetab saart Koipseks, sest nende väitel olevat nime nõukogude võimu

ajal moonutatud. Asustus tekkis saartel ikka kõrgemale kohale. Koipsil sai asustus alguse saare kõrgemas (7 m ü m) põhjaosas arvata-vasti 19. sajandil. 1952. aastal, kui põliselanikud saarelt minema aeti, oli Koipsil 8 suitsu.

Koipsi saar on Kaberneeme poolsaare jätk meres. Vaade merelt idarannale. *Foto Liis Truubon*

MIDA VAADATA, TEADA

Loodus ja maastikud – matkarada

Lõunasse sirutuva üle 600 meetri pikkuse linnurohke liivasääre ots asub ainult kilomeetri kaugusel Kaberneeme sadamast, selle taga liivasel idakaldal on parim randumispaik. Sealt kulgeb kinnikasvanud külatee

läbi imetlusväärsete väikeste kuuskedega kanarbikunõmme saare põhjaosas paiknenud külla, kus praegu on peale varemete paar väikest suvilat. Lääneotsal on taastatud taluhooned, sealses rannavees lebav kivikülv on Eesti suurimaid.

Saare lõunaosa idakallas on liivane ja seal paikneb ka sobiv randumispaik. *Foto Tiit Sillaots*

Koipsi omapära on Eestis üsna harvad looduslikud nõmmekadastikud. Foto Tiit Sillaots

Randomiskoht on saare kaguosas lõhise kivi juures, mida on päris kaugelt merelt näha. Kohalikud rannaelanikud on läbi aegade seda kivi, millele kalurid saarele sõites kurssi hoidsid, häbenematult selle kuju järgi ka naisterahva häbemekiviks kutsunud. Juba vanasti oli igal saarel mitu sadamat, et

saaks randuda mis tahes ilmakaarest puhuva tuulega.

Matkarada algab männinoorendikust ja kulgeb mööda nõmmekadastikku saare põhjaosa suunas. Männikultuuri istutas saarele 1984. aastal Jägala metskond. Puud on jõudsalt kasvanud ja sirgunud 4–5 meetri kõrguseks.

Matkarada algab männinoorendikust ja taamal on näha rannavees lebav suur kivikülv. Foto Tiit Sillaots

Koipsi saare põnevaid maastikke on kukemarjanõmm. Foto Tiit Sillaots

Koipsi omapära on Eestis üsna harvad nõmmekadastikud. Oleme ju harjunud kadakaid seostama ennekõike loopealsetega ja kukemarjanõmmedel kadakaid näha on küllaltki harjumatu. Kadakapõõsaste vahel katab maapinda kukemari. Kohati on aga kukemarjaväädid kadakatele roninud, seetõttu on põõsaste kasv aeglustunud, osa kadakaid on karmi olelusvõitluse tagajärjel koguni kuivanud.

Ka Koipsil karjatati kuni 1970. aastateni lambaid, sel ajal oli maastik palju avatum. Kui karjatamine lakkas, hakkasid saarel kasvama puud ja levima kadastikud. Taas saarele toodud lambakarjadele kipub seal aga kitsaks jääma, kuna rohumaid napib.

Saare põhjaosas asunud küla tuumiku poole liikudes jõuame esmalt Vanatoa talu juurde, mis on üks kaheksast saarel asunud majapidamisest. 1980. aastatel taastas metskond Vanatoa talu elumaja, et anda öömaja

saarel puurimisi teinud geoloogidele ja metsa istutanud metskonna töötajatele. Vanatoa talust viib rada mere äärde Hindreku talu juurde, seal on veel säilinud hoonete varemed. Hindreku talust ida poole jäävad Jüri ja Juhani talukoht, sinna on kerkinud suvemajad.

Mööda põhjakalda rannaastangut viib matkarada lääne poole, möödudes Jaani-toa ja Nurme talust. Kui randumiskohas oli tegemist kuhjelise liivarannaga, siis siin on selgelt näha mere kulutav toime. Seda tõendab hästi Nurme talu võrgukuuri vundament, mis praegu asub rannaastangu serval. Omal ajal ehitati see tõenäoliselt merest mõõdukale kaugusele, kuid praeguseks ulatub vundamenti serv juba üle astangu ääre ja on tõenäoliselt aja küsimus, millal vundament merre kantakse.

Enne Länne talu maadele kerkinud suvemaja pöörab rada saare siseosa poole ning

Koipsil on ka suvemaju. Foto Tiit Sillaots

Koipsi maastikud (vasakul). Fotod Tiit Sillaots

möödub talu vanast vundamendist, mis oli ehitatud paarsada meetrit praegusest majast saare siseosa poole. Edasi kulgeb matkarada taas ranna suunas, Länne talu lautrikoha juurde. Sealt lookleb tee mõnda aega kadakate

vahel ja seejärel läbib lääneosas asuva avara kukemarjanõmme. Mööda rannaastangu serva taas kadakate vahele jõudes saabki saarele ring peale, matkaraja pikkus on kaks kilomeetrit.

Koipsi saar on võlunud kirjamees Aarand Roosi sedavõrd, et 2003. aastal ilmus tema sulest haikude kogu (riimitud haikud) „Saar, saare, saart. Ood Koipsi saarele”. Raamatu tagakaanel oleva teabe järgi on Aarand Roos selle saare endale „küsinud”. Koipsi on niisiis Roosile see „oma saar”, mida otsis Gustav Suits („*Ma sõuan merel ja sõuan, / üht saart mina otsin säääl...*”), ainult selle suure vahega, et Roos on oma saare leidnud. Luulekogu ongi nagu poeetiline protokoll sellest suurest leidmisrõõmust – rõõmust, mis inspireerib üht eremiiti hakkama saama 350 riimitud haikuga.

Rohusi ja Umblu

Pedassaarest umbes kolm kilomeetrit läände jäävad Rohusi (12,5 ha) ja Umblu saar (1,6 ha). Rohusit on kutsutud ka Rohusaareks. Nagu nimest võib järeldada, on seal olnud head karjamaad. 18. sajandi lõpust 19. sajandi lõpuni oli saar asustatud. Arvatavasti oli saarel esialgu metsavahikoht ja hiljem kõrts. Saarel on elanud kaks peret. Läbi aegade on saart kasutatud lammaste karjamaana, kuid enne 1970. aastaid karjatati seal isegi lehma, paari kilomeetri kauguselt Haapse külast sõideti aerupaadiga saarele lehma lüpsma. Praegu

katab saare kesk- ja põhjaosa männimets, alusmetsas on rohkesti pihlakaid, leidub ka kaski, kuuski ja kadakaid. Metsa all pesitsevad hahad, seetõttu on pinnas ohtralt väetatud ja rohurinne männimetsa kohta väga lopsakas. Saare lõunaosas paiknevad nii kuivad kui ka niisked niidud. Saare lõunaosa liivarannal on sobiv randumiskoht. Mõõda rannaäärt looklevat rada saab teha ligi kilomeetrise jalutus- käigu. Randumiskohast avaneb vaade poole kilomeetri kaugusel olevale Umblu saarele. Saare kõrgemasse (3 m ü m), keskossa on

Kaberneemest Haapse rannast paistab paari kilomeetri kaugusel olev Rohusi saar. *Foto Heidi Tooming*

lained murrutanud madalaid astanguid, seetõttu tundub saar olevat veelgi väiksem. Kummalisel kombel on ka siin ligi pool sajandit (1819–56) elatud. Ehkki meri on saart viimase poolteise sajandi jooksul jõuliselt väiksemaks kulutanud, oli ka 19. sajandil saarel ruumi

väga vähe ja saare asustamine on ilmekas näide tollal Eestis valitsenud maapuuduse kohta. Elanikud olid pidevalt mere meelevaldas. Tormi ajal aeti lapsed igaks juhuks maja lakka, kuna kardeti, et toas võivad lained neile liiga teha.

Tilluke Umblu merelt nähtuna. *Foto Liis Truubon*

Suur-Malusi (7,0 ha) üldvaade (saare keskel on meremärk). Foto Liis Truubon

MIDA VAADATA, TEADA

Kolga lahe maastikukaitseala

Koipsi koos Rammu ja selle lähedal asuvate Laiakari ja Allu, neist kirde pool asuvate hüljeste külastatavate Malusi (Väike- ehk Põhja-Malusi, Suur- ehk Lõuna-Malusi ja nende vahel asuva Vahekari) väikesaarte ning kagus ranniku lähedal paiknevate metsase Rohusi (eravaldu), pisikese Umblu ja uhke Pedassaarega (Kuusalu vald) moodustavad Kolga lahe maastikukaitseala. Seal kaitstakse nende väikesaarte maastikku ja nende lähiümbruse merd.

Vahekari (0,6 ha) on Väike- ja Suur-Malusi vahel asuv tilluke kivine laid. Foto Liis Truubon

Väike-Malusi (3,1 ha) maastik. Foto Liis Truubon

Suur-Malusi saarel on looduskaitse alla võetud 4 meetri kõrgune Malusi rändrahn. Foto Liis Truubon

Ajalugu

An archaeological excavation site on a grassy hillside. In the background, several circular stone structures are visible on the slope. In the foreground, several people are working in a large, rectangular excavation pit. One person in a blue hoodie is sitting on the edge of the pit, and another in a green shirt is kneeling and working inside. Other people are standing and talking in the middle ground. A tripod is visible in the distance. The scene is set in a lush, green environment under bright sunlight.

MUINASAEG

Kütist ja korilasest põlluharijaks

Viimase miljoni aasta jooksul on Eesti ala vähemalt neljal korral katnud mandrijää. Iga uus liustike pealetung kujundas suuremal või vähemal määral ümber varasemaid pinnavorme.

Viimane jääaeg saavutas oma haripunkti 20 000–16 000 aasta eest. Jää täitis siis kogu praeguse Läänemere, kattis selle rannikualad ning ulatus kagus Valdai kõrgustikuni. Seetõttu nimetataksegi seda jää levikut Ida-Euroopas Valdai jäätumiseks. Umbes 14 000 aastat tagasi hakkas jää taganemine kiire-

nema, jääserv nihkus loodesse. Eesti piirest kadus mandrijää umbes 11 000 aastat tagasi. Jääst vabanenud aladel hakkas tärkama elu. Algul valitses siin tundrataimestiku ja -loomastikuga karm subarktiline kliima. Kliima soojenemine lõi eeldused ka inimasustuse kujunemiseks. Pole juhuslik, et vanimad inimasustuse jäljed Eestis on dateeritud ajavahe-
mikku 9000–8500 eKr.

Kui keskmine kiviaeg ehk mesoliitikum (9600–5000 eKr) oli Eestis selgelt maaviljeluseta periood, siis nooremal kiviajal ehk

neoliitikumis (5000–1800 eKr) mindi järkjärgult üle karjakasvatusele ja maaviljelusele ning järgnenud pronksiajal (1800–500 eKr) võime juba rääkida viljelusmajanduse võidukäigust.

Pikka aega olid vanimad arheoloogilised leiud inimese tegevusest Pirita ja Jägala jõe alamjooksul teada Kroodi Tuuliselja Litoriinamere rannavallilt, kus Richard Indreko kirjeldas 1936. aastal kiviaja asulat (kaevatud 1960, Lembit Jaanits). Kunagi ajavahemikus 5500–4000 eKr elasid seal ilmselt kütid ja korilased, sest arheoloogiline materjal maaviljelusele ei viidanud. Viimased arheoloogilised uurimistööd Jägala linnamäe ümbruses on ajalisi piire nihutanud. Linnuse lähiümbruses kees vilgas elutegevus arvatavasti juba tuhatkond aastat seni arvatust varem – vanimad dateeringud Jägala Jõesuu III asulast ulatuvad juba keskmissesse kiviaega (umbes 6500 aastat eKr). Keskja hilisneoliitikumis on inimasustus oluliselt tihenened – tolaegseid asulakohti on ümbruskonnas leitud mitmelt poolt, sealhulgas Jägalast, Irust, Sahalt, Maardust ja Rebalast.

Maastiku arengut mõjutanud inimtegevuse intensiivsus ja ulatus muutus täielikult karjakasvatuse ja maaviljeluse algusega. Esimesed kultuurtaimede õietolmuterad Eestis on pärit umbes 4000. aastast eKr. Jõelähtme aladel uuritud õietolmu andmed pärinevad Maardu järve, Vandjala ja Saha rabade setetest ning nende vanus ulatub umbes 9000. aastani eKr. Vanimad kultuurkõrreliste õietolmuterad (nisu) on saadud Maardu järvest ning pärinevad ajast 3500 aastat eKr.

Tähelepanuväärne on, et varasemad asulakohad paiknevad Põhja-Eesti paekalda ees,

hilisemad selle peal, kus õhuke loomuld sobis algeliste põllutööriistadega viljelusmajanduseks. Rannikupiirkonna ökoloogiline ja maastikuline mitmekesisus ning erinevate ressursside kasutamine tagasid kiviajal stabiilse toidulaua. Soodsad loodusolud, mis lubasid suhteliselt hõlpsat äraelamist, ei ergutanud ilmselt kuigi varajast viljelusmajandusele üleminekut. Ometi oli just rannikuala varase põllumajanduse leviku keskus. Iru nõorkeraamika asulakohalt leitud savinõukild, mille ühel pinnal on söestunud odratera ja teisel täpsemalt määratlemata viljatera jäljend, sarvkõblas või adratera Iru kindlustatud asulast ning muistsed põllud Saha-Lool, Proosal, Irus jm viitavad viljelusmajanduse järjepidevusele Põhja-Eestis alates kiviaja lõpust kuni varase rauaajani.

Põldude rajamine oli keerukas ja pikaajaline protsess, mis algas metsa raadamisega, kivide kuhjamisega põllukivihunnikutesse ja viljakasvatusega ebamäärase kujuga põllulappidel. Ajapikku levisid põllud suuremale alale ja tekkisid põllukivihunnikuid ühendavad kivist põllupeenrad, mis eraldasid ülesharitud maa suhteliselt sümmeetrilisteks neljakandilisteks põllulappideks. See viitab ka tehnika arengule. Kui kõblastega harides ei olnud põllu kuju oluline, siis algelise konkraadraga pidi põldu kündma vähemalt kahes teineteisega ristivas suunas, mille tagajärjel põllud kujunesid enam-vähem ruudukujulisteks. Põllupeenra kivide alt kogutud sõetükid, mis kujutavad endast esimese alepõletuse jääke enne kivide koristust, annavad teavet põldude eri osade kasutuselevõtu kohta. Saha-Loo vanimate põldude ajamäärang on juba

Põldudel kokkukorjatud kivid kuhjati peenardesse. Nii tekkisid nelinurkse põhiplaaniga põllulapid.
Foto Margit Pärtel

keskmise pronksiaeg (14.–11. sajand eKr) ning põllukompleksi hariti järjepidevalt kuni I aastatuhande lõpusajanditeni eKr.

Noorema pronksiaja (1100–500 eKr) alguseks oli muistses Revalas juba tihe asustusvõrk. Alepõllundus õhukestel paepealsetel muldadel ei andnud enam piisavalt häid tulemusi ning maad hakati harima vaid selleks kõige sobivamal alal. Umbes 2500. aasta paiku eKr algas Maardu järve ümbruse intensiivne ülesharimine. Kasvatati nisu ja kaera. Kuigi Saha piirkonna õietolmu analüüsimisel leiti rukki õietolmu, mis on pärit 2000. aastast eKr, hakati rukist teadlikult kasvatama palju hiljem – tema esimesi, pronksiajast pärit õietolmuteri seostatakse sellega, et rukis oli teiste teraviljade seas tavaline umbrohi.

Hilispronksiaja lõppsajandel (800–500 eKr) paiknes Iru linnamäel suur kindlustatud asula (vt Iru Linnamägi, lk 118) ning veidi

hiljem tekkisid avaasulad Irusse, Lagedile, Sahale ja Maardusse. Jägala linnusele püstitati esimesed puitkindlustused ajavahemikul 4. sajand eKr kuni 1. sajand pKr. Tähelepanuväärne on, et juba tol ajal kasutati keerulist puitaranditest konstruktsiooni. Varem arvati, et selline kaitseehitiste tüüp jõudis Eesti aladele alles I aastatuhande teisel poolel (vt ka Jägala linnamägi, lk 140).

Kaugete esivanemate tegevuse jäljed on Jõelähtme mail aga kõige esinduslikumalt nähtavad kivistkalmete ja lohukividena. Just nende muististe arvukuse tõttu algatati omal ajal Rebala muinsuskaitseala rajamine.

Arheoloogide arvates pärinevad lohukivid pronksiajast ja eelrooma rauaaajast (1800 eKr – 50 pKr). Maastikul paiknevad lohukivid nii üksikult kui ka rühmadena. Kindlasti oli neil kividel muistse inimese jaoks mingi tähendus, kuid kahjuks ei ole see teada. Teadlased on

Lahtikaevatud kivikirstkalmed Jõelähtmes. Foto Ants Kraut

pakkunud mitmeid võimalikke seletusi. On oletatud lohukivide seost alepõllundusega, neid on seostatud esivanemate kivikultusega, muistse astronoomiaga ja piiride tähistamisega.

Kivikirstkalmed on samuti maastikul hästi eristuvad muistised. Rebala muinsuskaitsealal

on neid avastatud üle kahesaja. Põhiliselt kuuluvad nad pronksi- ja eelrooma rauaaega. Seni vanimad kivikirstkalmed on lahti kaevatud Jõelähtmes. Sealsed pronksesemed pärinevad Lõuna-Skandinaaviast ning on dateeritud aega umbes 900–600 eKr, kuid mõningate puhul tuleb kõne alla ka ajavahemik

1100–900 eKr (vt ka Rebala muinsuskaitseala keskus-muuseum, lk 124). Kivikirstkalmed on Skandinaavias juba vanemal pronksiajal kasutatud kalmetüüp, mis levis üsna varsti ka Edela-Soome rannikule. Seega pärineb kivikirstkalmete rajamise idee tõenäoliselt läänevõi põhjanaabritelt, kuid arheoloog Valter Lang on veendunud, et mingit Skandinaavia kolonisatsiooni selle levikuga seoses oletada ei maksa.

Järgmine märgatav inimtegevuse mõju suurenemine Maardu järve ümbruses aastatel 200–300 pKr on seotud rooma rauaajal (50–450 pKr) Läänemere maades ja kogu Skandinaavias toimunud viljelusmajanduse tõusuga. Ajaarvamise vahetuse paiku jäeti Revala muistsed püsipõllud Saha-Lool, Proosal ja Iru sõi ning tekkis uus karjateede süsteem. Ilmselt oli loopealne ennast põllumaana ammendanud ning muudeti karjamaaks. See on ka üks põhjusi, miks need muistsed põllusüsteemid on tänapäevani säilinud. Leiu-rikaste tarandkalmete levik üle Eesti rooma

rauaajal osutab nii rahvaarvu kasvule kui ka uue ideoloogia kujunemisele. Sellele järgnenud rahvasterände perioodist on vähem nii arheoloogilisi leide kui ka õietolmumaterjali mitte ainult Eestis, vaid kogu Põhja-Euroopas. Siiski on just sellest ajast teada mitu rikkalike hauapanustega matusepaika. Juba rooma rauaaja lõpus oli tarandkalmete kõrvale hakatud rajama ebakorrapäraseid kivivaresid, kuhu võidi matta nii põletatud kui ka põletamata surnuid. Jõelähtme mailt on üks selline iseäranis rikkalike Skandinaaviapärase leidudega matusepaik teada Proosalt (vt ka lk 110).

Aastatel 600–1000 koondusid inimesed Iru linnamäele ja selle ees paiknenud suurde asulasse, nõrku asustusjälgi on ka Jägala linnamäelt. Nimetatud perioodist on arheoloogilisi leide väljaspool Irut vähe. Kui Iru linnus pärast viikingiaega maha jäeti, hajus asustus taas laiemalt ning tõenäoliselt pandi just siis sealkandis alus 13. sajandi alguse kirjalikest allikatest tuntud põlisküladele.

Jägala linnamäelt leitud haruldane sõrmiksõlg pärineb 6. sajandist ning on Eestisse toodud Dnepri aladelt. Foto Heidi Tooming

Iru linnamäelt leitud savinõu. Foto Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis

Muinaskihelkonnad

Uurijate seas valitseb üldiselt üksmeel, et muinasaja lõpu Eesti haldusstruktuuris oli küla, kihelkonna ja maakonna tasand. Eriarvamusi on aga põhjustanud küsimused üksiktaludest, muinasmõisatest ning sellest, kas küla ja kihelkonna vahel võis olla veel mingi täiendav halduslik vahelüli. Kuna enne 13. sajandit kirjalikud teated peaaegu puuduvad, on ka meie muinasühiskonna sotsiaalset struktuuri ja arengutaset hinnatud erinevalt.

13. sajandi alguse andmete järgi on teada, et Jõelähtme ala kuulus Revala maakonda.

Kuid mis oli enne 13. sajandit? Keeleteadlane Urmas Sutrop on öelnud: „Aethicuse ehk iirlase Feirgili „Kosmograafias”, mis on kirja pandud 8. sajandi keskpaiku või veidi hiljem, leiduvad saared Rifargica (Rifarica, Riffarrica) ja Taraconta. Nimeuurija Per Wieselgren, keeleteadlane Gustav Must ja Lennart Meri on näidanud, et Aethicuse Rifargica saar tähistab Rebala (Rävala) rannikuala. Meri on näidanud ka seda, et Taraconta on Taarakond, Saaremaa või selle kihelkond. Meil on kolm eestikeelset sõna Taara, -kond (kunda)

ja Rebala ning kaks kohanime kaheksandast sajandist! Me ei ilmunud 13. sajandil maailma-areenile olematusest pärast vägivaldset tule ja mõõgaga ristiusustamist!” Seega ei olnud muistne Revala Euroopas tundmatu.

13. sajandi alguse Revala maakond hõlmas hilisema Harju maakonna põhjapoolse osa ning koosnes kolmest kihelkonnast: Vomentaga (*Vomentakæ*), *Ocrielæ* ja Rebala (*Repel*). Need muinaskihelkonnad jagunesid omakorda metsade ja soodega eraldatud suhteliselt autonoomseteks asustusrühmadeks. Rebala kihelkond jagunes selgelt kahte ossa: läänepoolne vastas hilisemale Jõelähtme ja Harju-Jaani kirikukihelkonnale ning idapoolne Kuusalu kirikukihelkonnale. Kahte ala lahutas Kaberla ja Valkla vahelt algav metsade vöönd. See looduslik eralduspiir etendas nähtavasti oma osa selles, et kohe pärast maa vallutamist rajasid taanlased Jõelähtmesse ja Kuusalu kiriku. Läänepoolne osa Rebalast oli sobivam viljakasvatuseks, ida pool oli asustus hõredam ja see koondus Kuusalu-Valkla ümbrusesse.

Lennart Meri on arutlenud nende muinaskihelkondade nimede üle oma teoses „Hõbevalge”. Tema tähelepanu oli köitnud kummastav seik, et *Ocrielæ* kihelkonda on sellise nimega mainitud ainult üks kord – „Taani hindamisraamatu” pärgamendil. Samuti äratas tähelepanu Revala esinemine kolmes erinevas tähenduses – Revala maakonnas asus Rebala kihelkond ja kihelkonnas omakorda Rebala küla. Sama nime kandis ka Virumaa läänepoolseim muinaskihelkond (*Repel* „Taani hindamisraamatus”, *provincia Revelensis* Henriku „Liivimaa kroonikas”). Aethicuse *Rifarica* ja Skandinaavia saagades esinev

kohanimi *Refaland*, *Rafala* tähendasid nähtavasti kaalukat ja ulatuslikku maakohta ning osutavad selle nimevormi suurele vanusele. L. Meri on oletanud, et *Ocrielæ* mõistatuse võtmeks võiks olla sõna rebu. Kui Revala on tuletatud rebukollasest, siis keskaegne ladina keel annab selle värvuse vasteks *ochre*. *Ocrielæ* oleks järelikult Revala ladinakeelne vaste, millele on lisatud vähendusliide -la omastavas käändes, niisiis: Väike Revala, Väikese Revala (juurde kuuluv). Meri arvates tuleks Väikese Revala all mõista emakihelkonnast lahku löönud Revala aolinna (Toompea linnust) ja tema ristiusulist tagamaad, millest ajapikku oli saanud aolinna saras.

Valdavalt on nimekuju Revala ~ Rebala siiski seletatud loomanimega. Esimesed kirjalikud andmed Jõelähtme asustuskeskuse külade kohta pärinevad „Taani hindamisraamatu” nn suurest Eestimaa nimistust. Seda dokumenti põhjalikult uurinud ajaloolase Paul Johnseni oletuse kohaselt koostas selle 1241. aasta paiku Tallinna piiskop Thorkill, aluseks võisid olla aastatel 1219–20, kui taanlased vallutasid suurema osa Põhja-Eestist, küladesse rahvast ristima saadetud preestrite märkmed. Hiljem (alles 16. sajandil) võeti see nimistu „Taani hindamisraamatu” (*Liber Census Daniae*) ehk „Kuningas Valdemari maaraamatu” (*Kong Valdemars Jordebog*) pärgamentkõitesse, mida säilitatakse Kopenhaagenis Taani riigiarhiivis. Rebala küla vanim nimekuju on selles kirjutatud *Reppel*. Keeleteadlased Lauri Kettunen, Gustav Must ja Per Wieselgren põhjendasid juba pärast Teist maailmasõda kohanimede *Repel* ~ *Rebala* algupärasust *Revel(e)* ~ *Reval(a)* suhtes ning sidusid algse kohanime

Die epistola gund In parochia Jellere

Hirwæ .vii.

Nigattæ .viii.

Koskil .ix.

Pirso .xiii. Silber .v.

Lillæueræ .iiii. Richard .s. Benotus .Jon mox

Wit Pasiel .vi.

albert de ofisa.

Kallæueræ .xv.

Wæræl .xii. Richard .v.

Parenbychi .x. Conradus uniuers .vii.

Reppel .viii. Conradus non a rege

Väljavõte „Taani hindamisraamatu” suurest Eestimaa nimistust. Rebala kihelkonna all (*Repel kylægund*) on nimetatud järgmised külad: *Hirwæ*, *Nigattæ*, *Koskil*, *Pirso* (Pirsu), *Lillæueræ*, *Pasies*, *Kallæueræ*, *Wæræl*, *Parenbychi* ja *Reppel*.

loomanimedega rebane. Nad töid võrdluseks soome- ja karjalakeelse *repo* ja *reboi* ning vastavad kohanimed *Repola* ja *Reboila*.

Rebala muinsuskaitsealale alusepanija arheoloog Vello Lõugas on oletanud, et nähta-

vasti sai Rebala küla nime ühe sugukonna pea järgi, keda hüüti Rebaseks. Sugukonna vanema kultuslik kuulsus pani aga aluse tema koduküla ja hiljem terve kogukonna asuala nimele. Seega on küla nimi laienenud kihelkonnale,

kolmest kihelkonnas koosnevale maakonnale ja lõpuks ka linnale.

„Taani hindamisraamatu” andmetel oli Rebala, Vomentaga ja *Ocrielæ* kihelkonnas

vastavalt 632, 481 ja 294 adramaad ning erinev oli ka külade keskmise suurus (Rebalas 11,7, Vomentagas 8,1 ja *Ocrielæ*’s 9,2 adramaad).

„Taani hindamisraamatus” mainitud külad, mis asuvad praeguse Jöelähtme valla alal

Küla	Adramaid	Valdaja	Praegune nimi
Halenhabus	8	Arnald Litlæ	Haljava
Hirwæ	7	puudub	Iru
Jakawoldal	17	Robert Slutter	Jägala
Jeeleth	14	Saxo	Jöelähtme
Jukal	8	Saxo	Joa
Kallæuærø	15	Tuvi Palnis	Kallavere (Maa-Kallavere)
Kærsæ	2	Hildælempæ	Kärsa (kadunud)
Kogæl	10	Conradus (noor)	Koila
Koskil	4	puudub	Proosa (kadunud)
Kostæueræ	6	Conradus (noor)	Kostivere
Lillæueræ	9	Tuvi Palnis ja Lithard	Kallavere (Rootsi-Kallavere)
Martækilæ	12	Thideric de Kiuæl	Maardu
Nigattæ	7	puudub	Nehatu
Parenbychi	17	Tuvi Palnis ja Conradus (noor)	Parasmæe
Pasies	6	Tuvi Palnis	(kadunud)
Reppel	8	Conradus	Rebala
Rutæ	8	Robert Slutter	Ruu
Saga	12	Hildælempæ	Saha
Sambas	10	Arnald Litlæ	Sambu
Sarnæe	6	Thideric de Kiuæl	(kadunud)
Uvanghælæ	8	Conradus (noor)	Vandjala
Wæræl	17	Tuvi Palnis ja Lithard	Vöerdla

KIRIKUKIHELKOND

13. sajandi alguseks oli Rebala küla kaotanud oma endise tähtsuse. Maha olid jäetud ka varased linnused ning sadamakohad Jägalas ja Irus. Uueks keskuseks olid kujunenud hooajaline kaubanduskoht, sadam ja linnus Tallinna lahe sopis, mis Henriku „Liivimaa kroonikas” kannab nime Lindanise (*Lyndanise*). Pärast taanlaste vallutust rajati sinna koloniaaltugipunktina linn ja piiskopkonna keskus. Sakslased ja skandinaavlased hakkasid linna eestlaste maakonna järgi nimetama Revaliks ning eestlased omakorda taanlaste ülemvõimu

järgi Taanilinnaks. Rebala oli aga maakonna ja külana nii Tallinna varjus, et kirik rajati küll Rebala ja Jõelähtme küla vahele, kuid kihelkond sai nime hoopis Jõelähtme küla järgi.

Viimase aja uurimused on kirikukihelkondade teket Põhja-Eestis näidanud uues valguses. Kuna kirikuehitus oli 13. sajandil tihedalt seotud maaomandiga, käsitlesid ülikud pühakoda sageli kui oma isiklikku omandit. Kunstiajaloolane Kersti Markus on arvanud, et nii nagu ristiusustamise algusaegadel Lõuna-Skandinaavias, võisid ka Eesti esimesed

Kohe pärast Põhja-Eesti allutamist rajasid taanlased Jõelähtme ja Rebala küla vahele kiriku. Foto Tiit Hunt

Prangli Püha Laurentsiuse kirik on ehitatud 1848. aastal. Foto Prangli saare koduleheküljelt

kirikud olla erakirikud ning kuuluda kõrgeadlile (Jõelähtme, Saha), kuningale (Vaskjala) või kloostrile (Kuusalu). Piiskopi roll oli tagasihoidlik. Alles 14. sajandi teisest poolest alates võib rääkida kihelkonnakirikutest kogudusekiriku mõistes.

Rebalas on kirikute asukoha valikul jälgitud nii selle kesksust ümbritseva tagamaa suhtes kui ka väljakujunenud asustusmustrit. Jõelähtmes mõjutasid valikut kindlasti ka ümberkaudsed pika traditsiooniga põllumaad ja Tallinna lähedus. Ka Jõelähtme kiriku nimipühak Maarja viitab seostele toomkirikuga. Igatahes nõudis Tallinna piiskop Thorkill 1241. aastal Jõelähtme küla tagasi kui kunagi kirikule kuulunut. Ilmselt oli piiskop Mõõgavendade Ordu võimuletulekuga (valitses Põhja-Eestis aastatel 1227–30 ja 1233–38) oma valdused kaotanud ning ka pärast taanlaste tagasitulekut läksid Jõelähtme ja Kuusalu kirikukülad hoopis Taani kuninga asehaldurile aastatel 1241–59 Saxo Agunsunile. Saxo suguvõsa oli ka hiljem Jõelähtme ümbrusega tihedalt seotud (Saxo suguvõsa kohta vt Jõelähtme, lk 122).

Jõelähtme kiriku algne ruumivorm olekski olnud sobiv aristokraatliku suuromaniku kindluseaadseks kabeliks, mitte aga kogudusekirikuks. Kirik võlviti 14. sajandi neljandal veerandil. Tõenäoliselt jäi sellesse perioodi ka käärkambri ja lõunaeeskoja rajamine. Seega kaotas kirik oma linnuseliku välisilme ja erakiriku staatuse. Tähelepanuväärne on, et see langes kokku piiskopi võimu laienemisega Põhja-Eestis. Erakirikust sai kihelkonnakirik, mille esmane funktsioon oli kogu piirkonna inimeste teenindamine.

Jõelähtme Maarja kiriku juurde kuulusid Saha Püha Nikolause (vt Saha kabel, lk 183) ja Prangli Püha Laurentsiuse kabel. 1852. aastal valmis kabel Randveres, kuid juba 18. sajandi keskel olid Maardu mõisa rannatalupojad Randveres oma kiriklikke talitusi toimetanud. Kuni 18. sajandi keskpaigani oli Viimsi poolsaare tipus Rohuneeme külas Püha Jakobi kabel, mis aastatel 1670–1710 allus kiriklikult esimesele Kaarli kirikule Tallinnas, pärast selle põlemist (1710) läks aga 1717. aastal Püha Vaimu kiriku alla. Kabelit kasutasid Viimsi mõisa, Maardu mõisa Viimsi poolsaarel asuvate

rannakülade ja vahel ilmselt ka Prangli saare talupojad. 18. sajandi alguses kabel lagunes ning 1848. aastal ehitati Pirita külla uus. On vihjeid, et enne Põhjasõda võis kabel olla ka Ihasalus, seda oletust toetavad enne Teist maailmasõda sealt saadud arheoloogilised leiud.

Pärast Põhjasõda muutus Eestis tähtsaimaks asustusüksuseks mõis. Ka adramaarevisjonid ja hingeloendid toimusid mõisate kaupa. Sageli ei langenud mõisate piirid aga kokku kihelkonna piiridega. Nii kuulusid näiteks Viimsi ning 18. sajandi teisel poolel Viimsiiga ühendatud Haabneeme ja Lubja mõisate talupojad Tallinna Püha Vaimu kogudusse. Seega oli Viimsi piirkond rohkem seotud Tallinnaga kui Jõelähtme kihelkonnaga. Kuigi Prangli kabel allus Jõelähtme kogudusele, kuulus Prangli saar kuni 1847. aastani hoopis Harju-Jaani kihelkonna Haljava mõisa alla. Saha mõis kuulus 18. sajandil Jüri kihelkonna Lagedi mõisa alla. Saura, Saunja, Ihasalu, Neeme ja Rammu saare talupojad olid aga Jõelähtme koguduse liikmed, kuigi nad kuulusid Kuusalu ja Harju-Jaani kihelkonna mõisate alla. Tihti toimetasid Jõelähtme kihelkonna talupojad kiriklikke talitusi Tallinna Püha Vaimu kirikus.

Keskajal asusid Jõelähtme kihelkonda elama rootsi talupojad. On oletatud isegi plaanipärase rootsistamise võimalust ning seostatud seda Oleviste kiriku ehitamise algusega 1267. aastal. Siiski piirdus rootsi asustus peamiselt rannaküladega. Rootslased elasid Aegna ja Prangli saarel, Viimsi poolsaarel ja hilisema Ülgase mõisa maadel. Ka Maardu mõisa Rootsi-Kallavere küla on saanud oma nime seal elanud rootslaste järgi, kuid juba 16. sajandi keskpaigaks olid küla elanikeks eestlased. Rootsi asustuse lõpuks kihelkonnas võib pidada 16. sajandit. 17. sajandi teisel poolel algas soomlaste sisseränne. Siiski oli kihelkonna elanikkond 17. sajandi lõpus enamuses eestikeelne.

Väga rängalt kannatas Jõelähtme kihelkond Põhjasõjas ja pärast seda 1710–11 mõl lanud katku ajal. Mõnes kohas oli sõjaeelsetel ajal elanud talupoegadest 1716. aastaks ellu jäänud ainult 16%: näiteks Maardu mõisas loendati 1712. aastal vaid 88 inimest, katku surnuid oli 437. 1716. aastaks oli seal rahvaarv suurenenud 2,5 korda (224 elanikku). Inimesi tuli Jõelähtmesse ka mujalt – eelkõige Venemaalt ja Soomest.

Revisjonide ja rahvaloenduse andmed Jõelähtme kihelkonnas

1712	241 elanikku
1716	621 elanikku
1726	1224 elanikku
1782	3148 elanikku
1858	4429 elanikku
1922	7700 elanikku

1922. aastal hõlmas Jõelähtme kihelkond halduslikult Viimsi, Nehatu, Jõelähtme, Prangli ja osalt ka Kudasoo valla alad – kokku umbes 350 km², millel elas 7700 inimest. Kihelkonda kuulusid ka veidi enne Põhjasõda Saha mõisast eraldatud Nehatu mõis ja Vao mõis. Nehatu ja Vao mõis kuulusid enamasti Tallinna linnale ning neid pidasid rentnikud, kes linnakassasse tulu töid. Jõelähtme kihelkonda kuulus kogu Viimsi poolsaar, mille läänekallas oli jagatud Viimsi ja Haabneeme mõisa vahel, idakallas koos Kallavere, Randvere, Tammneeme ja Leppneeme külaga kuulus Maardu mõisa alla. Keset poolsaart oli väike Lubja mõis.

Teisel pool Jägala jõge asusid 1702. aastal Kudasoo mõisast (Kuusalu kihelkond) eraldatud Kääniku mõis, mida nüüd meenutab vaid bussipeatuse nimi, ja Rummu mõis. Rammu saare Klamased ja Lambotid käisid ikka Jõelähtme kirikus ja on maetud Jõelähtme kalmistutele. Ka Aksi saare Aksbergid ja Prangli rahvas käisid Prangli abikiriku valmimiseni lähemal asuvas Jõelähtme kirikus, kuigi

saared ise kuulusid 1847. aastani Harju-Jaani kihelkonna Haljava mõisa alla. Viimsi poolsaare rahva jalavaeva vähendamiseks ehitati Randveresse Jõelähtme abikirik.

Kui me nüüd Jõelähtme kihelkonda õigestes piirides taastada tahaksime, nagu haldusreformi raames mõnel pool Eestis kuulutatakse, saaks sellest kindlasti Eesti kõige rahvarohkem haldusüksus. Nendes piirides elab umbes veerand Tallinna elanikest ja Maardu-Kallavere elanikkond ning sinna kuuluvad rahvarohke Viimsi poolsaar, kunagiste mõisate Kostivere, Jägala, Ülgase ja Jõelähtme ümber tekkinud asulad ning Tallinna valglinnastumise mõjualal olevad kiiresti kasvavad põline Iru küla ja nõukogude ajal kolhoseerimise tulemusena tekkinud Loo alevik.

Asustus on ajaloolises muutumises – mõnel pool vähem nagu Rebala muinsuskaitsealal, kus minevikku teinekord karmide seaduste abil säilitada püütakse, teisel pool rohkem nagu ülemaailmse linnastumise käigus tekkinud suurlinnade külje all – Tallinna lähitagamaal.

Jõelähtme koguduse hingekarjased

Jõelähtme kirikukihelkond kuulus koos Kuusalu, Harju-Jaani, Jüri, Kose, Juuru ja Hageri kihelkonnaga Ida-Harju praostkonda, mitu Jõelähtme kiriku pastorit olid ühtlasi Ida-Harju praostid.

Esimesed vaimulikud, kes kogudust teenisid, olid arvatavasti Tallinna piiskopi määratud Taani preestrid. Esimesed isikuandmed vaimulike kohta pärinevad aga alles reformatsoonijärgsest ajast.

Tuntuimatest isikutest tuleks kõigepealt nimetada aastatel 1714–34 Jõelähtme kogu-

dust teeninud **Heinrich Christopher Wredet** (1691–1764), kelle peetud kirikuraamatud on oluline ajalooallikas. 14. juunil 2006 esitleti kirikus Muinsuskaitseametis välja antud Wrede teost „Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel”. H. C. Wrede ja tema ametijärglaste märkmed on transkribeeritud ja eesti keelde tõlkinud Tiina Kala. Muu hulgas sisaldab kirikukroonika ülevaateid kooliõpetuse edenemisest kihelkonnas ning kohalikke rahvapärimusi. Kroonikale lisavad vürtsi mõned erilised seigad inimeste

elust, mitmesuguste loodusnähtuste kirjeldused ja paikkondlikud juhtumised.

Eesti kultuurilukku on sügava jälje jätnud ka **Gustav Heinrich Schüdlöffel** (13./2. oktoober 1798 – 20/8. detsember 1859)¹, kes teenis siinset kogudust 30 aastat ning on maetud Jõelähtme kalmistule. Rahvaluuleharrastajana hakkas ta koguma Kalevipojaga seotud pärimusi ja avaldas need 1836. aastal ajakirjas *Das Inland* (see on üks Kalevipoja-lugude varaseimaid publikatsioone). Schüdlöffeli avaldatud tõlkeraamat „Thomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal” (1844) oli esimene trükiteos uues kirjaviisis.

Jõelähtme kultuuriloo kontekstis on oluline ka **Paul Loppenowe** (13./1. veeb-

ruar 1826 – 14./1. juuni 1901). Jõelähtmesse tuli ta 1863. aastal ja juba järgmisel aastal avas köstrikooli. Mõni aasta hiljem järgnesid koolid Maardus, Randveres, Jägalas, Kostiveres ja Sahal. 1884. aastal ilmus tema koostatud õpperaamat „Rehkendamine küla koolis”.

Kõige kauem oli Jõelähtmes õpetajaks aga **Oskar Ernst Emil Tomberg** (4. november/23. oktoober 1866 – 6. veebruar 1938), kes sündis Tudulinna rentniku pojana. 1917–20 oli ta ühtlasi Ida-Harju praost ning 1912. aastal avaldas raamatukese „Tagasivaade Jõelähtme koguduse möödaläinud aegade peale kokkuseatud Jõelähtme kiriku uue torni ja uue kella õnnistamise päevaks 4. novembril 1912. a.”

Jõelähtme hingekarjased

umbes 1585–92	pastor	Gisebert Kritte
enne 1596	pastor	Johann
1614–37	pastor	Petrus (Peter) Jacobi Carelius
1637–44	pastor	Oloff (Olaus) Nicolai Duncan/us
1644–58	pastor	Heinrich (Henricus) Bartholin
1659–61	pastor	Martin/us Closen (Closius)
1662–71	pastor	Andreas Wilhelm Dielfeld
1672–74	pastor	Eobald/us (Eowald) Rhanaeus
1676–92	pastor	Johann/es Wilcken
1692–1700	pastor	Georg Schwäbisch (Schwebesius)
1700–13	pastor	Arend Johann Knüppfer
1714–42	pastor	Heinrich Christopher Wrede
1734–38	adjunkt	Andreas Gabriel Strenge
1738–42	adjunkt	Johann Bidberg
1742–46	pastor	Johann Bidberg
1746–48	pastor	Carl Johann Sommer
1748–66	pastor	Gustav Ernst Hasselblatt

¹ Kaldjoonega eraldatud kuupäevad on antud vana kalendri järgi.

1766–79	pastor	Isaac Heinrich Hirschhausen
1780–83	pastor	Samuel Gottlieb Stüchel
1783–85	pastor	Friedrich Johann Anton Assmuth
1785–1802	pastor	Georg Friedrich Schüdlöffel
1803–09	pastor	Jacob Johann Anton Hirschhausen
1809–10	pastor	Peter Heinrich Schwabe
1811–15	pastor	Justus Johannes Mickwitz
1817–21	pastor	Johann Alexander Reutlinger
1822–28	pastor	Christian Gustav Knüpffer
1829–59	pastor	Gustav Heinrich Schüdlöffel
1860–63	pastor	Woldemar Friedrich Kentmann
1863–95	pastor	Paul Loppenowe
1895–1932	pastor	Oskar Ernst Emil Tomberg
1933–44	pastor	Elmar Petersoo
1945–46	pastor	Otto Tallinn
1946–49	pastor	Alfred Tooming
1945–54	jutlustaja	Harald Meri
1954–57	diakon	Harald Meri
1955–63	pastor	Paul Voldemar Koppel
1963	pastor	Hugo Voldemar Pärno
1963–66	pastor	René-Erich Tasmuth
1966–72	pastor	Mihkel Liikane
1972–79	pastor	Kalle Mesila
1979–86	pastor	Harri Rein
1986–91	pastor	Vivian Raudsepp
1991–92	pastor	Harri Rein
1992–94	pastor	Enn Auksmann
1994–96	pastor	Harri Rein
1994–2007	diakon	Margus Kirja
1996–97	pastor	Jüri Raudsepp
1997–98	pastor	Jüri Vallsalu
1998–2007	pastor	Jaanus Jalakas
2007–	pastor	Margus Kirja

Nimede panekust Jõelähtme kihelkonnas

Teatavasti said 1835. aastaks kõik priiks lastud Põhja-Eesti talupojad endale perekonnanime. Jõelähtme kihelkonnas pandi kokku üle 600 nime ning muidugi olid mitu neist korduvad (näiteks Sepp).

Aadu Musta andmetel pandi kõige enam perekonnanimesid kihelkonna suurimates mõisates Jägalas (169) ja Maardus (165 nime). Võrdluseks: Viimsi mõisas pandi 90, Väos 73, Kostiveres 62, Ülgasel 39, Jõelähtmes 37, Nehatus 36 ja Sahal ainult 23 nime.

Tol ajal oli Jõelähtme kiriku pastoriks G. H. Schüdlöffel. Milline oli tema osa talupoegadele nimede panekul, ei ole teada. Igatahes pandi kihelkonna mõisates nii ees- tipäraseid, mille hulgas ei puudunud ilusad liitsõnalised nimed, kui ka saksa, rootsi ja vene nimesid. Vaevalt kõik võõrapäraste nimede saajad seepärast veel võõramaise päritoluga olid. Valdav osa Eesti liitsõnalistest nimedest olid mäe- või mägi-lõpulised (Jaagumäe, Karemäe, Kivimäe, Koplímäe,

Kõrgemäe, Laagrimäe, Liivamäe, Mikomägi, Nairimäe, Peetrimägi, Pärnamägi, Ristimäe, Roosimäe, Sauemäe, Sukamäe jt). Pandi ka küla- (Hermaküla ja Kesküla) ja ots-lõpulisid nimesid (Kullaots, Sillaots, Süllaots ja Väljaots). Ametinimedest oli esindatud sepp (Kingsepp, Potisepp, Puusepp, Raudsepp ja Rätsep). Oli ka puu- (Saarepuu ja Õunapuu) ning väli-lõpulisid nimesid (Suurväli ja Tagaväli). Leidus ka selliseid kauneid nimesid nagu Arunõmm, Kalamees, Kivikangur, Lehtmets, Mäepea, Ojapere, Paemurd, Pikkpõld, Suurallikas, Suurkivi, Töldallik ja Vesilind. Samuti anti kogu Eesti alal perekonnanimede panemise ajal enim pandud nimesid: Saar (Kostiveres ja Maardus), Tamm (Jõelähtmes, Kostiveres, Maardus ja Väol), Lepik (Kostiveres ja Maardus) ning Sepp (Kostiveres, Maardus, Sahal ja Viimsis).

Hulgaliselt pandi kihelkonnas saksa-, rootsi- ja venepäraseid perekonnanimesid. Saksa nimed olid valdavalt Viimsi mõisas ning neid anti ka Jägala mõisas. Enim levinud nimelõpud olid mann ('mees'; Bachmann, Erdmann, Heinmann, Kalmann, Pilmann, Vikmann, Wachmann), berg ('mägi'; Holmberg, Kaskberg, Kielsberg, Kirsberg, Krusberg, Pielberg, Tellberg) ja bach ('oja'; Erlenbach, Eschenbach, Marbach, Palmbach, Striekanbach). Vähem oli lõppe burg ('linnus'; Aalburg), busch ('põõsas'; Grinbusch), feld ('põld'; Silberfeld), holtz ('puu, puit'; Bachholtz), meister ('meister'; Baumeister), dorf

('küla'; Bendorf), wald ('mets'; Groswald), mund ('suu, suue'; Bachmund), wart ('vaht, valvur'; Burchwart) ja lieb ('armas, kallis'; Kristlieb). Üllatavalt vähe pandi Jõelähtme kihelkonnas nimesid lõpuga son ('poeg'), näiteks Jaanson, Johanson ja Jürgenson. Oli ka lühemaid saksapäraseid nimesid nagu Brauer, Dorsch, Eiche, Kruber, Prommer ja Teigar.

Rootsipäraseid nimesid pandi peamiselt Jägala ja Viimsi mõisas ning Prangli saarel. Enim levinud lõpud olid quist/kvist ('oks'; Bernquist, Blumquist, Kamquist, Renquist, Rotquist, Tamquist), holm ('laid'; Freiholm, Linholm, Nyholm, Wiikholm), ström ('vool, hoovus'; Birkström, Börström, Krönström, Larsström, Nyström, Puström, Sandström, Seeström, Talström, Vagström, Wiekström) ja fors ('kosk, juga'; Lingfors).

Vene nimesid (Arbusov, Baranov, Batasov, Borissof, Filippov, Gardejev, Karjanov, Korjoksov, Loikov, Mikkov, Rantov, Rosenov, Silatov, Tõnnov ja Virjov) oli millegipärast palju Kostivere mõisas, aga ka mujal.

Pandi ka huvitavaid kohanimesid (England, Kuuba, Tartus ja Põlva). Maardu mõisas anti rannarahvale kalade nimed (Haug, Kilu, Räim, Tursk ja Vimb). Oli ka selliseid nimesid, nagu Domingo, Katk, Palk, Papa, Piiskop, Polits, Sendlak, Sibi, Troll ja Üksik.

Seega tekkis umbes 170 aastat tagasi ainest hilisemaks nimede eestistamiseks küll ja küll.

Näiteid nimede eestistamisest Jõelähtme kihelkonnas 1930. aastatel

Enne eestistamist	Pärast eestistamist
Blumkvist	Eha, Kivirand, Lahte, Lilleväli, Sooserv, Vesi
Linholm	Linari, Linsalu, Üksi
Malmström	Aasa, Malm, Malmsaar
Münter	Piilpärk, Piig, Piirma, Piirsalu, Pärg, Rannamees, Ristimägi, Sinilind
Prommer	Laanemets, Pajusaar, Vahur
Silberfeld	Hõbeväli
Tamkvist	Tammist, Talivee
Teichmann	Teepere
Teigar	Kaare, Kivisild, Taimur, Tuulik

JÕELÄHTME VALD KUI ÜMBRUS JA ORGANISM

Jõelähtme vald on aja jooksul mitmel korral läbi teinud ulatuslikke maa-alade liitmisi ja lahutamisi. Praegustes piirides on vald alles 1980. aastast (tol ajal külanõukogu). Jõelähtme vallaga on liidetud ka ajaloolise Kuusalu, Harju-Jaani ja Jüri kihelkonna külasid. Jõelähtme kihelkond on aga andnud oma kunagisi maa-alasid praegusele Kuusalu vallale. Suurel osal kunagise Jõelähtme kihelkonna aladest laiub praegu Viimsi vald. Pöördumatu jälje valla asustustrile on jätnud ka nõukogude ajal toimunud kolhoseerimine

ja viimase aastakümne ulatuslik valglinnastumine.

Põliselanike määratlemisega on Eestis üsna keerulised lood. Meie esivanemad, kelle põlistalusid enam ei olnud, kolisid linnadesse. Linnastumine on teinud oma töö. Tallinn on üha enam valgunud üle oma kunagiste piiride ja see tendents jätkub. Linn tungib peale ka Jõelähtme vallale. Valglinnastumine on ajalooliste omavalitsusüksuste piire palju muutnud. Lisaks linnastumisele on tööstuse areng muutnud maastikke ning endisaegseid maaga

Lagedale loopealsele tekkinud Loo alevik rajati tüüpilise monofunktsionaalse töölisasulana. Foto Heidi Tooming

seotud põliseid eluviise ja majandamismudeleid. Jõelähtme valla puhul tuleb selles kontekstis rääkida Maardu linna tekkest ja laiutavatest karjääridest, kus igasugune põlisus on pöördumatult kadunud.

19. sajandi lõpus kujunes väikeste mõisavaldade liitmisel valla keskuseks kihelkonnakeskus Jõelähtme. Soodsa asukoha tõttu Vana-Narva maantee ääres tekkis enne Teist maailmasõda tugev Jõelähtme-Koogi valla-keskus. Näiteks oli 1934. aastal Jõelähtmes 36 ja Koogil 15 elamut (teises tugevas Ida-Harjumaa keskuses Kuusalus 38 elamut). Nõukogude ajal toimunud kolhoseerimisega kujunesid piirkonnas kaks jõukat ühismajandit: Kostivere sovhoos ja Tallinna

Näidislinnavabrik. Esimene rajas oma keskuse Kostiverre, teine asutas oma tootmisbaasi ja keskuse peaaegu tühjale kohale, praegusesse Loo alevikku. See tähendas Jõelähtme küla kui valla keskuse hääbumist, ehkki vallamaja asub endiselt Jõelähtme ajaloolises postijaama hoones. Veel 1970. aastal tegutsesid Jõelähtme külas koorejaam, sidejaoskond, 8-klassiline kool, kultuurimaja ja raamatukogu. Nüüd on seal kadunud kool ja koorejaam, viimati suleti postkontor. Üha harvemini satub teeline Tallinna–Narva maanteelt Vana-Narva maanteele keerama, et Koogi ja Jõelähtme külast läbi sõita. Aga tasuks, sest ajaloo ja kultuuripärandi hõngu on seal tunda igal meetril.

Vald omavalitsusüksusena on Eestis tege-likult hiline moodustis. Meie Skandinaavia naabrite juures kujunesid omavalitsusüksused kirikukihelkondadest loomulikul teel pika aja jooksul. Alles kiire linnastumine eelmisel sajandil ning suured rahvastiku ümberpaikne-mised maa ja linnastute vahel põhjustasid sajandeid kestnud omavalitsuste kiire liitu-mise ja territoriaalse suurenemise.

Eestis sajandeid kestnud talupoegade pärisorjus ja võõrvõimude valitsemine luba-vad omavalitsuste tekkest rääkida alles pärast pärisorjuse kaotamist 1816. aastal Eestimaa kubermangus ja 1819. aastal Liivimaa kuber-mangus. Valdu hakati moodustama mõisate kaupa. Vald oli mõisast valitsetud seisuslik haldusüksus, volikogu valimistel said valida $\frac{2}{3}$ kohtadest peremehed ja $\frac{1}{3}$ sulased. Alles 1866. aastal võeti vallad mõisniku eestkoste alt ja muudeti riiklikeks haldusüksusteks. Sealt alates võib rääkida omavalitsuste aja-loost Eestis. Kuid ka selliselt muudetud vallad jäid edasi seisuslikeks, hõlmates vaid pärisomanikke, rentnikke, talusulaseid, mõisa-moonakaid, maata isikuid (kõrtsmikke, kaup-mehi, käsitöölisi) ja kindla elukohata inimesi. Mõisamaa ja mõisarahvas ei kuulunud maa-rahva kogukonda. Oluliseks sammuks talu-rahva õiguste suurendamisel oli muidugi vallavalitsuse juurde loodud vallakohus, mis tegutses alamastme talurahvakohtuna. Täna-se Jõelähtme valla territooriumil oli 1866. aasta vallaseaduse („Ma kogukonna Seadus Baltia-

merre kubbermangudele”) kehtestamise järel 7 väikest valda (mõisavaldustes kogukonda). Tolle aja väikseim haldusüksus ei olnud mitte küla, vaid talurahva kogukond ühe mõisa-valduse piirides. Need mõisavallad olid Jõe-lehtme (Jõelähtme), Jõelehtme kirikumõisa, Jägala, Kostivere, Hülglise (Ülgase), Kodasu (Kodasoo) ja Rummu.

Eestimaa kubermangus toimus 1890. aastate algul suur valdade liitmine. 1. jaanuaril 1891 moodustus nimetatud seitsme väikese mõisakogukonna ühendamise tulemusena Jõelähtme vald keskusega Jõelähtme külas. Valla sünnipäevaks on hakatud pidama ühi-nenud valla volikogu esimest koosolekut 19. jaanuaril 1891.

Siiski ei läinud valdade liitmine alati lihtsalt. Jägala kogukond sõdis valla keskuse Jõelähtmesse viimise vastu ning eelistas kesku-sena näha loomulikult Jägala küla. Jägala meeste protest vallakeskuse asukoha suhtes jäi aga „kõrgesti austatud Tallinna kreisi ja jaoskonna talurahva asjade komissari” tähele-panuta. Ka Rummu valla kogukonnal oli val-dade liitmise suhtes eriarvamusi. Volikogu teavitas 1890. aasta suvel komissarihärrat, et kohtujaoskonna viimisega Kiiule jääksid Rummu mereäärsed külad Neeme ja Iha-salu liiga kaugele. Rummu mehed palusid, et Rummu vald pandaks kohtujaoskonnana kokku Jõelehtme, Kostivere, Hülglise ja Jägala vallaga ning keskus viidaks Jägalasse, kuhu Rummust ainult 8 versta.

1891. aastal ühendatud Jõelähtme valla maksumaksjate arv

Rummu	207
Kodasoo	145½
Jägala	217
Kostivere	227
Jõelähtme	85½
Ülgase	75
Rammu saar	19
Koipsi	5
Kokku	981

Praeguse Jõelähtme valla territooriumi idaosas liitused ühtseks Nehatu vallaks Kose, Maardu, Nehatu, Saha, Viimsi ja Vao mõisavald. Vao ja Kose piirkonna on tänaseks „alla neelanud” Tallinna linn, Viimsi ümbrusest on kujunenud aga linliku ilmega Viimsi vald. Praegusest Jõelähtme valla territooriumist jäid Nehatu valla koosseisu Nehatu, Saha ja Maardu mõisa alad. Ajaloolise Jõelähtme kihelkonna ala katis peamiselt Nehatu ja Jõelähtme vald.

Valla seisuslik olemus kaotati alles 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel, mil vallavolikogud muudeti demokraatlikult valitud nõukogudeks ning vallad hakkasid haldama

ka mõisamaid. Samal aastal toimus oluline sündmus ka Jõelähtme valla arengus: eraldati Kodasoo vald. Sellega kaotas Jõelähtme Saunja ja Kaberla küla, mis kuuluvad ka tänapäeval Kuusalu valda. Sel ajal Kodasoo alla läinud Kaberneeme küla on pärast mitut haldusmuutust taas Jõelähtme vallas tagasi. Kodasoo valla soov oli liita ka Neeme ja Ihasalu küla, kuid nende elanikud eelistasid Jõelähtme koosseisu jäämist. Oluline sündmus oli samuti Koogi küla ületulek Raasiku vallast Jõelähtme valda, sest just sellest Vana-Narva maantee ääres asunud külast kujunes koos Jõelähtme külaga valla keskus.

Jõelähtme vald Eesti Vabariigi algaastail

Küla/mõis	Ostetud talusid	Renditalusid
Ihasalu	21	
Joa		8
Jõelähtme	13	
Jõelähtme mõis		
Jõesuu	10	4

Jägala mõis		
Koila	6	7
Kostivere-Ranna	10	
Kostivere mõis		
Loo, sh Vandjala saunaküla		32
Manniva	10	12
Neeme	23	
Parasmäe	27	1
Rebala	31	
Ruu		1
Ruu mõis		
Ruu mõisa maadel	16	
Vandjala	9	9
Ülgase	?	?

1919. aastal oli Jõelähtme vallas üle 250 päriseksostetud talu või rendikohta ning 4 mõisat. Äridest ja ettevõtetest tegutsesid 5 tuuleveskit, Jägala viinavabrik, Alexander von Dehni piiritusevabrik, Jägala-Tammiku puupapivabrik, Niida teemaja ja Jaan Saarmaki vürtsipood.

1928. aastal arutas Jõelähtme volikogu avaldust, milles 21 Rammu saare elanikku palusid Kodusoo vallast Jõelähtme valda üleviimist. Rammulased põhjendasid oma soovi sellega, et nad olid elanikelt nõusolekut küsimata Vene valitsuse ajal Kodusoo valla

alla kinnitatud. Volikogu toetas küll Rammu rahva palvet, kuid saareelanike soov realiseerus alles 1939. aasta vallareformiga. Harju Maavalitsus soovitas Jõelehtme valla nime muuta Jõelähtmeks. Valla volikogu arvas, et nime võiks muuta hoopis Jõelähkmeks. Siiski otsustati jääda Jõelähtme juurde.

Täisväärtslike omavalitsusüksustena said vallad kodanikuühiskonna kujundajaina toimima hakata alles pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist 1918. aastal. Arenes seltsitegevus, kasvasid ettevõtlus ja talumajandus.

Seltsid ja ühistud Jöelähtme vallas 1920. aastate algul

Seltsi/ühisuse nimi	Asutamisaasta
Jöelähtme Tulekahju Juhtumistes Vastastiku Avitamise Selts	1903
Jöelähtme Põllumeeste Selts	1912
Jöelähtme Kihelkonna Õpetajate Selts	1919
Jöelähtme Valla Ühistegelik Kindlustuskassa	1919
Jöelähtme Valla Tööliste Ühisus	1919
Jägala Vabatahtlik Tuletõrje Selts	1920
Jägala-Jõesuu Kalameeste Ühisus	1921
Jöelähtme Valla Põllumeeste Kogu	1921
Jöelähtme Kontrollühisus	1922
Jöelähtme Sugupulli Ühisus	1922
Jöelähtme Spordiselts „Ühendus“	1922
Jöelähtme Turbatööstuse Ühisus	1923
Neeme Tarvitajate Ühisus	1923

Jöelähtme valla ärid ja tööstusettevõtted 1930. aastal

Ettevõte	Asukoht	Omanik
AS Eesti Fosforiit	Ülgase	AS Eesti Fosforiit
Vürtspood	Ranna	Kaarel Grünbusch
Vürtspood	Ranna	
Tuuleveski	Parasmäe	Voldemar Kuuskmann
Piiritusevabrik	Kostivere	rentnik Alexander Dehn
Koloniaalkauplus	Koogi	Jägala Puupapivabrik
Koloniaalkauplus	Jägala	Jägala Puupapivabrik
Puupapivabrikud	Joa	AS Põhja-Paberi ja Puupapivabrik
Vesi-jahuveski	Koogi	August Loorberg
Teemaja	Koogi	Olga Tamm
Apteek	Koogi	Martin Tomp
Koloniaalkauplus	Koogi	Karl Pihlak
Vürtspood	Jöelähtme	Jaan Saarmak
Koloniaalkauplus	Jöelähtme	Jakob Malmberg
Riigi viinakauplus ühes toiduainete müügiga	Jöelähtme	rentnik Artur Jõgi
Vürtspood	Ihasalu	Gustav Ots
Koloniaalkauplus	Ihasalu	Anton Vaher
Segakauplus	Neeme	Neeme Tarvitajate Ühisus

1930. aastatel jõuti arusaamani, et mõisate baasil kujunenud omavalitsusüksused ei põhine rahvastiku ja asulastiku territoriaalsel paiknemisel. Tartu Ülikooli geograafiaprofessori Edgar Kanti teaduslikele uurimustele tugineva, 1939. aastal tehtud vallareformiga sai Eesti territoriaalses mõttes euroopaliku halduskorralduse. E. Kanti ideedel põhinev struktuur toetus moodsa inimgeograafia arusaamadele asustussüsteemi tõmbekeskustest, linnastumise ja teenindus-

keskuste tagamaadest. Jõelähtmes tõi see kaasa vaid väikseid muutusi. Tähtsamatena võib nimetada Kodusoo valda kuulunud Rammu saare ja osa Kääniku küla liitmist Jõelähtme vallaga. Peamine osa Kodusoo vallast liideti aga Kuusalu vallaga, nagu see on praegugi. Nehatu vald nimetati ümber Iru vallaks ning sellega liideti Viimsi vald. Jõelähtme valla sooviks oli ka Võerdla küla (tollal Suur-Võõrdla ja Väike-Võõrdla) liitmine, kuid vallareformiga jäeti küla endiselt Nehatu koosseisu.

Jõelähtme valla talude arv 1938. aastal

Küla	Talud
Ihasalu	19
Joa	12
Jõelähtme	37
Jõesuu	12
Koila	10
Koogi	10
Kostivere	35
Loo	11
Manniva	14
Neeme	26
Parasmäe	38
Punakivi	4
Ranna	11
Ruu	21
Rebala	33
Vandjala	23
Ülgase	20

Vähe on tähelepanu pööratud asjaolule, et nõukogude võim katkestas omavalitsuse traditsioonid. Nõukogulikel külanõukogudel ei olnud mitte mingisugust pistmist kodanikuühiskonnaga. Need olid režiimi võimuteostamise ripatsid. Külanõukogude piirid ja areng lähtusid kolhoosikorra vajadustest, nagu valdade kujunemine oli omal ajal seotud mõisate vajadustega. Isegi teatud seisuslikkus (näiteks privilegeeritud kolhoosnikud) ja sunnimaaisus (kohustuslik sissekirjutus) tulid külanõukogudega tagasi.

Esimesel okupatsiooniperioodil (1940–41) jäi Nõukogude Liidu kommunistlikul režiimil aeg inimeste üle täieliku kontrolli saavutamiseks liiga lühikeseks. 1940. aasta lõpuks oli Jõelähtme vallas 40 pioneeri, 14 kommunistlikku noort, aga mitte ainsatki kommunistliku partei liiget.

Pärast Teise maailmasõja lõppu okupeeris Nõukogude Liit Eesti uuesti. Loomulikult asuti kõikehõlmava hävitustöö käigus likvideerima ka kohalikke omavalitsusi. 8. augustil 1945 moodustati Harjumaal 77 külanõukogu, kuid vallad jäeti esialgu alles ning kaotati lõplikult 1950. aastal. Jõelähtme vallas moodustati Jõesuu ja Rebala külanõukogu. Jõesuu külanõukogusse kuulusid Neeme, Ihasalu, Jõesuu, Joa-Vabriku, Joa, Koila, Ruu, Koogi ja Rammusaare küla. Rebala külanõukogusse arvati Ülgase, Ranna, Manniva, Rebala, Jõelähtme, Vandjala, Loo, Kostivere ja Parasmäe küla. Juba 13. oktoobril 1947 muudeti Rebala külanõukogu nimi Jõelähtmeks. Iru vallast moodustati kolm külanõukogu: Iru, Maardu ja Viimsi. Tänapäeva Jõelähtme valla külad Liivamäe, Saha, Maardu, Kroodi (kadunud),

Võerdla, Saviranna, Kallavere ja Uusküla kuulusid Maardu külanõukogu koosseisu. Iru külanõukogus oli kolm praeguse Jõelähtme valla küla: Nehatu, Iru ja Kärmu (kadunud).

Järgmine ulatuslik muudatus külanõukogude arvus ja piirides tehti 1954. aastal, kui nende arvu kärbiti poole võrra. Põhjus oli ühismajandite hoogne liitmine, mille käigus paljud neist sattusid mitme külanõukogu territooriumile. Jõelähtme, Jõesuu ja Maardu külanõukogu ning suur osa kunagise Nehatu valla maid liideti Jõelähtme külanõukoguks. Iru külanõukogu praegu Jõelähtme valda kuuluvad külad liideti Viimsi, Haljava külanõukogu omad Raasiku ning Kodasoo omad Kuusiku külanõukoguga. Üldiselt sai Jõelähtme külanõukogu praeguse vallaga üsna sarnased piirid.

1951. aastal eraldati Maardu asula Maardu külanõukogust ja muudeti töölisaleviks. Ajapikku kasvas Maardust linn, mis neelas piirkonna põlismaid. Edasine külanõukogude arvu vähenemine ja piirimuudatused olid valdavalt kolhooside liitmise ja maakasutuse muutmise tagajärg. Kolhooside piirid määrasid kuni nõukogude režiimi kokkuvarisemiseni ka külanõukogude piirid. Jõelähtme külanõukogu piires asunud kolhoosimajanditel olid ilmselt vajalikud tutvused ja kommunistliku partei ladvikus hea reputatsioon, sest edaspidi liideti järk-järgult külanõukoguga suuri naabrite maa-alasid.

1956. aastal asutatud Tallinna Linnuvabrik arenes 1960. aastatel kiiresti ja muutus tänase Jõelähtme valla lääneosas suureks keskuseks. 1976. aastal tehti suuri piirimuudatusi. Jõelähtme külanõukoguga liideti varem

Sommerlingi (praegu Rae vald) külanõukogusse kuulunud Loo alevik koos Lagedi mõisa ümbrusega, Kuusalu külanõukogusse kuulunud Kaberneeme, Haapse ja Kullamäe küla (kokku 1705 hektarit) ning Raasiku külanõukogusse kuulunud Haljava, Sambu ja Jägala küla (kokku 3722 hektarit). Viimased liitmised toimusid 1980. aastal, kui Tallinna linna Mererajoonist tulid üle Nehatu ja Iru küla. Iru küla maadest läks suur osa (Iru Soojuselektrijaama ala) Maardu linna koosseisu.

Aastatel 1974–75 kadusid maa-asulate korrastamise sildi all paljud vanade külade nimed. 1998. aastal vaadati külade nimed üle ja paljud ajaloolised nimed ennistati. Nii said oma nime tagasi Iru, Jõesuu, Kostiranna, Kullamäe, Loo, Neeme, Rammu, Rohusi, Uusküla ja Võerdla. Kuid paljud külad (Kärmu, Proosa, Kroodi jmt) on igaveseks ajaloohõlma vajunud. Seega omandas Jõelähtme vald tänased piirid vähem kui 30 aastat tagasi. Ajaloos mõõdetakse sellega ühe põlvkonna pikkust.

JÕELÄHTME KOOLIOLUDEST

Haridusvõrgu rajamisel Jõelähtme kihelkonnas juba Rootsi aja lõpul oli oluline osa kirikul. Eesti rahvakoolidele pani aluse Bengt Gottfried Forselius, kelle eestvedamisel avati 1684. aastal Tartu lähedal Papi- ehk Piiskopimõisas esimene koolmeistrite seminar. 17. sajandil hakati kirjutama ka esimesi vaimuliku sisuga kooliraamatuid.

Jõelähtme hariduselu edendamisel etendas olulist osa kohalik kirikuõpetaja (1676–92) Johann/es Wilcken, kes juba enne Forseliuse koolitegevuse algust oli mõisniku loal lask-

nud Prangli saare lapsi õpetada. Jõelähtmesse tuli esimene kooliõpetaja samuti Forseliuse koolist, sest 1688. aasta andmeil oli pastor J. Wilcken võtnud ühe Forseliuse õpilase enda kostile kiriku juurde kooli pidama (mõnedel andmetel asutati esimene kool Jõelähtmesse 1687. aastal). Nähtavasti oli tegemist tubli õpetajaga, sest juba samal aastal teatas Wilcken, et Forseliuse saadetud koolmeister õpetanud lastele lugemise selgeks kolme kuuga, kuna varem kulunud selleks 7–8 kuud. Põhjasõja ajal jäi koolihariduse edendamine

nähtavasti soiku, sest 1714. aastal Jõelähtmele kirikuõpetajaks tulnud Heinrich Christopher Wrede kirjutas 1725. aastal, et kiriku juures kool puudub ning selle rajamiseks pole ei ruumi ega vahendeid. Nii hakkas Wrede korraldusel lapsi lugema õpetama kiriku võõrmünder Otsa Peeter Rootsi-Kallavere külast. 1715. aastal visiteeritud Ida-Harjumaal polnud ühtegi kooli.

Pärast Põhjasõda asuti siiski koolivõrku taastama: näiteks asutati 1736. aastal Harjumaal 11 külakooli. Enamik neist ei olnud siiski püsivad koolid kindlas koolimajas. Mõisniku määratud lugemisoskusega talupoeg kutsus lapsed enda juurde kokku ja õpetas neid seal lugema. See oli omaaegne kodukool. Niisamuti toimus õpetamine ka Jõelähtmes. Pastor Wrede kirjutab, et „talupojad lasid oma lastele osalt kodus, osalt teistes külades sellistel, kes lugeda oskasid, lugemist ja palumist õpetada”. Iseäranis usin õpetaja olevat olnud Joa küla karjane Simo, kes ise oli rahvuselt poolakas. 1726. aastal konsistoriumile esitatud aruandes märkis Wrede, et lugeda oskajaid lapsi on 87. Samal aastal tegi ta Tallinna toomkirikust Jõelähtmesse köstriks tulnud Marten Mursile kohustuseks talulapsi

lugema õpetada. Koolihariduse edendamisel Jõelähtme kihelkonnas oli oluline osa Maardu ja Jägala mõisnikul Hermann Johann von Bohnil (vt lk 225). Pastor Wrede teatel käskis ta igas Maardu ja Jägala alla kuuluvas külas ühe talumehe koolmeistriks valida. Kokku asutati von Bohni ettevõtmisel 1736. aastal 11 külakooli, kus õppis 218 last. 1737. aastal rajati kool Saha külla, õpetaja oli Onni Abraham (vt ka Saha, lk 183). Nähtavasti oli õpetamine edukas, sest 1740. aastal Jõelähtme kiriku visitatsiooni ajal esitatud küsimusele, kas kõik laulatusel lubatavad oskavad ka lugeda, võis Wrede vastata jaatavalt.

Kuigi 1787. aasta talurahvakoolide seadus nõudis trahvi ähvardusel küla- ja kihelkonnakoolide asutamist, tegutses Jõelähtme kihelkonnas veel 1803. aastal ainult kaks talurahvakooli; 1805. aastal oli neid 4 ja 1816. aastal 5. Seega põhines õppetöö kihelkonnas endiselt suuresti koduõpetusel.

1866. aasta vallaseadusega anti valla volikogule luba otsustada koolimajade ehitamise üle. Algas vallakoolide aeg. 1867. aasta külakoolide seadus („Seadmitted ma-Kolide pärast Tallinnamaal”) nõudis, et 10–13-aastastel

Jõelähtme leerimaja. Parem pool on näha nõukogude ajal juurdeehitatud osa. Foto Toomas Tamla

lastel tuleb koolis käia kolm aastat ning peale lugemise pidi lastele õpetatama ka kirjutamist ja rehendamist. Algas nn sundkool, õppetöö vormiks sai koolitund. Põhja-Eestis jõuti kodu- ja rändõpetajate abiga kiiresti üldise lugemisoskuseni.

1865.–67. aastal ehitati Parasmäele Kostivere mõisa abiga koolimaja. Seal hakkasid õppima ka Jõelähtme lapsed. Rebala-Ülgase kool sai esimese koolimaja 1865. aastal Rebalas Viikre talus. Parasmäe-Kostivere koolile pani aluse kohalik kogukond. Kostivere õigusu abikooli asutasid eelkõige Vandjala külas elanud venelased. Aastatel 1851–70 rajati koolid ka Jõelähtmes, Randveres, Jägalas, Ülgasel ja Nehatus.

Eesti Vabariigi algusaegadel tegutses Jõelähtme vallas kuus algkooli: Parasmäe, Ülgase, Jägala, Neeme, Jõelähtme ja Jägala-Joa.

Jägala kooli alguseks peetakse juba 1736. aastat, mil seal õpetas keegi Mikko Tomas Joalt. 1889. aastal ehitati koolimaja Suka männikusse ning 1927. aastast oli kool 6-klassiline. 1952. aastast töötas Jägala kool algkoolina, lõpetas 1968. aastal tegevuse.

1921. aastal ostis Jõelähtme vald Irust sõjaväelaste baraki, mida hakati Jõelähtme silla lähedale koolimajaks kokku seadma. Seal hakkasid õppima ümberkaudsete külade lapsed. Õppetööd alustati 1923. aastal. 1945. aastal kehtestati 7-klassiline haridus. Kooli kasutusse saadi ka ruume Jõelähtme pastoraadis ja leerimajas ning 1950. aastast viidigi kool täielikult nendesse hoonetesse. Avati ka vene õppekeele klass. 1961. aastal muudeti kool 8-klassiliseks. Ehitati internaadihoone, mida kasutasid kaugemal elavad õpilased. 1963. aastal valmis nelja avara klassiruumiga juurdeehitis. 1975. aastal avati kooli juures 14 õpilasega muusikaklass. 1976. aastal tuli muusikaõpetajaks Elsa Rikandi, kes oli Jõelähtme kultuuri- ja muusikaelu edasivija ning ka Jõelähtme laulupäevade korraldamise eestvedaja (vt ka lk 126). 1996. aastal hakkas Jõelähtme vald välja andma Elsa Rikandi kultuuripremiat. 1. septembril 1984 avati Jõelähtme kooli baasil uus kool – Kostivere 8-klassiline kool, praegu Kostivere Põhikool. Valla keskkool asub Loo alevikus. Neemel töötab algkool.

Alevikud ja

külad

KOSTIVERE ALEVIK

Elanike arv 2010: 768

Nimekuju:

1241 Kostæueræ
1379 Costiuere
1424 Kostevere
1732 Kostiwerre
1822 Kostifer

Mõisaline kuuluvus:

Kostivere mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Kostivere mõisavald
1891 Jõelähtme vald
1947 Jõelähtme külanõukogu
1992 Jõelähtme vald

Kostivere moodne perearstikeskus. Foto Heidi Tooming

Kostivere (*Kostæueræ*) kuulub nende põlis-külade hulka, mida on nimetatud juba „Taani hindamisraamatus”. Tol ajal oli see suhteliselt väike küla, mille suurus oli 6 adramaad. Küla valdajaks oli Conraduse-nimeline vasall, kellele kuulusid ka Koila ja Vandjala küla ning osa Parasmäe külast (vt „Taani hindamisraamatus” mainitud külad, lk 77). Tema nime juures leiduv ladinakeelne sõna *iuvenis* (noor) on kirjutatud nähtavasti selleks, et eristada teda kellestki teisest samanimelisest, võimalik et Rebala küla valdajast (vt lk 177). 1379. aastal esimest korda nimetatud Kostivere mõisa kujunemise käigus kaotati pooled talud (rajati mõispõllud), nii ongi 1467. ja 1636. aastal olnud külas ainult kolm talu. Ka 1688. aastast pärineval kaardil on Jõelähtme jõe kurisu juures mõisast põhja pool märgitud kolm talu, mille peremeesteks olid *Kusich Mart*, *Oha Mart* ja *Ara Andres*. Külasse oli arvatud ka kaugemal mõisamaade piiril paiknev Urke üksiktalu (peremees *Urcka Jürgen*). Neid talusid on nimetatud ka 1765. aastal,

kuigi 1744. aastaks oli kogu küla juba mõisas-tatud. Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede on 1720. aastatel nimetanud Kostivere veskit (mõlder *Mölleri Tenno*) ja kõrtsi (kõrtsmik *Karro Mihkel*). Ta on märkinud ka Urke üksiktalul, lisades, et see on „praegugi veel katkust saadik tühi”.

Mõisate riigistamise tulemusena (1919) toimunud ümberkruntimiste ajal sai Kostiverest riigimõis, tekkinud uutele taludele anti mõisasüdamest kaugemal asuvad maad. Pärast Nõukogude okupatsiooni muudeti riigimõis juba 1941. aastal Kostivere sovhoosiks, mis ajapikku kujunes ümbruskonna suurimaks majandiks. 1982. aastal liideti sovhoos Tallinna Näidislinnovabrikuga. Neil aastail ehitati endise mõisa ümber kujunenud asulasse koolimaja, ambulatoorium ning lasteaed. Tänapäeva Kostivere on Eesti oludes üsna tüüpiline maa-asula, millel on lootust areneda moodsa põllumajandusliku tootmise, kinnisvaraarenduse ja turismi vallas.

Kostivere lasteaed. Foto Heidi Tooming

Kostivere Liukivil usuti olevat viljatust raviv toime. Foto Heidi Tooming

MIDA VAADATA, TEADA

Kostivere Liukivi ja hõbeaare

Kostivere küla tagusel karjamaal kõrgub Rebala muinsuskaitseala kõige suurem väikeselohuline kultuskivi (kõrgus kuni 3,5 m) – Kostivere Liukivi. Kivil on ühtekokku 6 väikest nõgusat lohku, mis oleks otsekui jalakannaga sisse vajutatud. Need lohud ei ole ohvriandide jaoks, sest üks neist paikneb kivi püstjal küljel. Kivil olnud aga rahvapärimuse kohaselt imeline vägi, mis ravinud lastetust. Selleks tuli õnnetul naisel palja tagumikuga kivilt alla sõita. Kivi peal on näha ka liulaskmisrenn.

1939. aastal leiti Kostivere küla Arali talu põllult hõbeaare, mis on Eesti muinasaja lõpu rahunute sündmuste keerises peidetud aarete hulgas üks uhkemaid. Kasetohust

Kostivere hõbeaare. Foto Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis

vakka või torbikusse asetatud hõbevara oli jäänud kunagise hoone rusudesse, otse ahju kõrvale. Aardes on 5 punutud keskosa ja plaatotstega kaelavõru, 5 hoburaudsõlge, 18 õhukesest hõbeplekist lõigatud rinnalehte, mägikristalliga ripats, filigraantraatidest esiosaga sõrmus, õhukesest hõbeplekist kumer ehisnaast, 6 ripatsiks muudetud raha, 113 rohelisest, kollasest, sinisest ja valgest klaasist helmest ning 115 hõbemünti. Müntidest on haruldasimad Taani esimesel võimuperioodil (1219–27) Tallinnas löödud mündid, mis Taani kuningas Valdemar II lasi vast rajatud linnuses vermida.

Kostivere mõis – vaata lk 209.

LOO ALEVIK

Elanike arv 2010: 2046

Nimekuju:

1923, 1939, 1976 Saha-Loo

1977 Loo alevik

Mõisaline kuuluvus:

Lagedi mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jüri kihelkond

Halduslik kuuluvus:

1889 Rae vald

1945 Lagedi külanõukogu

1963 Sommerlingi külanõukogu

1976 Jõelähtme külanõukogu

1992 Jõelähtme vald

Loo alevik. Kunagine monofunktsionaalne asula on muutunud pealinna lähitagamaaks. *Foto Heidi Tooming*

Juba 17. sajandil oli Vana-Narva maantee ääres praegusest Loo alevikust 5–6 kilomeetrit kirde pool Loo kõrts. Ilmselt võib siin leida vihje Jõelähtme kandi ulatuslikkudele loopealsetele, mis on andnud nime paljudele erinevatele kohtadele.

Pärast talude päriseksostmist, mõisa-süsteemi lagunemist ja Eesti riigi iseseisvumist hakati endiste mõisate maadele rajama uusi asundustalusid. Põliste sumb- ja ridakülade ümber tekkisid hajali paiknevad üksiktalud. Eesti Vabariigi algusajal hakati selliselt kujunenud taluderühmi, üksikuid suuremaid talusid ja kunagisi mõisasüdameid nimetama asundusteks. Saha küla ja praeguse Tallinna–Narva maantee vahelisele avatud loopealsele rajatud talusid hakati kutsuma Saha-Loo, Saha-Liivamäe, Saha-Suur ja oli teisigi nimesid. Neist Saha-Loo on otseselt seotud Loo suurtaluga ja hilisema linnuvabriku ümber tekkinud Loo alevikuga.

1909. aastal ostis Konstantin Saarson Lagedi mõisalt küllaltki viletsas seisukorras Loo talu, mille suurus oli 63,6 hektarit. Tema vanem poeg Bernhard (sündis 1898) õppis arstiks ja tegutses edukalt psühhiaatrina. Noorem poeg Johannes (sündis 1905) õppis agronoomiks ja 1930. aastast jätkas tööd oma isa talus. Pärast nime eesistamist oli Juhan Saarsoo ajakirja Eesti Põllumajandus toimetaja ja ettevõtte Eesti piim üks juhte. 1937. aastal ostis ta naabertalu Vadioja (49,7 hektarit). Loo talu peamine sissetulekuallikas oli piimakari. Olulist tulu andis ka aedvili, mida müüdi Tallinna turgudel ja otse restoranidele. Hiljem rajati moodne kanafarm, kus 1937. aastal oli umbes 400 munejat kana. J. Saarsoo arreteeriti 1944. aasta sügisel, kui ta püüdis takistada talus hävitustööd tegevaid puna-armeelasi. Olnud kümme aastat vangilaagris, töötas ta Jõgeva Sordiaretusjaamas ja Eesti Maaehitusprojekti.

1956. aastal tegevust alustanud Tallinna Linnuvabrikust on tänaseks välja kasvanud moodne tootmisettevõte AS Tallegg. Foto Heidi Tooming

Pärast 1939. aasta vallareformi kadus Saha-Loo küla nimena kasutuselt ning seda hakati uuesti tarvitama alles 1950. aastate algupoolel, kui Loo talu maadele rajati samanimeline riigimajand. 1977. aastal ühendati Saha-Loo küla ja Lagedi asundus Loo alevikuks.

Pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal jäeti Loo talu kui põllumajandusüksus puutumata, kuid pärast sõda tehti talu baasil Eesti NSV Riikliku Plaanikomisjoni abimajand, kus peeti hollandi-friisi lüpsi- ja tõukarja. 1952. aastal anti tõukari üle Kostivere sovhoosile. Lühikest aega tegutses endises Loo talus Lagedi karusloomakasvandus, seejärel Harju Rajoonidevahelise Loomade Varumise Kontori Lagedi nuumapunkt. Kuid juba 14. juulil 1950 võttis ministrite nõukogu vastu otsuse Eesti NSV-s esimese linnuvabriku rajamise kohta. Vabriku rajamine venis: ehitus algas 1953. aasta kevadel ning alles 1956. aastal võidi Tallinna Linnuvabriku avamisest ametlikult raporteerida. Sama aasta novembris toodi Leningradi linnuvabrikust esimesed tõukanad. Ka tulevased linnukasvatavad said väljaõppe Leningradis. 1957. aastal oli viies kanalas kokku 11 500 kana, vabrikus sai tööd 88 inimest. Esialgu töötas linnuvabrik suure kahjumiga. 1960. aastal pärast suuri kaadrimuudatusi allutati linnuvabrik Eesti NSV Põllumajandusministeeriumile ning esimest korda teeniti kasumit. Linnuvabriku projektvõimsus – 8 miljonit muna aastas – saavutati 1965. aastal.

1966. aastal määrati vabriku direktoriks hiljem Eesti NSV legendaarne majandijuht Aleksander Lind. 1972. aastal nimetati ettevõtte Tallinna Näidislinnuvabrikuks ning

1982. aastal liideti sellega ümbruskonna suurim majand Kostivere sovhoos. 1989. aastal oli majandil 11 774 hektarit maad (sellest haritavat 5020 hektarit). Enam kui 1400 töötaja tarbeks rajati vabriku ümber tüüpiline nõukogulik töölisasula koos vastava infrastruktuuriga (teenindusmaja, sööklad, kauplused, koolimaja, spordihoone jms).

Eesti iseseisvuse taastamine tõi suuri muudatusi ka linnuvabriku ellu. 1991. aastal oli majandi toodang suurim – toodeti 211 miljonit muna ja 1891 tonni liha. 1. märtsil 1993 asutati AS Tallegg, mille aktsionärideks olid peamiselt ettevõtte enda töötajad. Toodangu mahus hakkas liha osatähtsus suurenema ning munade oma vähenema. Omaaegse majandi rajatud infrastruktuur erastati ning mitte alati ei läinud see parimatesse kätte. 2001. aastal ostsid Soome toiduainetetööstuse kontsern HK Ruokatalo ja Rootsi Farmerite Föderatsioon Talleggi aktsiate kontrollpaki. 2003. aastal kasvas HK Ruokatalo osalus Talleggis 98,3%-ni. Firmale kuulub ka Rakvere Liha-kombinaat. Tänapäevaks on Loo alevikku lisandunud teisi ettevõtteid ning endine monofunktsionaalne asula on muutunud pealinna lähitagamaaks, mille arengut mõjutab praegu enim valglinnastumine.

Halduslikult kuulub Loo aleviku koosseisu ka kunagise Lagedi mõisa ümbrus ja sealne elamurajoon. Nõukogude ajal istutati lagedale loopealsele rajatud asulasse palju puid, mille tulemusel on Loo ja Pirita jõe vahelisele alale tekkinud kena park. 1980. aastate ärkamisaja mälestus on rahvalikumiste tekkimise ajal Saha tee äärde kohalike inimeste ühiselt istutatud kastanite allee.

MIDA VAADATA, TEADA

Kanamuna skulptuur

Tallinnast Narva poole sõitjale hakkab Loo alevikku pöörduva tee otsas silma omanäoline ja üldtuntud maamärk – postamendile tõstetud hiigelkanamuna. See kunagi linnuvabriku sümbolina rajatud skulptuur asub Pirita jõe sillast veidi vähem kui kilomeeter Narva suunas. Tolleaegne Tallinna Näidislinnavabrik tellis 1977. aastal Kunstiteodete Kombinaadilt ARS viitskulptuuri, mis oleks möödasõitjatele teetähiseks ning ühtlasi ettevõtte reklaamiks. Ehte- ja metallikunstnik Leida Ilo lahendas selle ülesande munana, mis asetseb kõrgel, kuuemeetrisel betoonpostil ning on teravama otsaga suunatud Loo aleviku poole. Skulptuur asetati oma praegusele kohale 1978. aasta hilissügisel. Kohalikul rahval oli traditsioon igal aastal lihavõttepühade ajal see muna ära värvida.

Ajalooline Proosa küla

Tallinna–Narva maanteelt Loo poole minnes jääb aleviku põhjaservale ajalooline Proosa küla, mida esmakordselt on mainitud „Taani hindamisraamatus“ 1241 (*Koskil*). See oli väike, ainult 4 adramaa suurune küla. 1394. aastal läks Proosa (*Coskulle*) koos Nehatuga Saha mõisa alla. Proosa nimi (*Brosi Laur*) ilmus ajalooallikatesse 1609. aastal. 1664. aastal, kui Nehatu iseseisva mõisana Sahast lahutati, jäi Proosa Nehatu alla. 1765. aastal oli Proosa ainult suure talu nimi. Veel 1970. aastate keskel oli Saha kabelis altari ees alles suur paeplaat, millele oli raiutud kiri: *Pallasse Hans Sah[ha]lt. Prosa Hans 1651*. Kahjuks see plaat lõhuti ja süüdlasi ei leitud.

Tallinna–Narva maantelt Loo alevikku pöörduva tee otsas paikneb omapärane reklaamskulptuur: kuuemeetri kõrgusele betoonpostile tõstetud hiigelkanamuna. Foto Heidi Tooming

Saha kabelis on säilinud vana hauaplaadi jäänused pealiskirjaga: *Pallasse Hans Sah[ha]lt. Prosa Hans 1651*. Foto Tiit Hunt

1970.–80. aastatel läbi uuritud Proosa kivikirstkalme. Foto Toomas Tamla

Proosa kalmed

Loole sõites jääb Saha teest läände kunagise Proosa talu maadele ulatuslik kalmerühm – Proosa kivikalmed. Nende kaevamisel on tulnud päevavalgele arvukate leidudega pikka aega kasutusel olnud matusepaik, kus asusid koos juba I aastatuhandel eKr rajatud kivikirstkalme, 4.–5. sajandil kasutusel olnud tarandkalme ning keskmise ja hilisrauaaja kivivarekalmed. Keskmise rauaaja leiumaterjal pärineb ajavahemikust 450–600 ja sisaldab palju Skandinaavia „importi“, sealhulgas rohkesti relvi. Haruldaseimaks leiuks on kahtlemata ristikujuline kahe inimnäo kujutisega kullatud naast, mis võis omal ajal olla pühakirja kaanekaunistus.

Proosa muinaspõllud

Kuid veelgi varasemast ajast on pärit Proosa muistsete põlluharijate jäljed. Tallinna–Narva maantee ja Loo aleviku vahel, kivikalmetest umbes 600 meetrit idas on arheoloogid avastanud muistsed põllud. Peaaegu 10 hektaril on säilinud vähemalt 81 ristkülikukujulist põllulappi 87 peenraga, mis esindavad nn kelti põllusüsteemi. Kogu Proosa põllukompleks näeb välja väga korrapärane ning põllulapid on võrdlemisi ühesuurused. Seetõttu võib arvata, et põllulappide paigutus, suurus ja kuju olid juba varem ette kavandatud. Proosa põllud on rajatud ajavahemikus 750 eKr kuni 1. sajand pKr. Kui need põllud umbes paarsada aastat pKr välja kurnati, hakati seda ala kasutama karjamaana. Arheoloogid ongi murukamara all leidnud jälgi pikkadest karjateedest ja -aedadest.

Vana Lagedi mõisa viinavabrik rekonstrueeriti 1980. aastatel kultuuri- ja kontserdikeskuseks.
Foto Heidi Tooming

1987. aastal valmis Loo alevikus moodne koolihoone.
Foto Heidi Tooming

Peeter Suure merekindlus

Loo aleviku ja Tallinna–Narva maantee vahel lagedal loopealsel on säilinud jälgi Esimese maailmasõja eel rajatud Peeter Suure merekindlusest. Siin asusid kindluse Iru kaitsepositsiooni suurtükipatarei varjend ja kaevikud.

Lagedi mõis – vaata lk 214.

Lagedi mõisa viinavabrik

Lagedi mõisa esinduslik viinavabrik ehitati 1889. aastal. Aastatel 1981–83 rekonstrueeris tollane linnuvabrik selle kultuuri- ja kontserdikeskuseks. Krohvimata paekiviseinte ja viilkatusega vabrikuhoone esifassaadile ehitati juurde tugevasti eenduv kolme ümarkaarse aknaga keskrisaliit, milles asub peasissekäik. Hoones oli 300 kohaga kontserdisaal, kahelööviline ristvõlvidega banketisaal ning jahimeeste saal. Teisel korrusel asusid muuseum ja külalistetoad. Mõisast on säilinud ka mõni muu kõrvalhoone. Praegu tegutseb kunagistes mõisatallides ratsabaas, viinavabriku hoone seisab eravalduses tühjana.

Loo koolimaja

Isikupärase arhitektuuriga Loo koolimaja (arhitekt Siiri Kasemets) valmis 1987. aastal. Hoone on nii sise- kui ka väliskujunduselt postmodernistlik. Peasissepäas on hoone keskelt kinnise siseõue kaudu.

HALJAVA

Elanike arv 2010: 145

Nimekuju:

1241 Halenhabus

1491 Hallinap

1560 Haljawe

1671 Haljawa

Mõisaline kuuluvus:

Haljava mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Harju-Jaani kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Haljava mõisavald

1891 Raasiku vald

1945 Haljava külanõukogu

1954 Raasiku külanõukogu

1976 Jõelähtme külanõukogu

1992 Jõelähtme vald

„Taani hindamisraamatu” andmetel oli 13. sajandil Haljava (*Halenhabus*) küla suurus 8 adramaad ning küla valdaja oli vasall Arnald Litlæ. Hiljem kujunes Haljavast Harju-Jaani kihelkonna keskus. 1397. aastal müüs Tallinna bürgermeister Cord Kegeler Haljava küla ja mõisa 550 marga eest Ma ardu mõisa omanikule Johann von Scherembekele ning nii kuulusid Haljava maad 1549. aastani Maardu mõisale. Pärast seda, kui Haljava taas omaette mõisana Maardust eraldus (vt Haljava mõis, lk 202), jäi ka küla Haljava mõisa juurde. 1710.

aastal kuulusid Haljava mõisale ka Prangli saar ja Koogi kõrts (Prangli müüs Berndt Wolter von Stackelberg 1847. aastal 7143 hõberubla eest Eleonore von Girardile).

Kuigi pärisorjus kaotati Eestimaa kubermangus juba 1816. aastal, tasusid talupojad 19. sajandi keskpaigani mõisarenti peamiselt tööga. Haljavas pidi iga talu saatma mihklipäevast jüripäevani iga päev ühe mehe hobusega ning jüripäevast mihklipäevani härjaga mõisa tööle. Suurematest taludest pidi lisaks käima veel tüdruk või poiss. Alles

1856. aasta Eestimaa talurahvaseadus lõi õiguslikud eeldused teorendilt raharendile üleminekuks ja talude päriksostmiseks. Haljava mõisa alla kuulunud talukohad krundistati 1864. aastal ning 1865. aasta jüripäevast hakkas kehtima raharent. 1870. aasta paiku viidi küla, mis seni oli asunud mõisast idas, mõisast lõuna pool paiknenud heinamaadele. Uute talude rajamiseks andis mõis oma metsast palgid tasuta. 1868. aastal hakati ehitama Tallinna–Peterburi raudteed, seetõttu said paljud talumehed tööd, neid rakendati peamiselt raudteetammi jaoks kruusa ja kivide vedamisel. Raudtee tõttu hakkas kiiresti kasvama raudteejaama juurde tekkinud Raasiku alevik, Haljava aga hääbus järk-järgult.

Nõukogude ajal muutus Haljava Tallinna Näidislinnovabriku-sovhoosi osakonna

keskuseks. 1963. aastal suleti endises mõisa-
hoones tegutsenud kool.

Haljava-Raasiku piirkonna ja Haljava mõisaga on tihedalt seotud ka kunagise Harju-Jaani kihelkonna külad **Sambu** (2010. aastal 21 elanikku) ja **Aruaru** (2010. aastal 92 elanikku). Sambu on põlisküla, mida on mainitud juba „Taani hindamisraamatus” (*Sambas*, 10 adramaad, valdaja Arnald Litlæ). Aruaru kujunemisest ei ole palju teada, kuid esialgu oli tema nimi lihtsalt Aru. 19. sajandist pärinev mõisaaegne rahvajutt pajatab, et soodest ümbritsetud Aruaru külast olla kaks korda aastas vilja saadud, siis kui talvel jää kandis ja pärast jaanipäeva, kui vesi oli soos alanenud. Sohu rajatud läbikäike, mis täideti kivide ja puudega, nimetati katkudeks.

Jõelähtme külanõukoguga liideti Haljava, Sambu ja Aruaru küla alles 1976. aastal.

Pärnamäe ohvrihiis. Foto Muinsuskaitseameti arhiivis

MIDA VAADATA, TEADA

Pärnamäe ohvrihiis

Peningi–Jägala tee ääres asub muinsuskaitse all olev ohvrihiis (Pärnamägi). Hiiemetsa keskel asub kivi, mille ümber kasvavad põlised tammed ja pärnad. Muistne komme siduda puude külge riideribasid on Pärnamäe hiies säilinud tänapäevani.

Seamunni mägi

Sambu külas kõrgemal künkal, mida kutsutakse Seamunni mäeks, asub arheoloogiamälestiseks tunnistatud kivilalme. Kalmet ei ole teaduslikult uuritud, aga asjale lisab hoopis rohkem võrtsi künka rahvapärane nimetus.

Kiia järv

Aruaru ja Parasmäe küla vahel soode ja rabade keskel asuv väike Kiia järv on pakkunud kalastusrõõmu juba mõisahärradele. Rahvasuu räägib, et Haljava mõisast läinud otse järveni kraav, mida mööda parun paadiga järvele kalastama sõitnud. Küll on aga teada, et kevad-talvel veeti sealt järvejääd mõisa jääkeldrisse. Jää kaeti paksu saepurukihiga, mis suvel kaitses seda sulamise eest. Nii oli võimalik jahutada suve läbi piima, mida Tallinnas turul müümas käidi.

Tänapäeval pääseb rabajärve juurde jalgrada mööda ja seal võib imetleda öitsvaid valgeid vesiroose (LK III kategooria).

Vana komme siduda puude külge riideribasid on Pärnamäe hiies säilinud tänapäevani.
Foto Muinsuskaitseameti arhiivis

IRU

Elanike arv 2010: 337

Nimekuju:

1241	Hirwæ
1372	Hyrwen
1490	Hirweden
1359, 1513, 1689	Hirwe
1841	Hirro

Mõisaline kuuluvus:

14. sajand	Iru mõis?
1692	Väo mõis
1733	Nehatu mõis
1834	Väo mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jöelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

1891	Nehatu vald
1939	Iru vald
1945	Iru külanõukogu
1954	Viimsi külanõukogu
1975	Tallinna Mererajoon
1980	Jöelähtme külanõukogu
1992	Jöelähtme vald

Iru küla maad on varasemal ajal olnud märgatavalt ulatuslikumad kui tänapäeval. Osa vanast Iru külast asub Tallinna halduspiirides vastu Lasnamäed. Ida pool on Iru loovutanud oma maid Maardu linnale, seal asub praegu Iru elektrijaam.

Juba muinasajal oli Iru ümbrus tihedasti asustatud. III aastatuhande keskpaiku või teisel poolel eKr paiknes hilisema Iru linnamäe kohal nõorkeraamika kultuuri asula. Arvatavasti polnud esimene asustusaeg eriti pikk. Intensiivsele elutegevusele pronksi- ja

eelrooma rauaajal osutavad nii I aastatuhandest eKr pärinevad asulaleiud kui ka arvukad kivikalmed, lohukivid ning muistsete põldude jäljed. Iru kalmeid on aja jooksul pidevalt hävitatud. Viimati uuriti üheksat kivikirstkalmet Iru elektrijaama rajamiseks vaja läinud alal 1974. aastal. I aastatuhande keskpaiku ehitati Irusse tugev linnus. Kindlustatud sadamaja kauplemisskoha rajamine annab tunnistust asustuse tihedast koondumisest Iru piirkonda. 11. sajandil hakkas Iru tähtsus kindlustatud sadamaja ja kaubanduskohana aga kiiresti kahanema. Ilmselt ei lasknud mere taganemine enam laevu Pirita jõge mööda üles sõita. Soodsama asukohaga Toompea linnus tõusis kiiresti muistse Rebala kihelkonna peamiseks kaubanduskeskuseks.

Esimesed kirjalikud teated Iru kohta on toodud „Taani hindamisraamatus”, kus Hirvæ küla suuruseks on märgitud 7 adramaad. Sõna „hivv” järgi nimetati ka Pirita jõge varem Hirvejõeeks. Kuna Jõelähtme piirkond oli Jüriöö vastuhaku (1343) tuumik, osalesid ülestõusus ilmselt ka irulased. „Taani hindamisraamatus” ei ole Iru valdajat nimetatud, kuid 1359. aastal kinkis Christian von Scherembeke noorem (vt ka lk 159) oma valdused Iru Tallinna Pühavaimu seegile. Tollal oli küla von Scherembeke allvasallide Thylo ja Hermannus Payske kasutada ning seal võis paikneda ka nende vasallimõis. Arvatavasti oli Pirita jõgi sel ajal väga kalarikas, sest kui Tallinna linn ostis 1402. aastal Saksa Ordult Vao küla koos veskiga, jäi kalastamisõigus jões „igavesest ajast igavesti” Toompea linnusele. 16. sajandil, kui katoliku kiriku varad Eestis reformatsiooni käigus ümber jagati, läks Iru

küla Tallinna Jumalalaeka käsutusse ja 1692. aastal rendi alusel Vao mõisale. Sel ajal oli Iru 11 talu, kõrts ja vesiveski. 1693. aastal nõudles Iru küla Pirita rannast üht kaldariba. Nõue põhines arvatavasti omaaegsel õigusel omada Pirita jõe suudmes sadamakohta.

Põhjasõda ja sellele järgnenud kohutav katkuaeg laastasid ka Iru küla. 1726. aasta revisjon ei näita seal kandis hingelistki. Ent juba 1733 on küla liidetud Nehatu linnamõisaga. Samal ajal ehitati külasse ka uus kõrts. Tõenäoliselt oli see sama hoone, mis püsis jõe läänekaldal silla kõrval maantee õgvendamiseni 1941. aastal. 1834. aastal oli küla jälle Vao maade hulgas, talusid oli juba 18. Kui 1877. aastal pärast linnaseaduse kehtestamist Jumalalaegas kaotati, võttis Tallinna linn Iru enesele majandada.

Otseselt puudutasid Iru enne Esimest maailmasõda alanud Peeter Suure merekindluse ehitustööd (vt lk 121). Pärast Eesti iseseisvumist kujunes Iru kaasaegne asula. Koos halduslikult tihedalt seotud Nehatuga moodustati 1939. aasta vallareformi käigus Iru vald. Juba 1929. aastal alustati rahvamaja ehitamist. Ehitamine kulges üle kivide ja kändude ning 1938. aastal ostis pooleli oleva hoone Kaitseliidu Harju malev. Pärast maja valmimist ostis Iru vald selle Kaitseliidult tagasi. Moodsa rahvamaja pidulik avamine ja sisseõnnistamine toimus 9. juunil 1940. Koos sellega tähistati ühtlasi kohaliku spordiväljaku avamist. Rahvamaja hoone esimesel korrusel oli suur pidusaal, kauplus ja Kaitseliidu tuba, teisel korrusel olid vallavalitsuse ruumid, raamatukogu, arhiiv ja ametikorterid. Keldrikorrusel tegutses leivatööstus.

Valmimas oli ka rahvamaja vahetusse lähedusse Pirita jõe äärde rajatav supelbassein.

1941. aasta sai Iru külale saatuslikuks. Saksa vägede eest taganevad Nõukogude üksused hävitasid kõike, mida hävitada andis. Leekides hävis Iru uus koolihoone. Maha põles ka rahvamaja. Kohalikud elanikud nägid enne maja süttimist sealt kiiruga lahkumas tollast punavõimu vallavanemat Alide Sommerlingi, kes oli 1924. aastal 149 kommunisti protsessil mõistetud eluaegsele sunnitööle. Tema vend Arnold Sommerling osales 1924. aasta kommunistlikus mässu-katses ning sõjaministeeriumi hoone ründamises Tallinnas. Pärast mässu läbikukkumist varjas ta end koos kahe teise kommunistiga Iru külas. Ametivõimud said neile jälile ja politsei piiras talu sisse. Puhkenud tulevahe-tuses langesid kõik kolm riigikukutajat. Võib-olla oli kooli- ja rahvamaja süütamine Alide Sommerlingile omamoodi kättemaks venna eest.

Kultuurielu alguseks Irus võib pidada 1903. aastat, kui Nehatu vallamajas asutati esimene laulukoor. Puhkpilliorkestrile pandi alus 1914. aastal. Enne sõda tegutses Irus kaks näiteringi, kes suutsid lavale tuua koguni muusikalavastused „Parvepoisid” ja „Tuulte pöörises”. Irulaste aktiivset kultuuritegevust ei suutnud pärssida ka Teine maailmasõda ja Nõukogude okupatsioon: 1948. aasta juulis peeti Iru valla esimest laulupäeva.

Pärast sõda kuulus Iru mitmesse haldus-üksusesse. Külla kerkisid ka suvilad ning linnu-vabriku töötajate eramud. 1970. aastatel nn maa-asulate korrastamise käigus Iru küla kao-tati ja ühendati Nehatuga, kuid eraldati 1980. aastal taas. Viimastel aastatel on valglinnas-tumine haaranud ka Iru küla. Kui 2000. aasta rahvaloenduse ajal elas Irus 162 elanikku, siis aastaks 2009 oli ametlik elanike arv tõusnud juba üle 300. Tegelikult elab Irus aga märksa enam inimesi kui ametlikult valda on regist-reeritud.

MIDA VAADATA, TEADA

Pirita jõgi ja Pirita jõeoru maastikukaitseala

Pirita jõgi on Jõelähtme valla idapoolseks piiriks Lagedi mõisa juurest Iruni.

Pärast mandrijää taandumist asus veerikka jõe lehtersuue praeguse maanteesilla juures. Lainete uhutud klibu ja veerised kogunesid rannavallidesse ja sundisid jõge looklema. Mitmest rannavallist on eri aegadel võetud kruusa. Nii on kadunud Iru sillast läänes asunud Koka-, Reidu- ja Ussimägi.

Praegu on Pirita jõe veetase Iru juures ligi 20 meetrit merepinnast kõrgemal. Iru kohal on Pirita jões kärestik. Iru kärestiku pikkus on 270 meetrit, selle ulatuses langeb veetase 2,35 meetri võrra. Kunagi olid ajad, mil Iru kärestikku tuli rohkesti forelli ja lõhet.

1957. aastal moodustati omalaadse Pirita jõeoru kaitseks maastikukaitseala. Kaitseala eesmärk on Pirita jõeoru, sealsete ürgsete jõeterrasside, paljandite ja taimekoosluste

Pirita jõeoru maastikukaitsealal kaitstakse jõe terrasse ja lammi ning seaselset looduslikku taimestikku.
Foto Heidi Tooming

kaitse ning tutvustamine. 2005. aastal muudeti kaitseala staatust ja piire. Kaitseala asub Tallinnas Pirita ja Lasnamäe linnaosas ning Jõelähtme vallas Iru külas. Kaitseala kuueteistkümnest piiranguvööndist on Jõelähtme valla alal kaks – Nehatu ja Iru piiranguvöönd. Neis vööndeis on kaitseala peamine eesmärk lamminiidu koosluste kaitsmine ja säilitamine.

Iru linnamägi

Iru linnamägi on halduslikult Iru külast lahutatud ja asub Tallinna linna territooriumil. Linnus rajati looduslikule vallseljakule. Varaseimad kindlustused kuuluvad hilispronksiaega (800–600/500 eKr) ja on esindatud 4 nelinurkse hoonealuse, savinõukildude ning pronks-, luu- ja sarvesemetega. Leitud on ka ligi 50 savist valuvormi katkendit. Pärast vaheaega oli linnamägi taas kasutusel 3.–2. sajandil eKr. Tugevad mõrdita laotud paekivivallid rajati aga alles 5. sajandi paiku ning umbes 7. sajandil tekkis linnuse juurde ka ulatuslik avaasula. 6.–11. sajandist pärit leiumaterjali hulgas on keraamikat, ehteid, relvaosi ja majapidamistarvete katkeid, samuti loomaluid ja viljateri. Välja on kaevatud ka elamujäänuseid, sealhulgas kivipõranda tükke ja koldeasemeid. Iru linnuse ehk Linnapära pikkus on 213 meetrit, laius ulatub 16–52 meetrini. Pirita jõekäärus asuvale soodsale kõrgendikule rajatud linnuse nõlvad tõusid kohati kuni 18 meetrini. Vaenlane sai linnusele kallale kippuda ainult põhja poolt, aga seal oli ees kraav ja selle taga vall. Ent ometi ei õnnestunud meie muistsetel esivanematel end iga kord vaenlase eest kaitsta. Linnus on mitu korda maha põletatud ja taas üles ehitatud.

Iru linnusele juhtis 1914. aastal tähelepanu kooliõpetaja ja kirjanik Ernst Peterson-Särgava. Pärast seda on seal eri aegadel tehtud arheoloogilisi kaevamisi ja mitu korda on

Iru linnamägi 1930. aastail. Foto Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis

Iru ämm. Juhan Raudsepa skulptuur 1970. Foto Heidi Tooming

linnust tahetud rekonstrueerida. Esimesel korral (1938) kinnitati isegi vastav kava, kuid puhkenud sõda tõmbas soovile kriipsu peale. Teist korda kerkis see idee päevakorrale 1960. aastatel.

Iru ämm

Algne Iru ämm oli rändrahn, mis sarnanes mere poole vaatava naisega, seelik lehvimas, teine käsi selja taga, peas tanukujuline kivimügarik. Eri andmetel oli kivi kõrgus 2–3 meetrit. 1863. aasta kaardil kannab üks põld linnusest kirde pool Vana-Narva maantee ääres Iru ämma juures nime Hiie väli. Veel 20. sajandi alguses vulises Iru ämma ligidal Ämmaallikas, kus käidi haigeid silmi pesemas ja kärntõbe tohterdamas.

Õige Iru ämm hävis juba umbes 150 aastat tagasi, 19. sajandi keskel. Jaanitule kuumuses purunenud tükke kasutati 1865–67 Iru silla ehitusel. Praegu võib Lasnamäe poolt tulles paremat kätt Iru mäel näha Juhan Raudsepa loodud kuju, mis püstitati sinna 1970. aastal. Mälestus Iru ämmast elab aga irulastes edasi. Nii leiame külast Ämma tee, tegutseb ka Ämma klubi. Tõeliselt kuulsaks on Iru ämma teinud muidugi Friedrich Reinhold Kreutzwald. Rahvuseeposes „Kalevipoeg” on seda esitletud kui kivistunud Lindat, kuigi eepose ilmumise ajaks oli kivi juba hävinud. Kreutzwaldi loodud romantiline versioon hakkas tasapisi muutuma rahvaluuleks.

Iru ämmaga seonduv ehe pärimus keskendub omapärasele usundilisele kombestikule. Vana postimaantee ääres asetsenud Iru ämm oli oluline just ida poolt tulijatele – eeskätt ajaloolise Jöelähtme, Kuusalu ja võib-olla ka Lääne-Virumaa kihelkondade inimestele. Tõenäoliselt on tegemist kunagise püha kiviga, mis oma asukoha tõttu sobis ka esimest korda linna minevate noormeeste „läbikatsumiseks”

Noormees sõitnud esimest korda Tallinna, jõudnud Irumäele, seal võtnud üks vanem mees tal peast, teine jalust kinni, viinud noormehe kivipaku äärde, koputanud tema keha keskkohaga vastu kivisammast ja ütelnud: „Nüüd oled Iru ämma saanud, oled mees ja võid linna sõita“.

Ka Jöelähtmest on üles tähendatud rahvapärimus. Kui Iru mäe juures Pirita jõel veel silda ei olnud, pidanud inimesed jalgsi jõest läbi minema. Kes teisele kaldale tahtis jõuda, pidi sellele kivile, mida Iru ämmaks nimetati, ohverdama ja patsi lööma. Kes aga seda ei teinud, sel juhtus jõe ületamisel õnnetus. Teine Iru külast teada olev rahvapärimus räägib, et Iru ämm oli paarsada sammu Iru sillast Jöelähtme pool. Ämma mäel asunud kivist naisterahva kuju. Vanasti tahtnud üks Soome röövel Iru ämma röövida, kuid ämm muutunud kiviks. Kivil olnud täiesti inimese kuju: alt olnud lai, nagu ajanuks tuul riided laiali, voldid olnud veel seelikul sees. Ämma selg olnud maantee poole, nagu mere poole pööratud ja üks käsi olnud selja taha painutatud nagu valust kistud. Kuju olnud umbes 10 jalga kõrge.

Rahvas austanud Iru ämma väga. Jaanituld tehtud ikka seal ämma juures. Mõisnikud tahtnud mitu korda ämma lõhkuda, kuid see ei olevat neil õnnestunud. Et kivi kaitsta, plaaninud rahvas ämma isegi sohu viia ja hiljem muidugi tagasi tuua. Lõpuks lõhkunud mõisnikud ämma ikkagi ära ja pannud tükid Iru silla müüridesse.

Muinasaegne ja moodne sõjakunst kõrvuti. Üks Peeter Suure merekindluse punkreid on ehitatud otse Iru linnuse lõunavalli alla. *Foto Toomas Tamla*

Peeter Suure merekindlus

Üks Peeter Suure merekindluse tugipunktidest oli ette nähtud ka Irusse, linn andis selleks vajalikud maa-alad sõjaväele 1914. aasta kevadel. Rajati kitsarööpmeline raudteeliin, üle Pirita jõe ehitati kahele massiivsele kaldasambale toetunud raudteesild. Silla kaitseks ehitati jõe vasakkaldale kruusavallidest suurtükipositsioon, mis on vaadeldav tänini. Seejärel alustati ulatuslikke ja raskeid allmaatöid: uuristati pikki tunneleid, mis pidid ühendama hiljem ehitatavaid, maapinnasüvendesse valatud suuri betoonpункreid. Väljavõetud materjal veeti klindiesisele. Käikudest vee ärajuhtimiseks kaevati veelgi sügavamale avar voolutunnel, mida praegu teatakse Iru koopana ja mis suubub järsku kunstlikku sälkorgu Linnuse tee ja Vana-Narva maantee vahel parkla lähedal. 1917. aasta enamlik riigipööre Venemaal seiskas suurejoonelised kindlustustööd. Tunnelite ehitamine jäi pooleli. Punkrite jaoks jõuti paesse raiuda vaid mõni süvend. Saksa vägede pealetungi eel veebruaris 1918 hakkasid revolutsiooniliselt meelestatud Vene väeosad korratult taganema ja positsioone maha jätma. Kindlustuste õhkulaskmise plaani suutsid vallavõimud peatada, andes vallakassast sõjaväelastele 4000 rubla.

Iru rahvaluules

Omal ajal palistasid Vana-Narva maanteed Tallinna ja Jõelähtme vahel kõrtsid. Praeguseks on enamik kõrtsihooneid kadunud ning paljude nimedki unustusehõlma vajanud. Niinimetatud kõrtsiteekond Tallinnast Jõelähtmele elab ometi edasi rahvaluules:

Siis tegin linnas mõnda kurja,
mõnda kurja, mõnda kurja, ümber lüksin saksa soanid,
kummuli kuningatõlla, ringi kõik linnauksed,
pulka panin poevärvad.
Siis sain linnast lippamaie,
alevikust ajamaie:
Liiva kõrts jäi linna poole,
Lasnamäel ma lasksin jala,
Soopeal lakka kinnitasin,
Tondil võtsin toobi õlut,
Irus hoosta hingaldasin,
Kärmul käsi sooendasin,
Livakandil liigutasin,
Pajul piitsa plaksutasin,
Kostivere kostis vastu...

JÕELÄHTME

Elanike arv 2010: 113

Nimekuju:

1241	Jeeleth
1462	Jegelecht
1866, 1891, 1938	Jöelehtme
1939	Jöelähtme

Mõisaline kuulusus:

Jöelähtme mõis

Kihelkondlik kuulusus:

Jöelähtme kihelkond

Halduslik kuulusus:

19. sajand	Jöelähtme mõisavald
1891	Jöelähtme vald
1945	Rebala külanõukogu
1947	Jöelähtme külanõukogu
1992	Jöelähtme vald

Jöelähtme on põlisküla, mida on nimetatud juba „Taani hindamisraamatus”. Küla suurus oli 14 adramaad, selle valdajaks on märgitud *dominus Saxo*, kuid ladinakeelne märkus *dos ecclesie* osutab ka pretensioonidele, mis kirikul küla vastu olid. 1462. aastal oli külas 14, 1692. aastal 12, 1735. aastal 13 ja 1837. aastal 15 talu. Seega püsis Jöelähtme küla sajandite vältel üsna muutumatuna. Jüütimaalt pärit Saxo Agunsun oli aastail 1241–59 Taani kuninga asehaldur Tallinnas ning suurimaid maaomanikke Taani vasallide seas. Ühtekokku

kuulus talle Revalas ja Virumaal 263 adramaad. 1462. aastal oli küla samuti Jüütimaalt pärit vasalli Andreas Nilsen Banneri valduses. Kuna see rüütel oli abielu kaudu seotud Saxode suguvõsaga, kuulus Jöelähtme kuni 15. sajandi keskpaigani ühele suguvõsale.

Saxo poeg Ago Saxison vanem oli samuti Taani kuninga asehaldur Tallinnas aastatel 1304–14. Pärast Esimest maailmasõda leiti Jöelähtme naaberkülast Koilast haruldane tinasulamist pitsat, mis oli kuulunud arvatavasti Ago Saxison nooremale, kes suri 1348.

Ago Saxison nooremale kuulunud pitsat (vasakul) ja selle jäljend. *Paul Johanseni järgi*

aastal. See leid näitab Saxo suguvõsa tihedat seost Jõelähtme ümbrusega ning pole välistatud, et kusagil seal kandis võis asuda perekonnale kuulunud mõis. Koos Taani võimu lõppemisega kadus ka Saxo perekonna võim Eestis. Igatahes oli Joa küla, mis „Taani hindamisraamatu” andmetel kuulus samuti Saxole, läinud 1387. aastaks Tallinna piiskopi valdusse. Piiskopile kuulusid ka Jõelähtmega külgnevad Rebala ja Koila küla.

1506. aastal läks Jõelähtme küla koos mõisaga rüütel Jürgen Vitinghofile. Samal aastal on märgitud, et kogu külarahvas oli surnud katku, nii et J. Vitinghof pidi kõik talud uuesti asustama. Ta andis igale talule 1½ adramaad ja tõenäoliselt jaotati põllumaad uue kava järgi. 1692. aasta kaardi järgi paiknesid küla 12 majapidamist tihedalt kahel pool Vana-Narva maanteed. 1837. aastal oli külas 206 elanikku, kuid 1844. aastal ei ole küla enam märgitud: Jõelähtme mõisa uus omanik Konstantin von Ungern-Sternberg (ka Anija mõisa omanik) võttis maad mõisa alla.

Rootsi aja lõpus ja Vene impeeriumi ajal etendasid Jõelähtme arengus olulist osa koolihariduse andmine, Tallinnast Narva suunduva maantee liiklussoon ja hobupostijaam. Läbi-

sõitjate teenindamiseks oli külas Niida kõrts. 19. sajandi teisel poolel, seoses talurahva vabaduste suurenemisega, moodustati pisike Jõelähtme mõisavald. Küla edasisele arengule sai määravaks valdade liitmine 1891. aastal, mil Jõelähtmest sai uue ühendvalla keskus. 1918. aastaks oli Jõelähtme külas päriseks ostetud 13 talu. Suurt osa maarahva iseolemise teadlikkuse suurenemises etendas seltsiliikumine. 1903. aastal asutati Jõelähtme Tulekahju Juhtumistes Vastastiku Avitamise Selts ning 1912. aastal Jõelähtme Põllumeeste Selts, mis 1921. aastal muudeti Jõelähtme Põllumeeste Koguks.

Enne Teist maailmasõda kasvas Jõelähtme küla koos Koogi külaga piirkonna tugevaks keskuseks. Külas tegutses enam-vähem pidevalt kaks poodi ja peeti laata. 1938. aastal pöördus Jõelähtme vallavalitsus Rahvusliku Jõukomitee poole kirjaga, milles teatas, et PK Võiekspordi piimapunkt ja ümbruskonna talud, kokku 20 üksust, soovivad Jõelähtmes elektrivalgust sisse seada. Alates 1920. aastast asub Jõelähtme vallavalitsus kunagise postijaama hoones.

Nõukogude ajal kolhoseerimise käigus kaotas Jõelähtme kui keskus oma endise tähtsuse.

Rebala muinsuskaitseala muuseumihoone ning rekonstrueeritud kivikirstkalmed. Foto Toomas Tamla

MIDA VAADATA, TEADA

Rebala muinsuskaitseala

Jöelähtme valla territooriumil paiknev Rebala muinsuskaitseala on rikkaliku ajaloo-pärandiga iidne kultuurmaastik. 74 ruutkilomeetri suurune kaitseala hõlmab umbes kolmandiku valla pindalast, seal on arvukalt arheoloogiamälestisi, mitme küla vanus ulatub paarituhanda aasta taha. Rebala muinsuskaitseala eesmärk on Eesti põhjarannikul asuva ainulaadse kultuurmaastiku miljöo ning seda kujundavate külade, talude, kruntide, kõlvikute (ja nende ajalooliste piiride), arheoloogia-, ajaloo-, tehnika-, kunsti- ja loodusemälestiste säilitamine ja kaitse. Kaitseala loodi 1987. aastal ning see on ainuke ajalooliste miljööväärtuslike maastikega tegelev muinsuskaitseala Eestis.

Rebala Muinsuskaitseala keskus-muuseum

Kontakt: Jöelähtme küla, Jöelähtme vald, 74202 HARJUMAA

Telefon: 60 33 097; e-post: info@rebala.ee

Jöelähtme kohal lõuna pool Tallinna–Narva maanteed asub Rebala Muinsuskaitseala keskus-muuseum. See on kunagine teemeistri maja, mille pärast Teist maailmasõda ehitasid Saksa sõjavangid. Muuseumihoone kõrval on vabas õhus eksponeeritud 36 hillispronksiaegset kivikirstkalmet. Kalmed avati ja tõsteti samal kujul ümber aastatel 1982–84, kui laiendati Tallinna–Narva maanteed, ning nüüd on nad kõigile möödasõitjatele nähtavad. Surnud olid maetud kesketesse kirstudesse peaga põhja suunas, pilk pööratud elu andva päikese poole. Kirste ümbritses paekividest ringmüür, see oli justkui tollaegse inimese maailmamudel: ise ringi keskpunktis olles võis pilguga haarata kättesaamatut silmapiiri. Leidudest oli kirstudes näiteks kaheksa luust ehtenõela, pronksist pintsetid, habemenuga, kaks paari spiraalikujuulisi oimuehteid ja kolm pronksist pöörataolist nõopi. Sellised pronksesemed olid pronksiaja lõpupoole kõige tavalisemad Jüütimeaal. Ilmselt pärinevad ka Jöelähtme leiud kusagilt tänapäeva Taani alalt. Ainulaadne on ka üks paadikujuline kivikirst.

Jõelähtme kivistkalmetest leitud esemeid: luust ehtenõelad, pronksist habemenuga, pintsetid ja spiraalikujulised oimuehted. Foto Ants Kraut

Rebala muinsuskaitseala rahvusvaheline matkarada

Rahvusvahelise matkaraja E9 Eesti lõik avati 7. juulil 1996. aastal. Matkaraja pikkus on 16 kilomeetrit, see kulgeb Rebala muinsuskaitseala territooriumil, algab Jõelähtmes ning lõpeb Kallaveres asuva kiriku juures.

Matkaraja vaatamisväärsused

1. Rebala kaitseala muuseum
2. Muuseumi juures asuvad kivilalmed
3. Kostivere karstiaia
5. Jõelähtme kirik
6. Jõelähtme surnuaed
7. Kingakangur – muistne kivilalme
8. Rebala küla (kaitseala nimiküla)
9. Lastekangrud – I aastatuhande kivilalmed
10. Ülgase pank
11. Ülgase Hõbemägi – panga kõrgeim punkt
12. Mustlase tamm. 600–700-aastane tamm on saanud nime mustlaste omaaegse peatumiskoha järgi.
13. Saviranna. Nimi tuleneb rannas asuvatest savipaljanditest.
14. Tahkumägi. Sealt avaneb vaade Uus-Sadamale.
15. Rootsi-Kallavere küla
16. Maardu linn

Jõelähtme kirik. Foto Tiit Hunt

Jõelähtme laulupäev

Jägala jõe naabruses Koogi külas Jõelähtme jõe käärus asuval lauluväljakul korraldatakse traditsioonilisi Jõelähtme laulupäevi. Selle traditsiooni algatasid 1977. aastal valla kultuurielu edendajad Elve Toome, Maie Jakobi ja Elsa Rikandi. 1996. aastast on Jõelähtme laulupäeval (paaril aastal ka kihelkonna päeval) antud valla teenekale kultuuritöötajale üle Elsa Rikandi nimeline kultuuriauhind.

Jõelähtme kirik

Sellist Jõelähtme kirikut, nagu meie teame, ei olnud olemas enne 1912. aastat. Õigemini ei olnud olemas vägevat läänetorni, mis nüüd üle Rebala ja Kostivere loopealsete kilomeetrite taha kätte paistab. Vanal fotol ongi Jõelähtme neitsi Maarjale pühendatud jumalakoda madalukese haritorniga, mille kirik sai pärast Liivi sõja purustusi. Jõelähtme kihelkond on väga vana ja pühakodagi võib olla ehitatud esimeste seas Harju- ja Virumaal. Uusimate uurimuste kohaselt võis Jõelähtme kirik Taani ajal olla erakirik ning kuuluda Taani mõjukate vasallide Saxode suguvõsale. Varaseim(ad) kirikuhoone(d) oli(d) ilmselt puidust. Esimese kivist kiriku võis 14. sajandi algupoolel ehitada tolleaegne Taani kuninga asehaldur Ago Saxison vanem. Ka kiriku vanim hauaplaat, mis kandis aastaarvu 1305, jääb Ago Saxisoni valitsusaega (Saxode suguvõsa kohta vt eespool).

Jõelähtme kiriku altar.
Foto Toomas Tamla

Jõelähtme kiriku kantsel.
Foto Toomas Tamla

Kunagist köstrimaja meenutab
tänapäevani säilinud suur mantelkorsten.
Foto Heidi Tooming

Kolmelööviliseks võlviti Jõelähtme kirik alles 14. sajandi teisel poolel ning 15. sajandi algupoolel lisandus pikihoonest kitsam kooriruum.

Liivi sõja järgse taastamisega ei kaotanud Jõelähtme kirik oma keskaegsest ilmet niipalju kui 1878. aastal, pärast arhitekt Friedrich Ferdinand Modi kavandatud remonti. Aknad venitati nüüd kõrgeks ja esimest korda raiuti valgusavad ka põhjaseina, ukse ümbertõstmisega rikuti keskaegne lääneportaal. Õnnetu juhuse tõttu puhkenud kahjutuli jättis 1910. aasta sügisel jumalakoja torni ja katuseeta. Uue raskepärase pseudogooti stiilis läänetorni projekt pärines taas Modilt. Pühitsemistalitus peeti 4. novembril 1912.

Ümberehitustest hoolimata on kirikus siiski säilinud mõni väärtuslik kunstimälestis, nagu 1639. aastal valminud renessanss-stiilis kantsel, 1670. aastal valmistatud barokkaltar ning Hartmannide suguvõsast pärit Cordt II valmistatud tornikell (1596). Heinrich Christopher Wrede Jõelähtme kiriku kroonika vestab kellast järgmist: „19. septembril [1725] ütles üks talumees nimega Jako Hans Parasmäe külast, et ta mäletavat, et kirikukell aastal 1714 kirikusse käärkambri poolsesse külge sissekägust paremat kätt müüri lähedale maha maeti. Härra krahv Mellin lasi selle koha pealt otsida ja kell leiti sealt. Seejärel pandi see ka torni üles ja 17. pühapäeval pärast Kolmainupüha hakati seda esimest korda uuesti lööma.“ 6. novembril 2005 pühitses EELK peapiiskop Andres Pöder Jõelähtme kiriku uued vitraažaknad.

Jõelähtme kiriku loomis- ja lunastuslooliste vitraažakende autor on Andrei Lobanov. Foto Toomas Tamla

Igivana miljö loob ka kiriku ümbrus. Kirikut ümbritseb vana kalmistu. Kena kiviaiaga tänav viib endise kirikumõisa hoonete juurde, neid hooneid on asutud korrastama. Tänav kõrval asuval hooneasemel on säilinud kunagise kõstrimaja paekividest mantelkorsten tulekolde ja siibritega. Mantelkorstna taha jääb eeskujulikult taastatud elamu.

Legend Jõelähtme kirikust

Jõelähtme kiriku parandamise ajal vedanud üks töölistest teistega kihla, et ööseks altarile magama heidab. Öhtul teinud teised temale altarile aseme. Mees heidanud magama. Öösil tulnud kolm kirikuõpetajat kiriku. Üks nendest olnud selle kiriku õpetaja. Käskinud meest ära minna. Mees ei läinud. Õpetaja peksnud mehe raudvitsadega läbi. Hommikul läinud mees õpetaja juure, kes aga ei teadnud öisest sündmusest midagi ning seletanud, et kiriku peale vanne olevat pandud. Kolm õpetajat pidavat seda valvama: üks kes elab ja kahe eelmise õpetaja vaimud. Nõnda keevad see põlvest põlve.

Jõelähtme surnuaed

Jõelähtme kirikust läänes, Rebala külla viiva maantee ääres asub kihelkonna kalmistu. Kuna loopealse paesesse pinda oli tülikas hauda kaevata, veeti sinna surnute matmiseks pinnast juurde. Surnuaed ongi kiviaiaga piiratud tehisküngas. Selliseid surnuaedu kohtab näiteks ka Ahvenamaal ja Ojamaal. Surnuaia vastas asuvat kivilalmet kutsutakse rahvasuus Kingakangruks, sest seal panid Rebala küla poolt kirikusse tulijad vanasti kingad jalga.

Jõelähtme surnuaia värav. Foto Heidi Tooming

Vabadussõjas ja Esimeses maailmasõjas langenute mälestusmärk

Punastest graniidist mälestusmärk asub Jõelähtme kiriku esisel platsil Vana-Narva maantee ääres. Samba (autor Anton Starkopf) avati Võidupühal, 23. juunil 1939. aastal. Nurgakivi pandi 4. juunil 1939. Metalltorusse paigaldati samba ehitamise akt, nimekiri toleaegsetest riigijuhtidest ja 4. juuni kuupäeva kandvad ajalehed. Samba maksumus oli 3500 krooni. Jõelähtme rahvas võttis mälestussamba rajamisest agarasti osa. Kuu-poolteisega tehti üheskoos mullatööd, veeti kohale paekivid, samba ümbrus piirati madala paemüüriga ning kavandatud puiestiku jaoks istutati noored pärnad.

Avamisel kõne pidanud peaminister Kaarel Eenpalu ütles tollal muu hulgas: „Langenute mälestusmärki avades tuletagem meelde, mis meie Vabadussõja võitlused

23. juunil 1992 avati taas Vabadussõjas ja Esimeses maailmasõjas langenute mälestusmärk ning selle kõrval eksponeeritud 1948. aastal lõhutud samba tükid. Fotod Tiit Hunt

viis õnnelikult lõpule. Hoidsime kindlalt käes relvi, nagu seda meile ette kirjutas kindel võitlustahe ja nagu seda käskisid meie sõjaväe ja valitsuse juhid. Sama tunne, sama hoiak peab meid juhtima ka nüüd. Õnetu oleks see rahvas, kes tema kätte antud relvad heidaks tarvitamata kõrvale. Lepingud jäävad püsima ainult siis, kui on nende lepingute kaitsmise tahet. Relvad kindlalt käes meie näitame, et tahame kõikumatult sõlmitud lepinguid hoida ja kaitsta. Korratagu neid tõekspidamisi igal pool, eriti niisugustel juhtumitel nagu täna, kus mälestame oma vabadusvõitlustes langenud kangelasi.” Peamister Eenpalu vabastas mälestusmärgi katte alt, sõnades: „Tuletagu see graniitkivi meelde käesolevale ja tulevatele põlvedele, mis meil tuleb teha, kui kohus neid kutsub.”

Saatuse kibeda irooniana oli Eesti aasta hiljem vastupanuta alistunud, kõikidele riikidevahelistele lepingutele sülitades algas Nõukogude okupatsioon. Sellega kaasnes rahvuslike sümbolite hävitamine. Kommunistid võtsid mälestusmärgi maha 1941. aasta kevadel. Kohalik kivilõhkumise asjatundja monteeris samba lahti ja selle osad veeti traktoriga vallamaja hoovi. Saksa okupatsiooni ajal taastati sammas kohaliku kirikuõpetaja Elmar Petersoo ettevõttel endisel kujul ja avati taas 1942. aasta 24. juunil. 1948. aasta aprillis-mais lõhuti sammas lõplikult. Kohalike kommunistlike aktivistide ohutusel lasksid selle õhku Nõukogude piirivalvurid. Samba tükid veeti Laane talu lähedal asunud kivimurdu ning kaeti mulla ja rämpsuga.

1989. aastal valmis samba alus, pandi uus nurgakivi ja korrastati plats esialgsel kujul. Sambaks vajalik graniit saadi Vandjala küla lähistelt. Uus sammas valmis ARS-Monumentaalis ja tema maksumus oli 45 000 rubla. Enamiku rahast annetas Jõelähtme vald. Praegune mälestussammas avati 23. juunil 1992. Taastatud ausammas on 1939. aasta originaali koopia. Jõelähtme mälestusmärgi teeb ainulaadseks see, et hävitatud samba tükid (need kaevati välja 1988. aastal) on eksponeeritud taastatud mälestusmärgi kõrval, tuletamaks kõigile meelde rahvaauenulikke nõukogude aega meie ajaloos. Mälestusmärgile on raiutud 11 Vabadussõjas ja 52 Esimeses maailmasõjas Jõelähtme kihelkonnast pärit langenu nimed.

Esimestena on kirjas Julie Burchvard (Vabadussõjas langenu) ja August Mastberg (Esimeses maailmasõjas langenu).

Julie Burchvard sündis 20. detsembril 1896. aastal Nehatu vallas vabadiku paljulapselises peres. Seetõttu pidi ta 9-aastaselt kodust lahkuma ning teda kasvas täditütar. Juba 16-aastaselt alustas Julie iseseisvat elu. Kohe Vabadussõja alguses avaldas neiu soovi vabatahtlikuna sõtta minna, kuid eelkõige omaste vastuseisu tõttu sai see teoks alles 4. aprillil 1919. Pärast väljaõpet Tallinna tagavarapolgus määrati Julie soomusrongide divisjoni laiarööpmelise soomusrongi nr 2 koosseisu. Kohusetundliku teenistuse eest ülendati ta kapraliks. J. Burchvard langes vaenlase mürsutabamusest 22. augustil 1919. aastal Pihkva rindel ning on maetud Tallinna.

August Mastberg sündis 1874. aastal Jöelähtme vallas. 1891. aastal lõpetas ta Odessa junkrukooli ning sai Vene-Jaapani sõjas Mukdeni lahingus (1905) raskelt haavata. 1909. aastal lõpetas Mastberg Oranienbaumi ohvitseride kütikooli. Esimeses maailmasõjas teenis ta 66. Butõrski polgus roodu- ja pataljonikomandörina ning ülendati 1914. aasta sügisel alampolkovnikuks ja 1915. aastal polkovnikuks. A. Mastberg langes 31. juulil 1915 Leedus Panevėžyse lähedal ning on maetud Jöelähtme kalmistule. August Mastbergi on autasustatud Georgi ordeni 4. järguga 3. veebruaril 1915.

Jöelähtme vallast pärit Vabadusristi kavalerid

Voldemar Nikolai Karing, kolonel (04.07.1895 – 20.07.1942)

Johannes Klamas, reamees (24.02.1895 – 10.09.1921)

Johannes Metsalu, kapral (27.08.1895 –?)

Richard Theodor Palm, major (29.09.1895 – 28.06.1941)

Martin Suuresaar, nooremallohvitser (07.11.1894 – 09.02.1919)

Johannes Tomingas, reamees (28.06.1896 –?)

Jöelähtme mõis – vaata lk 204.

Jöelähtme sild

Vana-Narva maanteel üle Jöelähtme jõe viiv paekividest võlvkaartega sild ehitati 1820. aasta paiku, eeldatavasti enne uue hobupostijaama valmimist 1824. Algselt nelja, praegu kolme kaarvõlviga paesilla kogupikkus on 58 meetrit, laius keskel 5,1 meetrit,

Jöelähtme kivisild. Foto Heidi Tooming

Kunagises Jõelähtme postijaamahoones asub nüüd vallavalitsus. Foto Tiit Hunt

otstes 11 meetrit. 1928. aastal ehitati sild põhjalikult ümber, võlvikannud, alusmüürid ja tugiseinad betoneeriti, sillale ehitati betoonist sõidutee. 1941. aastal purustasid taganevad Punaarmee väeosad idapoolsed silded, hiljem taastati üks neist endisel kujul, otsmine aga laoti kinni. Silla all voolava Jõelähtme jõe säng on suurema osa aastast kuiv, kuid pakub kevadiste suurvete ja suurte vihmasadude ajal harukordse elamuse. Kostivere juures maa alla karstiõõnsustesse vajuv salajõgi väljub taas allikatena Jõelähtme sillast põhja pool.

Jõelähtme postijaam

Jõelähtme postijaam on üks kõige rikkalikuma kujundusega postijaamahooneid Vana-Narva maantee ääres. See on Vene impeeriumi tüüpprojekti (nn Ruunavere postijaama tüüp) järgi ehitatud hoone. Postijaam valmis 1824. aastal ja ehitati seal varem asunud kõrtsihoone asemele. Klassitsistliku paekivist hoone peafassaadi ehivad sambad ja palmettfriisiga portikus. Peahoone juurde kuulunud abihooned on halvasti säilinud. 1920. aastast asub postijaama hoones Jõelähtme vallavalitsus ja seal peab oma istungeid ka volikogu. 1924. aastal avati postijaama hoones Jõelähtme postiagentuur. 1930. aastatel rajati postijaama kõrvale park.

Ellandvahe rändrahn

Jääajast pärit loodusmälestistest on kõige eksootilisemad rändrahnud. Piirkonna esinduslikemad rändrahnud paiknevad paelaval Jägala jõe vasakul kaldal.

Ristikangrumäel on säilinud üle 20 muinasaegse kivikalme. Kalmete vahele rajatud golfväljakud on hea näide muistse ja tänapäevase maastikukujunduse kooskõlast. *Foto Toomas Tamla*

Jöelähtme kiriku juurest põhja, golfväljakule viivale teele pöörates hakkab vasakul paistma hiidrahn, meenutades oma korrapärase kujuga kaugemalt otsekui mingit maja või heinaküüni. Ellandvahe rändrahn on Eestis mahult (332 m³) kaheksas – pruun tahukakujuline rabakivirahn on 5,9 meetrit kõrge ja tema ümbermõõt on 31,3 meetrit.

Ristikangrumägi

Ellandvahe rändrahnult pilku paremale pöörates avaneb suurepärase vaade Jägala jõe orule ja suudmealale. Edasi tõuseb golfväljakule suunduv tee üles klindile. Ristikangrumäel asub selle kandi suurimaid, paarikümnest kivikalmost koosnev kalmeväli. Kuigi kalmeid pole teaduslikult kaevatud, on tegu ilmselt I aastatuhandesse eKr kuuluvate kivikirstkalmetega. 2003. aastal arheoloogiliste eeltööde käigus avastati ka asulakoht, kuid saadud leidude (loomaluud, savinõukillud) nappuse ja väiksuse tõttu polnud võimalik seda täpsemalt dateerida.

Maastikud

Rebala ja Jöelähtme vahele jääb laiaulatuslik avatud loopealne maastik. Mõnes paetasandiku lohus on olnud soiseid kohti, mis omal ajal maaparanduse käigus on kuivendatud. Vaadeldava ala keskel, väheste puudega kaetud alal paikneb endine Sareta (praegu Rebala) küla. Jöelähtme ümbruse maastikku ilmestavad kivikalmed ja paljud lohukivid.

JÕESUU

Elanike arv 2010: 90

Nimekuju:

1565 Jõggisuw

Mõisaline kuuluvus:

Jägala mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Jägala mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Jõesuu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Jõesuu küla on esimest korda mainitud alles 1565. aastal (*Jõggisuw*). Sel ajal ja ka edaspidi elasid seal valdavalt Jägala mõisa rannatalupojad. 16.–17. sajandil Jõesuu nime laiemalt ei kasutatud, meetrikaraamatutesse ilmus see külanimena 18. sajandi, hingeloendesse aga 19. sajandi esimesel poolel. Küla asus Jägala jõe mõlemal kaldal: 1688. aastal oli seal 7 talu (5 lääne- ja 2 idakaldal) ning saunikukoht. Pärast Põhjasõda kirjutas Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede: „Jõesuu on rannaküla, kus jõgi suubub merre ja sellest-

samast jõest püütakse häid lõhesid.” Tol ajal elasid külas *Jani Jürri Mart, Jani Jürri, Kubja Mart, Petri Tenno, Liwa Jürri, Jani Jurri Prants, Toma Jürri Tomas* ja *Pebo*. Neist 7 esimest olid nime järgi otsustades tõenäoliselt peremehed. Enam-vähem niisama suureks jäi Jõesuu küla ka järgmistel sajanditel: 1726. ja 1834. aastal oli seal 9 peremeest, 1918. aastal 10 päriseks ostetud talu ja 4 renditalu. Madala lahe tõttu oli Jõesuul sadamakohana üksnes kohalik tähtsus, kuid Jägala jõgi kalapüügikohana oli oluline elatusallikas. 1921. aastal asutati

Rippsild Jägala jõel. Foto Heidi Tooming

Jägala-Jõesuu Kalameeste Ühisus. 1931. aastal elas külas 62 inimest.

Nõukogude ajal hakati Jõesuu külla rajama suvilaid. 1977. aastal ühendati Joa töölisasula

(vt Jägala-Joa, lk 140) ja suurem osa Jõesuu külast Jägala-Joa külaks. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist sai Jägala jõe suudmes asuv ajalooline küla tagasi oma põlise nime.

MIDA VAADATA, TEADA

Jägala Jõesuu linnamägi – vaata lk 140.

Linnamäe hüdroelektrijaam – vaata lk 141.

Rippsild Jägala jõel

Jägala-lhasalu teelt viib üle Jägala jõe rippsild, mis ühendab Jõesuu küla Manniva ja Jõelähtme küla vahelisele alale rajatud golfiväljakutega.

JÄGALA

Elanike arv 2010: 136

Nimekuju:

1241	Jakawoldal
1281	Jekewold
1469	Jackewalde
1565	Jackewall
1840	Jäggala

Mõisaline kuuluvus:

Jägala mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Jägala mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1938	Raasiku vald
1945	Haljava külanõukogu
1976	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

13. sajandi alguses oli Jägala tollaegsel Harjumaal suhteliselt suur küla: „Taani hindamisraamatus” on märgitud seal 17 adramaad, mille valdaja oli Robert Slutter. 1249. aastal anti küla Taani kuninga korraldusel Tallinna piiskopile Thorkillile. Pärast mitut omaniku vahetust kinkis Albrecht Anderssen Hageni lesk Elzebe 1424. aastal Jägala mõisa koos selle juurde kuuluva külaga Pirita kloostrile. Jägala on ürikutes nimetatud veel 1469. aastal, kui Godeke Bremen pantis Jägala küla koos mõisa ja veskiga võla katteks. 1565. aastaks

olid küla maad juba täielikult mõisastatud. 1688. aastal oli Jägala mõisast 1–2 kilomeetri kaugusel kagus 7 taluga Tammevälja küla, mis püsis 1765. aasta revisjonini (sel ajal 3–4 talu). 1909. aastal rajati Jägala külast loodesse puupapivabrik, mille juurde tekkis tööliste barakkidest ja elumajadest Tammiku küla (vt Tammiku puupapivabrik, lk 138).

1891. aasta valdade liitmise ajal puhkes suur vaidlus selle üle, kas uue valla keskus peaks paiknema Jõelähtmel või Jägalas (vt lk 90). See vaidlus kestis Eesti iseseisvuse

Riigimetsa Majandamise Keskuse Harjumaa metskonna keskus. Foto Heidi Tooming

alguseni. Jägala küla taastus tegelikult alles pärast 1919. aasta maareformi mõisamaade tükeldamise ja taludeks jagamise tulemusena. 1922. aastal arutas Jõelähtme vallavolikogu endise Jägala mõisa maade uusasunikelt tulnud ettepanekut arvata piirkond Raasiku valla koosseisu. Seda põhjendati lastele koolis käimiseks paremate tingimuste loomisega. Volikogu otsustas siiski, et Jägala kuulub Kodusoo 6-klassilise kooli ringkonda, kuhu õpilastel on lähemal käia kui Haljava kooli.

Eesti Vabariigi ajal asus Jägalas Eesti Kaitseväge suvelaager ning suurtükiväe ja insenerivägede polügonid. 1932. aasta suvel toimusid Jägalas lennu- ja suurtükiväe ühised suvised õppused. Harjutati sihtmärkide leidmist ning suurtükkide tulejuhtimist. Kuna õppused olid edukad, hakkas lennuväe juhtkond otsima võimalusi Jägalasse lennuvälja rajamiseks, et poleks vaja kulutada aega ja bensiini Lasnamäele ning tagasi lendamiseks. Sobiv plats leiti jõe läänekaldal ning 1934. aasta sügisel anti Jägala mõis ja seda ümbritsevad maa-alad õhukaitse staabi käsutusse. Sinna rajati ka uus lennuväli (valmis 1936). Lennuväljale oli külvatud mitut tooni muru, mis eemalt jättis erinevate põllukultuuride all oleva põllumajandus-

maa mulje. Endine mõisa rehi ehitati ümber lennukiangaariks. Kõrval asus suurtükiväe Jägala polügon ning ühiselt korraldati tulejuhtimise harjutamiseks suvelaagreid. Suvine laagrikoht oli lennuväelastele üsna meelepärane, kuna asus looduslikult väga ilusas kohas. Jões oli hulgaliselt häid ujumiskohti ning kuna inseneri- ja suurtükiväelased asusid teisel pool jõge (nende laagrisse viis üle jõe sild), said lendurid segamatult oma „härrasmeheelu” elada. Viimati kasutas Jägala lennuvälja Punaarmee 1941. aasta suvel. Tallinnas paiknenud Balti mere laevastiku õhujõudude 71. hävituslennuväepolgu komandör major Koronets olevat varem Eesti Vabariigile kuulunud luurelennukiga Henschel Hs 126 sooritanud Jägalast mitu luurelendu Tallinnale lähenevate Saksa kolonnide kohal. Punaarmeesse sunnitud Eesti lendurid suutsid enne Venemaale saatmist põgeneda ja tegutsesid kuni Saksa väeosade saabumiseni metsavendadena.

Saksa okupatsiooni ajal rajati Jägalasse koonduslaager. Euroopast toodud inimesi hukati Kalevi-Liival.

Jägalas asub ka Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK) Harjumaa metskonna keskus.

Tammiku puupapivabriku renoveeritud jõujaam. Jõest kanalisse suunatud vee jõul käitati vabriku mehhanismid ja toodeti ka elektrit (1990. aastast toodetakse jälle). Foto Heidi Tooming

MIDA VAADATA, TEADA

Tammiku puupapivabrik

Tammiku külla Jägala jõe äärde ehitati 1909. aastal veejõul töötav puupapivabrik, mis kuulus Põhja paberi- ja puupapivabrikute aktsiaühisusse. Jõest kanalisse suunatud vee jõul käitati vabriku mehhanismid ja toodeti ka elektrit. Töölised elasid vabriku kõrval asunud suurtes barakkides ja majades. Vabrikus toodeti pappi 1970. aastani, elektrit 1975. aastani. 1990. aastal hakati Tammikul taas elektrit tootma.

Tammiku puupapivabriku säilinud hooneosa. Foto Heidi Tooming

JÄGALA-JOA

Elanike arv 2010: 35

Nimekuju:

1241	Jukal
1387	Jugele
1495	Juhal
1686	Joakyla
1837	Joal
1934	Joa
1977	Jägala-Joa

Mõisaline kuuluvus:

Jägala mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

1866	Jägala mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Jõesuu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Nii nagu paljude teiste Jõelähtme ümbruskonna külade, algab ka Jägala-Joa küla kirjutatud ajalugu „Taani hindamisraamatuga”. Seal nimetatud Joa (*Jukal*) küla suurus oli 8 adramaad ning valdaja *dominus* (isand) *Saxo*. Ilmselt on tegemist tolleaegse Taani kuninga asehalduri Saxo Agunsuniga, kellele kuulus ka Jõelähtme küla (Saxode suguvõsa kohta vt Jõelähtme, lk 122–123). Saxo polnud siiski küla esimene teadaolev valdaja. „Taani hindamisraamatu” käsikirjas on tema nime taga ladina-

keelne märkus *expulsi Gerard et frater eius Winric*. Sellest tuleb järeldada, et küla omanikud olid varem vennad Gerard ja Winric, kellelt see ilmselt võõrandati. Võimalik, et tegemist oli vasallidega, kellele Mõõgavendade Ordu jõudis oma lühikese Põhja-Eestis valitsemise ajal (vt lk 79) maid läänistada. Taani võimu taastamise järel pidid nad loomulikult oma valdustest loobuma. 1387. aastal kuulus Joa juba Tallinna piiskopile ning 15.–16. sajandil oli Tallinna toomhärade prebend. Sel

ajal võis siin ajuti olla ka väike mõis, sest 1568. aastal on allikates nimetatud talupoeg *Moysa-ouwe Andres*³t. Vahepeal oli küla Rootsi riigi valdus ning 1623. aastast kuulus Jägala mõisa alla.

Aastatel 1915–17 ehitas Põhja paberi- ja puupapivabrikute aktsiaühisus (hiljem AS Põhja-Paberi ja Puupapivabrik) Joa külla veejõul töötava puupapivabriku koos hüdroelektrijaamaga. Vabriku teenindamiseks ehitati Raasikult algav 12 kilomeetri pikkune kitsarööpmeline raudtee, mida kohalike elanike sõnul oli kasutatud veel 1940. aastate lõpus. Vabriku juurde rajati ka väike töölis-

asula. Vabriku elektrijaamale täienduseks valmis 1924. aastal 1,5 kilomeetri kaugusele Jägala jõe suudmest Linnamäe hüdroelektrijaam, mille juurde suundus puupapivabriku juurest raudteeharu. Jaama turbiinide projektvõimsus oli 1500 hobujõudu ning aastatoodang 5 miljonit kWh. 1941. aastal õhkisid puupapivabriku taganevad Vene väed, hävitati ka Linnamäe hüdroelektrijaama hooned. Taastatud Linnamäe hüdroelektrijaam avati taas 10. detsembril 2002 (Eesti Energia AS, arhitekt Raine Karp). See on Eesti suurim hüdroelektrijaam, planeeritav elektritoodang on umbes 7000 MWh aastas.

MIDA VAADATA, TEADA

Jägala Jõesuu linnamägi

Jägala jõe paremal kaldal Linnamäe hüdroelektrijaama paisu kõrval paiknev linnamägi on Eesti suurimaid – õue pindala 2,7 hektarit. Põhja-lõunasuunalisele liivasele maaninale rajatud linnust piirab idast ja läänest Jägala jõgi ning lõunast hüdroelektrijaama paisjärv. Põhj küljele on püstitatud kohati kuni 7 meetri kõrgune kaitsevall. Linnust ja selle ümbrust on uurinud Artur Spreckelsen (1920), Aarne Michaël Tallgren (1923), Kristiina Johanson ja Martti Veldi (2005), Mari Lõhmus ja Ester Oras (2007) ning Aivar Kriiska (2009). Vanimad inimtegevuse jäljed linnamäe lähiümbruses (Jägala Jõesuu III asula) ulatuvad juba keskmisesse kiviaega (umbes 6500 aastat eKr). IV aastatuhandel eKr. asus seal hilise kammkeraamika kultuuri asula. Esimesed puitkindlustused rajati ajavahemikul 4. sajand eKr kuni 1. sajand pKr ning kujutasid endast nelinurkseid kambritaolisi palkrajatisi, mis olid täidetud liiva ning üksikute väikeste pae- ja raudkividega. See on Eestis vanim sellelaadse kaitsekonstruktsiooni näide. Pärast palkkindlustuste põlemist kuhjati linnuse põhjaküljele liivast vall, mis oli toetatud paeplaatidega. Valli ehitamise aega pole õnnestunud täpselt välja selgitada – see võis toimuda kas I aastatuhande esimesel poolel või keskpaiku pKr. Viimase asustusetapiga on oletatavasti seotud ka kaks rauast nooleotsa ja pronksist sõrmiksõlg (vt foto lk 73).

Jägala linnamägi on kolmest küljest veega piiratud. Õhufoto Muinsuskaitseameti arhiivis

Puupapivabriku ja Linnamäe hüdroelektrijaama rajatised

Jägala jõel töötanud veskit (*molendium*) on nimetatud juba „Taani hindamisraamatus“. Tol ajal peeti seda jõe vasakul kaldal paiknenud Koila (*Kogæll*), keskajal enamasti Joa küla juurde kuuluvaks. Võimalik, et tegemist on sama veskikohaga, mis 1560. aastal on märgitud joa juures (*möle zum Falle*) asuvaks.

Aastatel 1917–41 tegutsenud puupapivabrikust on tänaseni säilinud vabrikutöölise kortermajad, papivabriku elektrijaama hoone ning osalt veevarustussüsteem. 1924. aastal

Puupapivabriku elektrijaama hoone ja kanali ots (paremal). Foto Tiit Hunt

Vana vesiveski varemed Jägala jõel. Foto Tiit Hunt

tööd alustanud Linnamäe hüdroelektrijaam (arhitekt Helsingi Ülikooli professor Axel Verner Juselius) tunnistati omal ajal Eestis arhitektuurilt kauneimaks tööstusehitiseks. 1941. aastal õhku lastud elektrijaamast on säilinud pais, kalatrepp ning jaamahoone veealune osa. Linnamäe hüdroelektrijaam avati taas 2002. aastal.

Kultuurilooliselt on huvitav märkida, et aastatel 1977–79 toimusid Linnamäe hüdroelektrijaama varemetes rahvusvaheliselt tuntud režissööri Andrei Tarkovski (1932–86) filmi „Stalker” võtted.

Jägala juga – vaata lk 13–16.

Taastatud Linnamäe hüdroelektrijaama pais. Foto Heidi Tooming

KABERNEEME

Elanike arv 2010: 135

Nimekuju:

Umbes 1375 Cabris

1633 Kabbernehm

1882 Kabberneem

Mõisaline kuuluvus:

Kodasoo mõis

Valkla mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Kuusalu kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Kodasoo mõisavald

1891 Jõelähtme vald

1917 Kodasoo vald

1938 Kuusalu vald

1945 Kodasoo külanõukogu

1954 Kuusalu külanõukogu

1976 Jõelähtme külanõukogu

1945 Rebala külanõukogu

1947 Jõelähtme külanõukogu

1992 Jõelähtme vald

Kaberneemet on esimest korda mainitud 1375. aasta paiku, kui Püha Birgitta ime-tegude kirjelduses leidub märge Rohunee-melt ebasoodsa tuulega Kaberneemesse aetud rootsi kalurite ja kohalike eestlaste vahelise kokkupõrke kohta. Tol ajal oli Kaberneeme rand Kaberla küla (endine Kuusalu kihelkond, praegu Kuusalu vald) kalastuspaik. Eestlaste vaenulikkusest hoolimata näib, et rootslaste

huvi sealse piirkonna vastu säilis, sest 1431. aastal on Kaberlas teada keegi Petrus, kes pärines Rootsist (*Petrus, de Suetia oriundus*), 1485. aastal aga nimetatakse juba Kodasoo mõisa juurde kuuluvat Kaberla küla koos veski ja rootslaste külaga (*mit dheme schwedischen dorpe*). Kaberneeme poolsaare lähiveed kujunesid ka Pirita kloostri munkade kalastuskohaks. Esimesed andmed küla suuruse

Kaberneeme raamatukogu ja seltsimaja.
Foto Heidi Tooming

Kaberneeme külas tegutseb ka vabatahtlik
tuletõrje- ja päästekomando. Foto Heidi Tooming

kohta on 1694. aastast, kui Kaberneemes on märgitud 13 talu. Ka järgmistel sajanditel on Kaberneeme tuntud eeskätt kalurikülana.

19. sajandi lõpu poole kujunes Kaberneemest märkimisväärne kalapüügipiirkond ja kalatöötlemiskeskus. See oli Põhjarannikul arvatavasti esimene koht, kus rakendati nn keerepüüki (pöörisnooda kasutamine). Esimeste hulgas hakati ka tööstuslikult kala suitsetama (1892), 1893. aastal hakkas tegutsema kilutööstus. Olgu öeldud, et kuulsate „Tallinna kilude” sünnipaik on tegelikult Harjumaa rannik. 20. sajandi esimesel poolel saadi poolsaare lähivetest suuri lõhesaake. Kalandus andis head sissetulekut ja nii hakkas küla jõudsasti kasvama. Kaberneemest algas selle kandi laevaehitus ning 1919. aastal oli külas 21 purjelaeva. Esimesed 3–5-hobujõulised paadimootorid võeti Eestis kasutusele eelmise sajandi esimesel aastakümnel. Kaberneemes nähti esimest mootorpaati juba 1910. aastal. Kõik see andis hoo seltsitegevusele ning üsna varsti pärast Eesti iseseisvumist asutati Kaberneemes Kalameeste Ühisus (1923).

Idüllilise kaluriküla elu katkestasid Nõukogude anneksioon ja Teine maailmasõda. Paljud kohalikud noormehed põgenesid

nii Nõukogude kui ka Saksa okupatsioonivõimude mobilisatsiooni eest Soome, et vältida seal Punaarmee vastu. 1944. aastal jätsid Kaberneeme poolsaare 300 asukast umbes pooled oma kodud ja põgenesid pealetungiva Punaarmee eest Rootsi. Pärast 1949. aasta küüditamist asutati Kaberneemes kurikuulsa kommunisti Johannes Lauristini nimeline kalurikolhoos. Mõni aeg hiljem „neelas” kogu Harjumaa rannikuala kalastamise S. M. Kirovi nimeline näidiskalurikolhoos. Nõukogude režiimi ajal oli Kaberneeme piiritsoon, kus liiklemiseks nõuti eriluba. Seal asus ka piirivalvekordon. Looduskaunis piirkond muutus nõukogude ajal tallinlaste hinnatud suvituskohaks. 2003. aastal valis Harjumaa Omavalitsuste Liit võistluse „Harjumaa ilus küla 2003” võitjaks Kaberneeme.

Kaberneemest ida poole Valklasse suunduva tee äärde jäävad **Haapse** (2010. aastal 47 elanikku) ja **Kullamäe** (2010. aastal 8 elanikku), mis nõukogude ajal muutusid samuti eelistatud suvilapiirkondadeks. Haapset nimetatakse kirjalikes allikates esimest korda arvatavasti 1541. aastal (*Mathias Hapsa*), Kullamäed alles 17. sajandi keskpaigas. Kullamäe küla taastati 1994. aastal.

Kalevi-Liival hukatutele püstitatud mälestusmärk. Foto Heidi Tooming

MIDA VAADATA, TEADA

Kalevi-Liiva

Ruu külast Kaberneeme poole sõites jäävad 2,5 kilomeetrit pärast Kääniku teeristi teest lääne poole avarad Kalevi-Liiva liivikud. Teise maailmasõja ajal hukati seal natsliku Saksamaa Jägala koonduslaagrisse toodud inimesi, peamiselt juute. Männimetsaga kaetud Pikanõmme luitestiku nõlval asub fašismiohvritele püstitatud mälestusmärk. Luitestikust kirde suunas matkates avanevad huvitavad vaated Kaberla oja metsikule orule.

Kaberneeme sadam ja sadamakörts

Kirovi nimeline kalurikolhoos ehitas Kaberneemele kalasadama. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist ning merepiiride avanemist tegutseb see ka jahisadamana. Sadamas on körts ja külalistemaja, mille juurest küla peatänavani viib nn Punaste laternate tänav.

Kaberneeme sadam ning körts-külalistemaja (vasakul). Foto Heidi Tooming

KALLAVERE JA UUSKÜLA

Kallavere elanike arv 2010: 142

Uusküla elanike arv 2010: 360

Nimekuju:

Rootsi-Kallavere

- 1241 Lillæueræ
- 1387 Calleuer (mõis)
- 1522 Rotzekalver
- 1693, 1765 Rotzi-Kallafer

Maa-Kallavere

- 1241 Kallæuærø
- 1341 Kalleuere
- 1424 Calliver
- 1529 Eesti (*estensche*) Kalliuer
- 1554 Maakaluer
- 1692 Makallafer
- 1726 Makallawerri

Uusküla

- 1491 Niede büe
- 1529 Nyebue
- 1534 Uszkulla
- 1586 Nyby
- 1693 Uhsykla

Mõisaline kuuluvus:

Maardu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

- 1891 Nehatu vald
- 1939 Iru vald
- 1945 Maardu külanõukogu
- 1954 Jõelähtme külanõukogu
- 1992 Jõelähtme vald

Kohalik rahvas on Kallavere küla jaoks olulised daatumid jäädvustanud kivisse. Foto Heidi Tooming

Kallavere küla on pika ajaloo vältel teinud läbi põhjalikke muutusi. „Taani hindamisraamatus” on 13. sajandi alguses praeguse Kallavere aladel märgitud kolm küla. Kõige suurem neist oli Kallavere (*Kallæuerø*, 15 adramaad), mis kuulus Taani päritolu vasallile Tuvi Palnisele. Suuruselt järgmine Lillevere (*Lillæueræ*, 9 adramaad) oli aga jagatud kahe valdaja vahel: väiksem osa külast (4 adramaad) kuulus Tuvi Palnisele ning 5 adramaad Lithardile. Kõige väiksema küla (*Pasies*, 6 adramaad) valdaja oli samuti Tuvi Palnis. Viimati nimetatud küla, mis paiknes tõenäoliselt Kallaverest kirdes, on praeguseks kadunud. Iseseisva külana nimetatakse teda viimati 1397. aastal (*Pasius*), edaspidi (1491, 1529, 1549) ainult kui Kallavere küla juurde kuulunud talu. 1566. aastal andis Maardu mõisniku Claus Tuve (Taube) lesk selle talu 20 aastaks rendile Tallinna rae-härrale Jasper Kappenbergile, „nii nagu õnnis Pase Peter varem oli kasutanud”. Viimast korda märgitakse seda talukohta allikates 1569. aastal (*Pasi, Pasy*).

Lillevere külas paiknes 1387. aastal Saksa Ordu Tallinna komtuurile kuulunud mõis, mille rootsi asukad arvatavasti ära ostsid või rentisid (vt Kallavere mõis, lk 220). Igatahes paiknes 1491. aastal endisel mõisa- ja veski-kohal juba 5 rootslastega asustatud talu. Ilmselt seetõttu hakatigi edaspidi küla vastandina Eesti-Kallaverele ehk Maa-Kallaverele kutsuma Rootsi-Kallavereks. Nähtavasti eestistusid sinna asunud rootslased suhteliselt kiiresti, sest nime järgi otsustades koosnes küla elanikkond 1522. aastal valdavalt eestlastest, kuigi tegemist oli vabatalupoegadega. 1693. aastal tuli külla uusasunikke Soomest, sel ajal oli külas 7 talu 5½ adramaaga ning 1837. aastal 7 talu 115 elanikuga. Krahv Ludwig August von Mellini „Liivimaa atlase” (trükitud 1798–1810) Tallinna kreisi kaardile on küladena kantud *Maakallawer*, *Kurre*, *Roetzikallawer* ja *Knalt* (paiknes mere ääres Uuskülast ida pool).

Kallavere küla oli 1341. aastal Callevere vasallisuguvõsa valduses, kuid juba 1387. aastal kuulus see Saksa Ordu Tallinna komtuurile

ning 1397. aastal Johann von Scherembekele Maardust. 1692. aastal oli külas 18 talu. Ilmselt laastasid Põhjasõda ja taudid küla tugevalt, sest 1725.–26. aasta adrarevisjoni andmetel oli seal ainult 8 talu 56 elanikuga. Küla taastus siiski kiiresti: 1765. aastal loendati seal juba 13 talu ning 1837. aastal 15 talu ja 218 elanikku. 1849. aasta talurahvaseadus keelas talumaade mõisastamise. Maardu mõisa omanik Christoph Bernhard von Brevern liitis aga Kure ja Maa-Kallavere küla juba enne seaduse kehtima hakkamist. Inimesed asustati ümber peamiselt Rootsi-Kallavere, Uusküla, Võerdla ja Randvere külla. Mõisastamise tagajärjel kadus Kure küla nimi ametlikult käibelt. Selle asemele rajati Kure mõis, mis müüdi 20. sajandi alguses taludeks. Maa-Kallavere küla kohale rajati aga Maardu mõisa Kallavere kõrvalmõis ehk karjamõis, mis jagati taludeks 1919. aasta maareformiga (Kallavere asundus). Kuigi 1923. aasta külade loend märgib eraldi Kallavere küla ja asundust, Rootsi-Kallaveret ning Savirannat, hakati pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist kogu piirkonda üha enam lihtsalt Kallavereks nimetama.

1866. aastal alustas Kallaveres tegevust Maardu-Kallavere vallakool. Jõelähtme kiriku-kroonika märgib, et 1867. aastal andis Maardu mõisa omanik Alexander von Brevern kooli ruumideks suletud Paju kõrtsi, mis paiknes Narva maantee ääres. Ruumid õnnistas sisse Jõelähtme kirikuõpetaja Paul Loppenowe. Uuele koolihoonele pandi nurgakivi 1882. aastal, maja valmis 1885. Algkool tegutses Kallaveres kuni 1957. aastani. Kallavere rahvamaja töötas aastatel 1884–1958, raamatukogu 1919–67. Kallavere nagu enamiku Jõe-

lähtme külade talupidajad said oma põhilise sissetuleku põllumajandussaaduste müügist Tallinna turul. 1939. aastal oli Kallaveres 32 talu, kus elas 159 inimest. Külas tegutsesid mitmesugused seltsid ja ühistud: Kallavere Rahvaraamatukogu Selts, Kallavere Maanaiste Selts jmt.

1941. aastal küüditati ka Kallaverest inimesi, paljud mehed mobiliseeriti Puna-armeesse. Pärast sõda hakati kasutama nime-tusi Kallavere I ja II küla. Mõlemad Kallavere külad asutasid esimese kolhoosi koos Uusküla ja Saviranna külaga. 1958. aastal alustas Maardu Keemiakombinaat fosforiidi maapealset ehk karjäärikaevandamist. Sellega hävitati Kallavere asundus ehk ajalooline Maa-Kallavere küla: osa jäi karjääride, osa Maardu linna kortermajade alla.

Tänapäeva Kallavere küla on hajutatud. Lõunast piirab küla nõukogude ajal aiamaakruntidele tekkinud lobudikelinnak ehk slumm, mida rahvas kutsub Šanghaiks. Selgelt eristuvad kompaktsed tiheasustusalad Rootsi-Kallavere ja Saviranna. Mereäärne Saviranna on täis ehitatud suvilaid, millest paljud on ümber ehitatud püsielamuteks.

Läänes piirneb Kallavere Uuskülagaga. See on rootslaste rajatud küla, mida kirjalikes allikates on esimest korda mainitud 1491. aastal. Siis oli seal 4 talu, neile kuulus 4 Rootsi adramaad maad (*tho Niede büe 4 gesinde unde 4 svedissche haken landes*). 16. sajandiks oli küla elanikkond juba eestistumas, sest 1534. aastal allikates märgitud kümnisekoguja (*tegeder*) Mattis Uszkulla ning 1543. aastal nimetatud Hannus Haneke-nouwe ja Andreas Lemesouwe olid nime järgi

Kallavere külatänavat ääristavad põlispuud ja taastatud kiviaiad. Foto Heidi Tooming

otsustades pigem eestlased. Viimane rootsi nimega talupoeg Thomas Bon (rootsi *bonde* 'talupoeg') on teada 1552. aastast. 1693. aastal oli külas 6, 1726. aastal 9 ning 1834. aastal 8 talu ja üks vabadikukoht. Sel ajal oli Uusküla

Maardu mõisa suurim rannaküla. Nõukogude ajal ehitati küla kunagiste karjamaadele hulgaliselt ilmetuid suvilaid, mida nüüd üha enam püütakse ümber ehitada püsielamuteks. Säilinud on ka mõni põlistalukoht.

MIDA VAADATA, TEADA

Rootsi-Kallavere külamiljöö

Hoolikalt üles laotud kiviaedadega palistatud külatänav on uppunud põlispuudesse. Küla on visalt püüdnud luua aegadehõngulist miljööd, mis on ka õnnestunud. Eriti suur on kontrast, kui sattuda Maardu korrusmajade õuest külatänavale jalutama. See on kahe erineva kultuurimaailma kokkupõrge. Küla hing Raul Kurg on kirjutanud: „Külas säilinud taluhooned on rinnutsi Maardu linna paneelilamutega, mis on ehitatud selle küla endistele põldudele. See on kontrast, mida arheoloog Vello Lõugas nimetas rindejooneks.“

Rootsi-Kallavere külamuuseum

Otse külatänavaga ääres paikneva Käspre talu renoveeritud laudas on avatud külamuuseum, kus saab näha esemeid, mida sealkandis on aegade jooksul kasutatud. Muuseumi leiavad tee nii turistid kui ka puhkajad, sest kontrast uue ja vana vahel on kogemist väärt.

Käspre talu laudas on Kallavere külamuseum. Fotod Heidi Tooming

Saviranna

Saviranna on tuntud oma kõrge kaldapealse ja ligipääsematu liivaranna poolest. Kaldapealse järsaku kõrgus küündib 5,5–6 meetrini. Kogu Saviranna murrutusjärsaku ulatuses paljanduvad poole meetri paksuse pinnakatte all savikivimid (vt lk 35–36). Rannaküla miljöö on täielikult hävinud, sest 1980. aastatel alguse saanud hoogne suvilaehitus on sulgenud juurdepääsu mereranda. Asukoha poolest on tegu rannakülaga, kus peale kalapüügi tegeldi ka põlluharimisega. Merest pisut eemal paiknesid hajali Nuudi (hiljem jagunenud mitmeks eraldi talukohaks), Kivimäe, Auamäe ja Räästu talu.

Muuga sadam

Jöelähtme valla piiridesse jääb ASi Tallinna Sadam Muuga sadam, mis on piirkonna suurim ettevõte.

Muuga sadam. Foto Tiit Hunt

KOILA

Elanike arv 2010: 15

Nimekuju:

1241	Kogæł
1387	Coggele
1520	Koyel
1568	Koiell
1688	Koillkyla
1694	Koil
1765	Koila

Mõisaline kuuluvus:

Jägala mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Jägala mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Jõesuu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Koila (*Kogæł*) on põlisküla, mis on märgitud „Taani hindamisraamatus”. Selle 10 adramaad kuulusid Conradus nooremale, kelle valduses olid ka Kostivere ja Vandjala küla ning osa Parasmäe külast. Pärast Esimest maailmasõda leiti Koila küla juurest haruldane tinasulamist pitsat, mis kuulus Ago Saxison nooremale, kes suri 1348. aastal. See leid näitab, et Koila oli tihedalt seotud Jõelähtmega, mis seondus Saxode suguvõsaga veel 15. sajandil (vt lk 122–123). Koila küla kuulus aga juba 1387. aastal Tallinna

piiskopile ning oli nagu naabruses paiknev Joa külagi 15.–16. sajandil Tallinna toomhärrade prebend. 1499 on märgitud külas väikest toomhärrade mõisakest, kuid 1568. aastal oli selle asemel juba talu, mille peremees oli *Moyseouwe Nicolas* (vt ka Jägala-Joa, lk 140). 1565 läks küla piiskopliku Jägala mõisa alla. Küla suurus oli sajandite vältel enam-vähem ühesugune: 1500. aastal elas seal 6 talupoega, 2 üksjalga ning 1 kümnisekoguja (*tegeder*); 1568 oli külas 8 talu 10 adramaaga; 1688. aastal 9 talu 10 adramaaga

ning 1765 – 11 talu 10 adramaaga (lisaks kõrtsmik, kes kasutas ¼ adramaad). „Taani hindamisraamatus” Koila küla juures märgitud veskit peeti keskajal enamasti Joa küla juurde kuuluvaks, ehkki veski ise asus Koila-poolsel jõekaldal (vt lk 141).

Ka pärast Põhjasõda kuulus Jägala jõe läänekaldal Joa küla vastas paiknev Koila Jägala

mõisale. 1834. aastal Koilas märgitud 14 talust oli 1918. aastaks päriseks osetud 6. 1931. aastal elas väikeses Koila külas 56 inimest, talusid oli 1938. aastal 10.

Nõukogude aeg mõjus külale laastavalt. Jägala jõe äärsed ülesharitud maastikud metsastati. Endised talukohad on kõik kadunud. Kunagisest külast on säilinud vaid Tõnu talu.

MIDA VAADATA, TEADA

Kuke-Miku kivi

Kuke-Miku soo ääres metsas asub looduskaitse alla võetud rändrahn. Rööptahukakujulise rabakivi kõrgus on 4,5 meetrit ja ümbermõõt 23,4 meetrit (vt foto lk 47).

Laulukivi

Laulukivi hiidrahn on eri külgedelt vaadatuna isesugune. Rahnu astmeline läänekülg meenutab laululava, millest tuleneb kivi nimetus. Rahvatraditsioonis armastati kivi peal laulmas käia ja alati olevat seal laul ka välja tulnud. Kivi madalamale astmele võib ära mahtuda mitte üks, vaid koguni kaks küla laulukoori. Omapära lisavad rahnule kivilael kasvavad kadakad, magesõstrad, toomingad ja pihlakad. Hiidrahn asub metsasihi kõrval pea-aegu Jägala jõe oru veerul Linnamäe hüdroelektrijaama külje all.

Rabakivi on 4,5 meetrit kõrge nagu Kuke-Miku kivigi, kuid peaaegu poole suurema ümbermõöduga – 43,2 meetrit (vt fotod lk 47–48).

KOOGI

Elanike arv 2010: 126

Nimekuju:

1688 Koki (kõrts)

1725 Koogi

Mõisaline kuuluvus:

Haljava mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Haljava mõisavald

1890. aastad Raasiku vald

1917 Jõelähtme vald

1945 Jõesuu külanõukogu

1954 Jõelähtme külanõukogu

1992 Jõelähtme vald

Koogi küla teke on seotud Tallinna-Narva ja Piibe maantee suhtes soodsas asukohas paiknenud kõrtsiga, mis kuulus Harju-Jaani kihelkonnas asunud Haljava mõisale. Peale Koogi kõrtsi tegutses Jägala jõe ääres Jägala mõisale kuulunud Koeralooga kõrts. Tihedas läbikäimises Jõelähtme külaga arenes Koogi 19. sajandi lõpus oluliseks asustuskeskuseks, kuid alles 1917. aastal andis Haljava mõis Koogi küla Jõelähtme valla koosseisu.

Pärast Eesti iseseisvumist oli Koogi koos Jõelähtmega Jõelähtme valla teenindus- ja

kaubanduskeskus. Enne praegusesse asukohta, vanasse Jõelähtme postijaama kolimist paiknes Koogil ka Jõelähtme vallavalitsus. Juba Eesti Vabariigi iseseisvuse algaastail tegutses Koogil kaks poodi. Jägala Puupapivabrik oli asutanud Tarvitajate Ühisuse koloniaalkaupluse, mille osanikeks olid ka kohalikud külamehed. 1930. aastal tegutsesid Koogil veel Karl Pihlakule kuulunud koloniaalkauplus, teemaja, apteek ja August Loorbergi vesiveski. 1936. aastal avas August Suurkask seal koguni restorani. 1931. aastal loendati Koogil

79 elanikku, kolm aastat hiljem oli seal 15 elamat.

1940. aastal natsionaliseeris nõukogude okupatsioonivõim Koogil Kristjan Tombergi ja Johannes Lundi vesiveski. Lundi veskis jahvatati vilja 1965. aastani, misjärel Kostivere sovhoos selle puhkekohaks ehitas. Praegu on see eravaldues. Koogil paiknes ka rahvasuus Sussi raudteeks kutsutud Raasiku–Linnamäe liini üks peatus- ja laadimispunkte. Tammiku puupapivabrikust (vt lk 138) veeti puupapipakid hobustega Koogile ning saadeti rongiga edasi Tallinna.

1941. aastal seisis rinne just Koogi küla juures Jägala jõe joonel. Punaarmee poolel

korraldas seal kaitset NKVD 22. motoriseeritud laskurdiviis, kes paistis silma erilise julmusega. Mitu Koogi küla ettevõtlikku peret küüditati Siberisse. Sõja ajal ja ka pärast sõda oli Koogil Vene ja Saksa sõjavangide laager. Nõukogude aeg tõi ettevõtlikku Koogi külla varjusurma. Koogile ehitati piirivalvekordon, hiljem asusid sinna ehitatud sõjaväelinnakusse Nõukogude Liidu siseväed. 1960. aastatel hakati Koogi külla rajama uusi eramuid.

Pärast iseseisvuse taastamist on Koogi jõudsalt kasvanud, kunagises poemajas tegutseb jälle kauplus.

MIDA VAADATA, TEADA

Vesiveski Jöelähtme jõel

Aegade jooksul on Koogi külas töötanud kolm vesiveskit. Neist vanimat on mainitud juba „Taani hindamisraamatus“. Vana vesiveski varemed asuvad Jöelähtme jõe idakaldal tänaseni (vt foto lk 142). Veski sai toitevee Jägala jõest paesse raiutud kanali kaudu. Nõukogude ajal aeti kanal kinni ja tänaseks on sellest näha vaid väikest osa.

Koeralooga sild

Vana-Narva maanteel üle Jägala jõe viiv sild kannab nime Koeralooga. Seal paiknes omal ajal ka Koeralooga kõrts, mida on nimetatud Jöelähtme pastori Heinrich Chritopher Wrede kroonikas. Selle nime kohta on rahvasuus erinevaid seletusi. Pärast Põhjasõda möllanud katk laastas ka siinseid külasid, millest mõned jäid täiesti tühjaks. Kohati olnud maa nii tühi, et Kuusalu poolt Tallinna tulles ei olnud võimalik kohata ühtegi inimest. Alles praeguse Koeralooga silla juures nähtud esimest elavat hinge – koera. Kuna maantee teeb just silla kohal Koogi poole pöörates looga, siis võib ka nimi sellest tuleneda (vt foto lk 152).

Laulupäeva plats

Koogi külast põhja pool jääb Jägala ja Jöelähtme jõe vahele kolmnurkne ala, kus peetakse Jöelähtme laulupäevi. Omal ajal kuulus see ala Joa küla piiridesse.

KOSTIRANNA

Elanike arv 2010: 34

Nimekuju:

1726 Kostfersche Strand
1882 Costwerrerand
1923 Kostivere Ranna
1921, 1945 Ranna

Mõisaline kuuluvus:

Kostivere mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Jägala mõisavald
1891 Jõelähtme vald
1945 Jõesuu külanõukogu
1954 Jõelähtme külanõukogu
1992 Jõelähtme vald

Kostivere mõisa maad mereni ei ulatunud, kuid Jägala (hiljem Ülgase) ja Jõelähtme mõisa vahelisest rannaribast kuulus ka Kostiverele väike osa. Seal paiknes mõni rannatalu, revisjonides ja hingeloendites on randa nimetatud mõisa järgi Kostivere rannaks (*Kostfersche Strand*). 1688. aastal oli seal 6 talu, neist 2 tühjad. 18. sajandi algupoolel on Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede nimetanud Kostivere mõisa all rannatalusid, kus elasid *Knuti Jürri*, *Knuti Hindrik*, *Sibbi Tenno*, *Sibbi Jaak* ja *Pügganeme Jürri*.

1732. aasta adramaarevisjonis on Kostivere mõisa all seitse rannatalunikku (*Knudi Jürri*, *Siebbi Tönno*, *Siebbi Jack*, *Siebbi Jürri*, *Hinno Jürri*, *Pigjaremäh Jahn* ning *Knudi Hinrichi* lesk). Neist kolme esimest on mainitud juba Wrede kroonikas, Knuti Hindrik on vahepeal surnud ning talu peab tema lesk. Püganeeme talus elab Jüri asemel Jaan ning lisandunud on Sibbi Jüri ja Hinno Jüri. 1834. aastal oli Kostirannas 7 rannatalu ja 2 vabadikukohta.

1918. aastaks olid kõik 10 Kostirannas paiknenud talu päriseks ostetud, 1938. aas-

taks oli Kostirannas 11 talu. 1930. aastal tegutses külas 2 omavahel konkureerivat vürtspoodi, neist ühe omanik oli Kaarel Grünbusch. 1937. aastaks oli tegutsema jäänud üksnes Leena Tamkvisti segakauplus, kus oli ka telefon. 1931. aastal oli Kostiranna külas 103 elanikku ning seal käis aktiivne seltsielu (pidudele tuldi isegi paatidega Nee-mest). Kindlasti soodustasid küla arengut

lähedal töötanud Ülgase fosforiidikaevandus ja rikastusvabrik, mille hooajatöölised üürisid taludest elupaika ning ostsid talusaadusi.

Pärast sõda hakkas elu Kostirannas vähehaaval vaibuma. Kuna mereleminek oli piiratud, hakkas üha enam inimesi käima tööle Maardus või Tallinnas, paljud kolisid hoopis mujale.

MIDA VAADATA, TEADA

Kostiranna tammed

Külasse sisse sõites jääb tee äärde mitu erakordselt kena suurt tamme. Need ei ole Eesti tammedele tüüpilise võraga puud, vaid meenutavad oma uhke ühtlase tugeva võraga Läti rahatähtedel kujutatavaid tammesid.

Piganeeme rannaniit

Madala veega lahe täis kasvanud rannikul külast idas Piganeeme tipuosas asub umbes 2 hektari suurune väärtuslik rannaniit.

LIIVAMÄE

Elanike arv 2010: 154

Nimekuju:

1923 Saha-Liivamäe

1939 Liivamäe

Mõisaline kuuluvus:

Nehatu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

Nehatu vald

1939 Iru vald

1945 Maardu külanõukogu

1954 Jõelähtme külanõukogu

1992 Jõelähtme vald

Praeguse Liivamäe küla kohal on ajalooliselt olnud Kärmu küla (*Kermo*). Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede andmetel oli küla pärast Põhjasõda katku tõttu tühjaks jäänud, kuid taastus hiljem tasapisi. 1923. aastal liideti külaga hajatalude rühm, mida hakati nimetama Saha-Liivamäeks ning pärast 1939. aasta vallareformi lihtsalt Liivamäeks. Pärast Põhjasõda asus Maardu järve ja Maa-Kallavere külade vahel Vana-Narva maantee ääres Liivakandi kõrts ning Maardu järve on nimetatud ka Liivakandi järveks.

Kui pärast Teist maailmasõda moodustati külanõukogud, jäi Kärmu küla Iru, Liivamäe aga Maardu külanõukogusse. Järgneva külanõukogude liitmise ja Maardu linna laienemise tulemusena kadus Kärmu küla sootuks. Nii on Liivamäe küla tekkinud Maardu järve ja Loo aleviku vahelisele loopealsele. Üksikute säilinud taluhoonete kõrval on hulk uusi kinnisvaraarendusi ning Liivamäe küla tänast üldilmet iseloomustavad arvukad, sageli pooleriolevad uuslamud.

Liivamäe küla on tekkinud Maardu järve ja Loo aleviku vahelisele loopealsele. Foto Muinsuskaitseameti arhiivis

MIDA VAADATA, TEADA

Maastikud

Liivamäe küla asub klassikalisel loopeasel. Õhuke kiht viljakat pinnast ning kohati lausa pae paljandumine maapinnal on tekitanud olukorra, kus suuremad puud ei suuda looduslikult kasvada. 1970. aastate algul rajas Tallinna Rohelise Võõndi metsamajand pealinna lähiümbruse rohelisemaks muutmise kampaania käigus männikultuure. Rohelise võõndi laiendamiseks rajatud kultuure leidub ka Tallinna–Narva maantee ääres Loo aleviku ja Liivamäe küla vahel. Seal on loopealsele tekitatud vaod, kuhu on istutatud erinevaid puuliike. Taolistesse nõukogude ajal toimunud eksperimentidesse ei suhtuta täna sugugi üksmeelselt positiivselt.

MAARDU

Elanike arv 2010: 123

Nimekuju:

1241	Martækilæ
1271, 1288	Mart
1314	Marte
1347	Marthe
1597	Mahrt
1689	Maardt
1732	Mardo

Mõisaline kuuluvus:

Maardu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Maardu mõisavald
1892	Nehatu vald
1939	Iru vald
1945	Maardu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Maardu on põlisküla, mida on esmakordselt mainitud „Taani hindamisraamatus” (*Martækilæ*). Küla valdajaks oli siis Thideric de Kiuæl, kes oli Taani vallutuse järgsel ajal üks juhtivaid ülikuid. Tema nimi on paljudes dokumentides ning arvatavasti oli ta Taani riigiametnik, samuti Eestimaa suurimaid maaomanikke. 1277. aastal läks Maardu küla Nicholaus de Moltekelt ja tema vennalt üle rüütel Christian von Scherembekele, tema abikaasale Ele-nale ning nende poegadele. Edasi oli külal eri omanikke, kuni see läks 1529. aastal Tuve

(Taube) suguvõsale ning oli nende käes 17. sajandi keskpaigani. Rootsi aja lõpust pärineva kaardi järgi paiknes küla praegusest mõisa peahoonest idas ja kagus ning oli olemas veel 1744. aastal.

Pärast Eesti riigi iseseisvumist algas hoogne talumajanduse edendamise ja uute asundustalude rajamine. Põhiliseks tuluallikaks oli piim, mida müüdi Tallinna turul. Külas moodustati piimaring: piimaühisuse liikmed kogusid kordamööda piima taludest kokku ja viisid Tallinna. Pealinna turul müüdi

veel kartulit, sealiha, mune ja vilja. Ühiselt muretseti viljapeksumasin. Külas tegutses ka pood. Raske talutöö kõrvalt jõuti tegelda ka harrastustega. Maardu külas tegutses laulukoor, keelpilliorkester ja näitering. Moodustati Kaitseliit ja Naiskodukaitse. Töötas vabatahtlik tuletõrjesalk. Sageli korraldati spordivõistlusi ja tantsupidusid. Ürituste keskpunktiks oli Maardu mõis, mis 1919. aastal riigistati. Endised mõisamaad jagati ümbruskonna taludele.

Nõukogude okupatsioon tõi kannatusi ka Maardu rahvale. 1941. aastal küüditati Sibirisse Maardus talu omanud kolonelleitnant Eduard Metstak, kes hukati 24. aprillil 1942 Sverdlovskis. Osa inimesi varjas end 1941. aasta Punaarmee mobilisatsiooni eest Aruküla metsas. Hävituspataljonlase kuuli läbi langes end seal varjanud Voldemar Jalakas, kes oli esimene sõjaohver Maardu külas. Vanemaid mehi, kes ei kuulunud mobilisatsiooni alla,

sunniti rekvireeritud hobuseid Venemaale ajama, kuid kuna sakslased olid rinde juba läbi löiganud, jõudsid mehed koju tagasi. 1943. aastal oli Maardu mõisas sakslaste puhkekodu, kus taastusid idarindelt tulnud sõdurid. Kuna Maardu fosforiidikombinaat oli tunnistatud sõjalise tähtsusega objektiks, pääsesid seal töötanud mehed Saksa mobilisatsioonist. Rahva mälestuste järgi lasti Tallinna pommitamine ajal märtsis 1944 Maardu kohal alla üks Vene lennuk, mis olevat kukkunud Lille talu maadele. Arvatavasti lasi selle alla fosforiiditehase õhutõrje. 1949. aasta suurküüditamine tabas valusalt ka Maardu küla. Küüditati 13 inimest, neist 3 olid alla 9-aastased lapsed. Pärast 1949. aasta küüditamist asutati küla maadele kolhoos Tasuja.

Veski talu maadel on säilinud paekivist veski varemed. Külas asub ka paemurd, kust käsitsi ehituskivi murtakse.

MIDA VAADATA, TEADA

Maardu mõis – vaata lk 216–219.

Ohvrihiis ja Hiiekivi

Maardu mõisast lääne pool asub ohvrihiis. See ulatub läänes Saha külani, lõunas Maardu–Saha teeni ning põhjas Maardu järveni.

Mets on pime ja sünge. Hundi eest põgeneva metskitse karje, mutta vajunud põdra oigamine, vareste vali kraaksumine või tuule käes kohisevad puud – see tekitas õudu ja sisendas kartust. Hiiemetsa lääneserval paiknevale ohvrikivile (Hiiekivi) olevat viidud ohvriandidena loomade verd, siseelundeid ja riideribasid.

Viimastel aastatel on külaelanikud hiies talguid korraldanud.

Patareimägi

Patareimägi tekkis enne Esimest maailmasõda Tallinna ümbrusesse Peeter Suure kindlustustevööndi rajamise käigus.

Maardu hiiemets tekitab ka tänapäeval erilise kõhdestunde. Foto Heidi Tooming

Hiiemetsa lääneserval paiknevale kivile viidi vanasti ohvriande. Foto Heidi Tooming

Ohvriallikad

Maardu mõisast läänes umbes 100 meetri kaugusel Patareimäe läheduses asuvad ohvriallikad. Allikatele viidi vanasti münte ning loodeti, et vee joomine või sellega pesemine inimest noorendab. Kevadel on allikad veerohked, põuasel suvel kuivavad aga pea märkamatuks.

Maardu järv

Ülespaisutatud Maardu järv toitub paljudest allikatest. 1893. aastal laskis Maardu mõisnik Otto von Brevern kaevata järvest mereni ulatuva kanali. 1894. aastal murdis kõrge veeseis ja tugev tuul ülespaisutatud järve tammi. Vesi murdis mere poole nii tugeva jõuga, et viis kaasa järvevahi maja. Järve tühjaksvoolamise ajal tekkis kanali kohta 20 meetri

Vaade Maardu järvele Kroodi oja väljavoolu kohal. Foto Heidi Tooming

sügavune ja 70 meetri laiune kunstlik jõgi, millest tänapäeval on jäänud alles Kroodi oja.

Kuna viljakast põllumaast oli suur puudus, kuivendati järveäärsed soised maad heinamaadeks. Suurvee ajal võis tihti näha heinamaal ujuvaid heinakuhjasid. Kui 1939. aastal rajati Maardusse Kroodi küla kohale keemiakombinaat, tekkis vajadus vee järele. Järvele ehitati uus tamm ja veepind tõusis praegusele tasemele. 1960. aastatel kaevati Jõelähtme jõest Maardu järve kanal ning pumbati sealt vett juurde. Lahtiste fosforiidikaevanduste rajamisel pumbati ka sinna kogunenud vesi Maardu järve. See vesi sisaldas raskemetalle ning inimeste tervisele ja loodusele ohtlikke ühendeid. Kui palju neid on settinud järve põhjamutta, ei ole päris selge.

Halduslikult kuulub Maardu järv Maardu linnale.

Maardu Lõunakarjäär

Ammendatud Maardu fosforiidikarjäärid laiutavad kahel pool Tallinna–Narva maanteed. Maanteest põhja pool olevale endise Põhjakarjääri osale rajati tänapäevastele keskkonnanõuetele vastav Tallinna prügila, mis läks käiku 2003. aastal. Lõuna pool Tallinna–Narva maanteed asub Maardu küla ja maantee vahel Lõunakarjäär. Kuni tänaseni kaevandatakse seal paasi, millest toodetakse killustikku. Valla tulevikueesmärk on karjääris kaevandamine lõpetada ja muuta see puhkealaks.

Katkuotsa talu

Pärast Põhjasõda möllanud katk jättis terved külad tühjaks. Inimesed põgenesid katku eest sohu. Kroonika järgi jäänud endises Nehatu vallas ainult kukk kirema. Nähtavasti seetõttu kandis viimane talu Maardu ja Vandjala küla piiril sooserval Katkuotsa nime. Talu oli veel 1950. aastatel alles, aga kui fosforiidikaevanduse Lõunakarjäär lõikas läbi Maardu ja Vandjala küla ühendava tee, jäi talu kaevanduse alla.

Evald Hermaküla sünnikoht

Maardu külas on sündinud teatrilavastaja ja näitleja Evald Hermaküla (6. detsember 1941 – 16. mai 2000).

MANNIVA

Elanike arv 2010: 50

Nimekuju:

1555 Mannegel, Mannekulla
1725 Manniwa
1918, 1923 Maniva

Mõisaline kuuluvus:

Jõelähtme mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand Jõelähtme mõisavald
1891 Jõelähtme vald
1945 Rebala külanõukogu
1947 Jõelähtme külanõukogu
1992 Jõelähtme vald

Kuigi Manniva ja Jõelähtme küla vahel on säilinud arvukalt muistseid kivilalmeid (vt Jõelähtme Ristikangrumägi, lk 133), puudub Manniva „Taani hindamisraamatu” külade loetelust. Esimest korda on Manniva ajalooallikates arvatavasti alles 1555. aastal, mil Gerdt Schütte (vt ka lk 180) Joalt pidi maksma lepitustasu selle eest, et ta oli maha löönud Jacob van Mannegeli (Mannekulla) onu Lucka Jurgeni. Manniva küla talupojad loeti arvestustes Jõelähtme mõisa rannatalupoegadeks ning sealsed veed olid 17. sajandil tuntud kui

head lõhe- ja lutsupüügikohad. Umbes 4 km kaugusel Jõelähtme mõisast asunud Manniva külas oli 1688. aastal 5 talu.

Pärast Põhjasõda ja katku jäi küla tühjaks. 1726. aasta revisjonis pole Manniva küla märgitud ning ka 1732. aastal on kõik 5 rannatalupoega (*Wanna Siem, Wanna Jürgen, Siemo Siem, Siemo Marđ ja Bertel*) kirjast Jõelähtme mõisa all. Vana rahvajutt pajatab, et kui katk oli Manniva küla tühjaks laastanud, tulnud Võrumaalt sinna isa kolme pojaga. Neil olnud kaasas must pull ja punane kukk. Isa asunud

elama talusse, mille nimeks saanud Vanumäe. Pojad Siim, Mart ja Jüri asutasid igaüks omanimelise talu ja nii tekkisid Siimu, Mardi ja Jüri talu. Punase kuke kannust pärandatud suguvõsas põlvest põlve. Tegelikult tulid uued asukad Mannivasse Virumaalt Mõdriku maa-delt. Neli talu said nime perepoegade järgi: Pärtli, Mardi, Jüri ja Siimu. Viiendas talus elasid vanad ja see sai nimeks Vanumäe. 1834. aastal oli Mannivas endiselt 5 talu. Talud olid väikesed, elatist teeniti kalapüügi ja põllu-majandusega. Külas on olnud ka paadisadam. 1918. aastaks oli Mannivas 22 talu, millest 10

olid päriseks ostetud, ülejäänud renditalud. 1938. aastal oli külas 14 talu, elanikke oli 1931. aastal 93.

Manniva küla teeb omapäraseks see, et ta paikneb mitmel tasapinnal: vanad talud on otse mererannal, hilisemad kõrgemal. Tänapäeval asetsevad külahooned klindi kolmel nõlval, Ihasalu lahe ääres ning Jägala jõe suudmes. Palju on heinamaid, paiguti ka lehtmetsa. Külas on ka rändrahnne. Manniva küla rannakarjamaadel on luikede pesitsus- ja hanede peatuspaik. Külas on rohkesti pae-kivist ehitisi.

MIDA VAADATA, TEADA

Pangaastangud ja kivid

Kõrgematele pangaosadele on antud nimed, tuntuimad neist on Loomägi ja Ristimägi. Loomäel asub Kuradikivi. See on oma nime saanud sellest, et Kurat istunud kivi otsas ja jälg jäänud kivisse. Kivi oli aastaid kadunud, aga 2009. aasta kevadel leiti see jälle üles ja puhastati.

Jöelähtme golfikeskus

Jöelähtme golfiväljak avati 23. augustil 2006. aastal. See on Euroopa tippgolfiväljakute hulka kuuluv täismöötmes, 27 rajaga golfiväljak. Väljakute ehitus algas 2003. aastal. Üle 40 meetrise kõrgusevahega golfirajad paiknevad terrassitaoliselt alla Soome lahe randa laskuval 130 hektari suurusel maa-alal. Golfikompleks koosneb 18-rajalisest *Sea Course*'ist ja tuultele avatud 9-rajalisest *Stone Course*'ist.

EGCC (*Estonian Golf & Country Club*) golfikompleksi on ehitatud järgides rangeid USGA (*United States Golf Association*) norme. Golfiväljaku rajad on kujundatud pinnasekaldega vähemalt 3 protsenti. Vihmavesi suunatakse golfiradadelt restkaevudesse, see hoiab väljaku kuivana isegi suure vihma ajal. Et mäng oleks veelgi vaheldusrikkam, on raja pinnas muudetud reljeefseks. Kaht ühesugust lõögikohta ei teki ning mängija lõögiasend on *fairway*'de ja *green*'ide kallete tõttu iga kord erinev.

EGCC golfiväljaku arhitekt on soomlane Lassi Pekka Tilander, kes on projekteerinud kokku kaheksa golfiväljakut Euroopas. Golfiväljaku ehitust nõustas ja tehnilist järelevalvet tegi Soome parimate väljakute rajamisel tuntuks saanud Torsti Loivamäki. Traditsioonilist

Golfrajad paiknevad terrassitaoliselt 130 hektari suurusel maa-alal. *Foto Heidi Tooming*

ja moodsat arhitektuuri ühendavas klubihoones (arhitekt Andres Siim, sisekujundaja Juta Lember) on riietusruumid, saunad, restoran, nõupidamisteruum ja golfivarustuse pood. Klubihoone on pälvinud Eesti Kultuurkapitali arhitektuuripremia ja Eesti Metsatööstuse Liidu arhitektuurikonkursi „Eesti parim puitehitis“ eripremia.

Lisaks kõrgetele standarditele on see vaieldamatult ka Euroopa ilusaimaid väljakuid, mis asub muinas- ja kultuurmaastikul, piirnedes mere, jõesuudme ja iidsete tammesaludega.

Golfklubi hoone ühendab endas traditsioonilist ja kaasaegset arhitektuuri. *Foto Heidi Tooming*

NEEME JA IHASALU

Neeme elanike arv 2010: 246

Ihasalu elanike arv 2010: 49

Nimekuju:

Neeme

1560	Sumini
1574	Sunanemi
1688	Nemekulla
1692	Neme, Nehme
1882	Neeme

Ihasalu

1387	Janeselke
1431	Janesal
1566	Jesell
1692	Ihosahl
1725	Ihhasallo Neem
1882	Ihhasal

Mõisaline kuuluvus:

Kodasoo mõis

Rummu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Rummu vald
1891	Jõelähtme vald
1945	Jõesuu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Ihasalu poolsaar on liivane ja põhiliselt kaetud männimetsaga. Poolsaare tipus asub Neeme küla ja sellest veidi ida pool Ihasalu küla. Ihasalu on kirjalikes allikates esimest korda mainitud 1387. aastal, kui Saksa Ordu Tallinna komtuur lasi sinna rajada neli talu koos põldude ja heinamaadega. Küla jäi Tallinna komtuuri valdusse keskaja lõpuni. 1566. aastal oli seal juba 12 talu. 1692. aastal olid Ihasalus ka väike (jahi)mõis (*Hoffet*) ja kabel, mille juurde kuulus „vana söötis põllumaa” (*gammal ödes åker landt*). Kabel ja mõis hävisid ilmselt sõjakeerises, sest pärast Põhjasõda on Jõelähtme kirikuõpetaja Heinrich Christopher Wrede kirjutanud juba Ihasalu küla juures varasemal ajal asunud kabelist ning Eestimaa maanõunikule Georg von Bistramile kuulunud elumajast, kus ta olla tavatsenud jahil käies peatuda.

Neeme küla kohta on teateid 1560. aastast. Siis oli see Valkla küla juurde kuulunud rannaküla, kus kolm aastat hiljem elas neli kalurit.

1692. aastal oli külas 13 (ranna)talu. Põhjasõda ning sellele järgnenud katkuepidemia laastas ilmselt ka poolsaare külasid, sest kui 1688. aasta vakuraamatu andmeil oli kahes külas kokku 33 talu, siis 1720.–30. aastatel teab pastor Wrede Ihasalus nimetada ainult kuut (*Heiki Jaak, Heiki Abram, Heiki Mik, Näbbista Jaan, Kägkala Mart ja Albaste Adam*) ning Neemel nelja (*Kolli Andres, Kolli Mik, Toma Jurri Mart ja Reino Hans*) peremeest.

Aja jooksul asustus siiski taastus. 19. sajandil hoogustus kalapüük ning kala soolamine ja suitsutamine. Tallinna turgudel olid isäranis kuulsad Neeme ja Ihasalu suitsuräimed. Pärast Eesti iseseisvumist moodustasid rannakalurid Neeme Tarvitajate Ühisuse, et oleks lihtsam kalapüügivahendeid hankida ja saaki turustada. Ühiste jõududega ehitati Neeme kauplus, mis tegutses siiani. 1918. aasta sügisel, veel Saksa okupatsiooni ajal, toimus Jõelähtme ja Kodasoo valla volikogude ühisistung, kus arutati Kodasoo valla soovi liita

Ihasalu külatänav vanade hoonetega. Foto Heidi Tooming

Neeme sadam. Foto Heidi Tooming

endaga Neeme ja Ihasalu küla. Nende külade elanikelt oli aga saabunud 93 allkirjaga avaldus Jõelähtme koosseisu jäämiseks.

1897. aasta sügisel asutati Neeme külla kool, lapsi läks kooli 18. Esialgu toimus õppetöö Mardi talus, kuid juba 1899. aastal ehitati Neeme küla algusesse metsa äärde uus koolimaja, ehitusmaterjali andis Kodasoo mõisahärra. 1935. aastal pandi pidulik nurgakivi uue koolimaja ehitusele ning maja valmis 1936. aasta jaanuari alguseks (hoones antakse haridust tänini). 1930. aastal töötas poolsaare külades koguni 3 poodi: Ihasalus vürtspood ja koloniaalkauplus ning Neemes tarvitajate ühisuse segakauplus. 1931. aastal oli Ihasalus 135 ja Neemes 250 elanikku. 1937. aasta suvel valmis tänini kasutatav tee Jägala-Joalt Neeme ja Ihasalu teeristini. Elanikkonna kasvades oli poolsaarest lõuna pool tekkinud väike Puna-kivi küla, 1937. aastal võõrandati selle maad Eesti Kaitseväge suurtükiväe polügooniks ja elanikud sunniti sealt lahkuma.

1941. aasta sõjasuvel evakueeriti Neeme külla Jägala puupapivabriku töölised. Saksalased jõudsid Neeme poolsaarele 23. augustil. Pärast seda pommitasid Vene sõjalaevad poolsaart merelt, kuid suuri purustusi sellest ei tekkinud. Järgmisel päeval sõitis Prangli saare juures madalikule Saksa lennukitelt pommitabamuse saanud aurik Eestirand. Laevalt päästetud umbes 3000 mobiliseeritud paigutati ajutiselt Neeme külla.

Uue Nõukogude okupatsiooni eest põgenesid arvatavasti kuni pooled Ihasalu poolsaare põliselanikud paadiga Soome ja Rootsi. Nõukogude korra ajal muutus merelepääs raskemaks, kuid kala püüti siiski edasi. 1949. aastal moodustati kaluriühistu Täht, millest kasvas välja Viktor Kingissepa nimeline kalurikolhoos. 1958. aastal alustati traalipüügiga. Liitumine S. M. Kirovi nimelise kalurikolhoosiga mõjus siinsele kalapüügile laastavalt. Neemel hakati arendama hoopis kalatööstust ja hiljem abitootmist. Kalapüük häabus ja viimased

Vaade Ihasalu poolsaare tipule – Uitru säärele. Foto Heidi Tooming

traalpaadid kadusid 1970. aastate lõpus. See tõi kaasa ka Neeme sadama lagunemise.

1977. aastal ühendati mõlemad külad Ihasaluks. Pärast Eesti taasiseseisvumist sai Neeme küla oma nime tagasi. Neeme on esimene küla Eestis, millel on oma lipp ja vapp. Külas on õdus lasteaed, mis on ümber ehitatud endisest piirivalve koortekoolist, algkool, raamatukogu, rahvamaja, pood, Wana Kala

kõrts ja postipunkt. Külas käib elav seltsielu, tegutseb mitu mittetulundusühingut. Traditsioonilistest üritustest suurimad on iga viie aasta tagant tähistatavad Neeme päevad, iga aasta juulis peetav kalurite päev ning augustis korraldatav lõikuskuu laat. Ilmub ka ajaleht Oma Poolsaar.

2001. aastal tunnistati Neeme Harjumaa ning 2002. aastal Eesti kauneimaks külaks.

MIDA VAADATA, TEADA

Ihasalu poolsaar

Ihasalu poolsaar on üle 5 kilomeetri pikk ja 2 kilomeetrit lai loodesse sirutuv Põhja-Eesti rannikumadaliku osa. Valdavalt liivase pinnaga poolsaart katavad enamjaolt rannaniit ja mets.

Ihasalu poolsaar hakkas merest saarena kerkima umbes 3500 aastat tagasi. Saar ühines mandriga ja moodustas poolsaare kaks tuhat aastat hiljem, 3.–5. sajandil. Ihasalu poolsaar on valdavalt lauge pinnamoega, kohati astangulise rannaga. Poolsaar tipneb Uitru säärega.

NEHATU

Elanike arv 2010: 20

Nimekuju:

1241	Nigattæ
1394	Nygate
1500	Nigat
1631	Nehatt
1840	Nehhato

Mõisaline kuuluvus:

Saha mõis
Nehatu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

1891	Nehatu vald
1939	Iru vald
1945	Iru külanõukogu
1954	Viimsi külanõukogu
1975	Tallinna Mererajoon
1980	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Paljude tallinlaste jaoks seostub Nehatu vaid kiirtoidupaviljoniga Tallinna–Narva maantee ääres Tallinna piiril. Ajalooliselt on aga tegemist väga vana põliskülaga, mida on nimetatud juba „Taani hindamisraamatus” (*Nigattæ*). Küla suuruseks on märgitud 7 adramaad, tollast omanikku ei ole nimetatud. 1330. aastatel kuulus Nehatu vasall Hinricus de Nyghetele.

1394. aastal ühendati küla Saha mõisaga ning läks rüütel Everhard von Bodercke omandisse (vt ka Saha, lk 182). Nehatu küla jäi Saha mõisa alla 17. sajandini, mil kujunes iseseisev Nehatu mõis. Küla oli olemas veel 1664, kuid 1693. aastaks olid tema maad mõisastatud. 1733. aastal ostis Tallinna raad Nehatu mõisa Tallinna Suure Gildi vanemalt Johann Caspar

Schüsslerilt ja tema abikaasalt Gertrutalt. Sellest ajast jäi Nehatu linnamõisaks. Nehatu oli piirkonnas nii tähtis koht, et andis nime ka 19. sajandil tekkinud vallale, mis ulatus Maardu mõisast Viimsini. Pika ajaloo jooksul on Nehatu ja Iru küla olnud sedavõrd tihedates naabrussuhetes, et mitmel korral on Iru kuulunud Nehatu alla. Juba 1777. aastal avati Nehatu ja Vão piirkonna laste jaoks kool, kus said haridust ka Iru lapsed. Uus Nehatu koolimaja valmis 1868. aastal. Selles hoones pani koolmeister Gustav Eslon aluse esimesele Eesti laevaseltsile Linda. 1939. aasta vallareformiga liideti Nehatu ja Viimsi üheks Iru vallaks.

Enne Esimest maailmasõda said paljud Nehatu elanikud tööd Peeter Suure merekindluse ehitusel. Tollastes ajalehtedes kurdeti,

et seetõttu jättis mitu Nehatu talunikku oma põllutööd soiku. Pirita jõe äärde rajatud kindlustusi püüdsid 1941. aastal kasutada Tallinna kaitsnud Punaarmee üksused, kuid pealetungivatele Saksa vägedele need takistuseks ei saanud.

Pärast Eesti iseseisvumist jätkas Nehatu iseseisva linnalähedase vallana. Külla rajati mõned moodsad maamajad. Tallinna läheduse tõttu on Nehatu ümbrus tundmatuseni muutunud. Vanasti viis Vana-Narva maanteelt Irust algav sihitee Pirita jõe ääres asuva Nehatu mõisani. Tänapäeval on Nehatu küla otsekui tsitadell, mida idast piiravad Lagedi-Muuga sadamaraudtee kõrge tamm ja Tallinna–Narva maantee ülesõit ning läänest Pirita jõgi.

MIDA VAADATA, TEADA

Nehatu mõis – vaata lk 221–222.

Peeter Suure merekindlus

Pirita jõe ääres on alles Peeter Suure merekindluse rajatisi, mida Punaarmee püüdis 1941. aastal Tallinna vallutanud Saksa vägede vastu edutult kasutada.

PARASMÄE

Elanike arv 2010: 37

Nimekuju:

1241	Parenbychi
1318	Parenbeck
1519	Paremeck
1566	Parrasmechi
1636	Parrasmeggen
1765	Parrasmägi

Mõisaline kuuluvus:

Kostivere mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

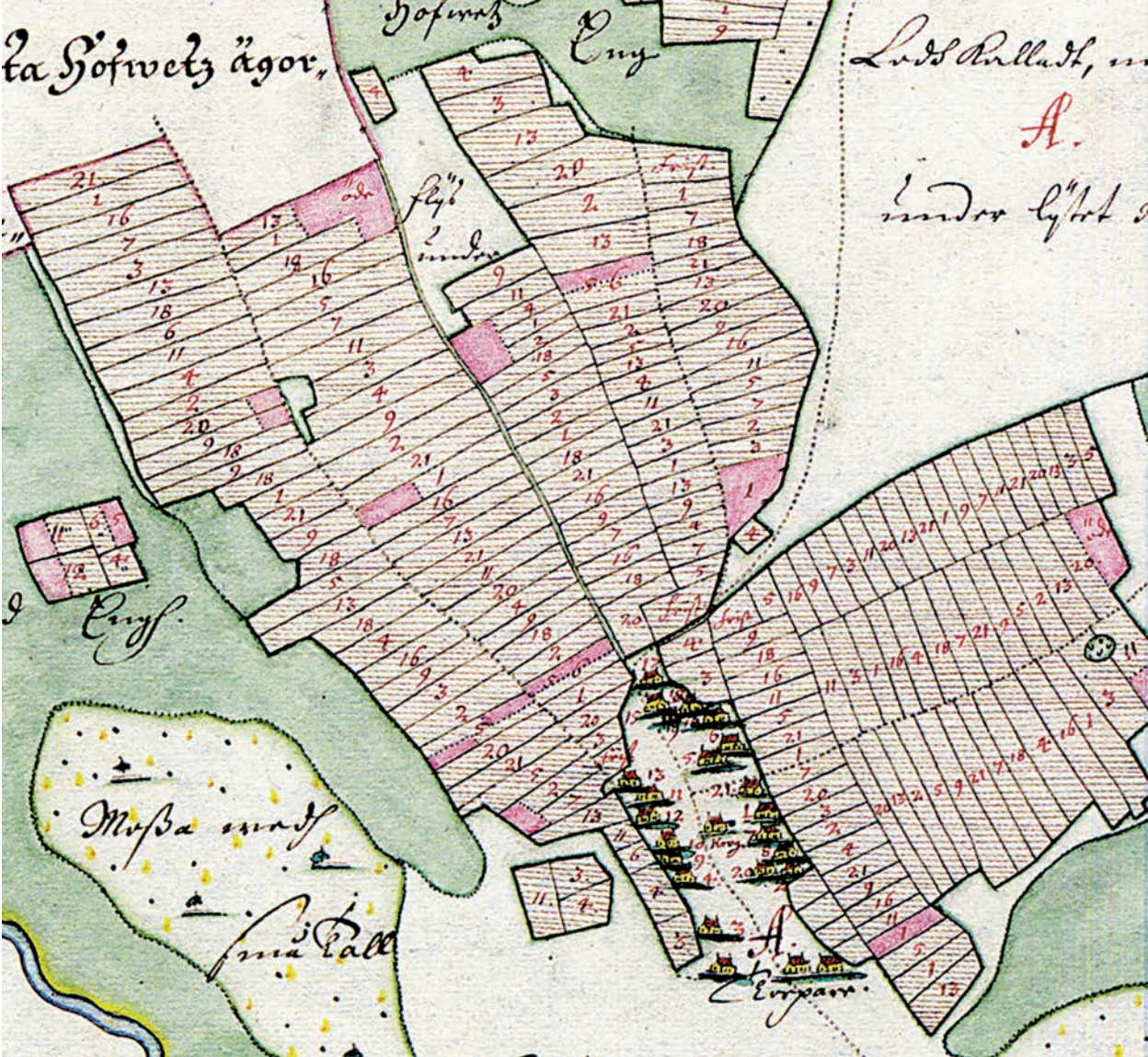
Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Kostivere mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Rebala külanõukogu
1947	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Parasmäe küla on samuti põlisküla, mida on märgitud juba „Taani hindamisraamatus” (*Parenbychi*). Küla valdajateks olid Tuvi Palnis (10 adramaad) ja Conradus noorem (7 adramaad). Seega oli Parasmäe Võerdla ja Jägala kõrval suurimaid külasid praeguse Jõe-lähtme valla territooriumil (vt „Taani hindamisraamatus” mainitud külad, lk 77). 1298. aastast kuulus küla Parenbeckede suguvõsale ja läks 1425. aastal Hans Parenbeckelt koos ühe osaga Kostivere külast Pirita kloostriale. Parasmäe hilisem areng ongi olnud tihedalt seotud

Kostiverega. Parenbeckedel võis kusagil küla lähedal olla ka väike mõis, mis aga kloostriale ülemineku tõttu kadus. Küla suurus sajandite jooksul eriti palju ei muutunud: 1572. aastal oli seal 14 ja 1636. aastal 13 talu. 1688. aasta kaardi järgi on külas juba 21 peremeest. Nähtavasti oli tegemist hiljutise muudatusega, sest kaardil on 7 talu küll poolitatud, kuid põlluribad pole veel ära jaotatud, vaid on plaanil põhitalude numbri järgi. Samal aastal kuulus küla juurde veel kaks rannatalupoega (Knutid), kes hiljem läksid Maardu mõisa alla. Paljude teiste Eesti

Parasmäe küla 1688. aastal. Detail kaardist Eesti Ajaloorhiivis

küladega võrreldes on haruldane Parasmäe kõrtsi asukoht otse küla keskel. Ka pärast Põhja-sõda ja katku jäi Parasmäe küla järjepidevus kestma. Nii nimetab Jöelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede 18. sajandi esimesel poolel külas 12 peremeest, kellest kuuel on sama lisanimi (talunimi), mis 1688. aasta kaardil (Jussi~Jusse, Karro~Karuu, Niggola~Nichola, Pertli~Bertil, Reino~Rein ja Ustallo~Usstalli).

Kirjalikud andmed Kostivere mõisa rahvastiku kohta näitavad, et Vandjala, Kostivere ja Parasmäe külad olid tihedas läbikäimises ning arvestustes „liiguvad” talud külast külasse.

Parasmäel oli lihtsam põldu harida kui põhjapoolsetel loopealsetel aladel, kus mullakiht oli õhem. Pärast talude päriksostmist hakati 19. sajandi lõpus ja eriti 20. sajandi algul pärandamiste ja sagedaste müümistega

talusid jagama. Nii oli 1918/19. aasta vahetusel külas 27 talu, millest ainult üks oli päriseks ostmata. Suurt rõhku pandi pärast talude päriseksostmist piimakarjale ja piima turustamisele pealinnas.

1865.–67. aastal ehitati Parasmäele koolimaja. Rahvusliku ärkamise ajajärgul osalesid Parasmäe mehed laulukooris ja puhkpilliorkestris. Nad olevat võtnud osa ka 1905. aasta revolutsioonist ja Kostivere mõisa maha põletamisest. Rahvajutt räägib, et Parasmäe elanikud olid mõisa peale vihased Jõelähtme jõel asunud veski pärast. Kui see oma vee üles paisutanud, ujutanud jõgi Parasmäe küla

põllumaad üle. Seetõttu ärgitatud mehi veskit maha lõhkuma.

1930. aastal ei olnud Parasmäel muid ettevõtteid peale Voldemar Kuuskmannile kuulunud tuuleveski, ometi jäi küla rahvaarvult 1931. aastal oma 209 elanikuga alla ainult Jägala vabriku asulale ja pisut ka Neeme külale. Esimesel iseseisvusajal õitses Parasmäel talumajandus. 1938. aastaks oli ta kõige suurema talude arvuga (38) küla Jõelähtme vallas, edestades Jõelähtme ühe, Kostiveret kolme ja Rebalat viie taluga (vt tabel lk 94).

Nõukogulik kolhoosikord hävitas õitsva küla.

MIDA VAADATA, TEADA

Lohukivid

Parasmäe küla põldudel ja koplites on silmapaistvalt arvukas ja tihe rühm lohukive (neid on nimetatud ka väikeselohulisteks kultuskivideks). Ühtekokku on seal isegi pärast nõukoguliku maaparanduse hävitustööd säilinud 23 väikeste lohukudega kivi, sealhulgas

Üks Parasmäe küla arvukatest lohukividest. Foto Heidi Tooming

üks õige suur rändrahn – Parasmäe Suurkivi. Mõnel Parasmäe kivil paiknevad lohud ka vertikaalsetel külgedel. Külas on seitse kivilalmet, maa-alune kalmistu ning muinasaegne asulakiht (vt Jöelähtme vallas kaitse all olevad arheoloogiamälestised, lk 232).

Parasmäe Suurkivi

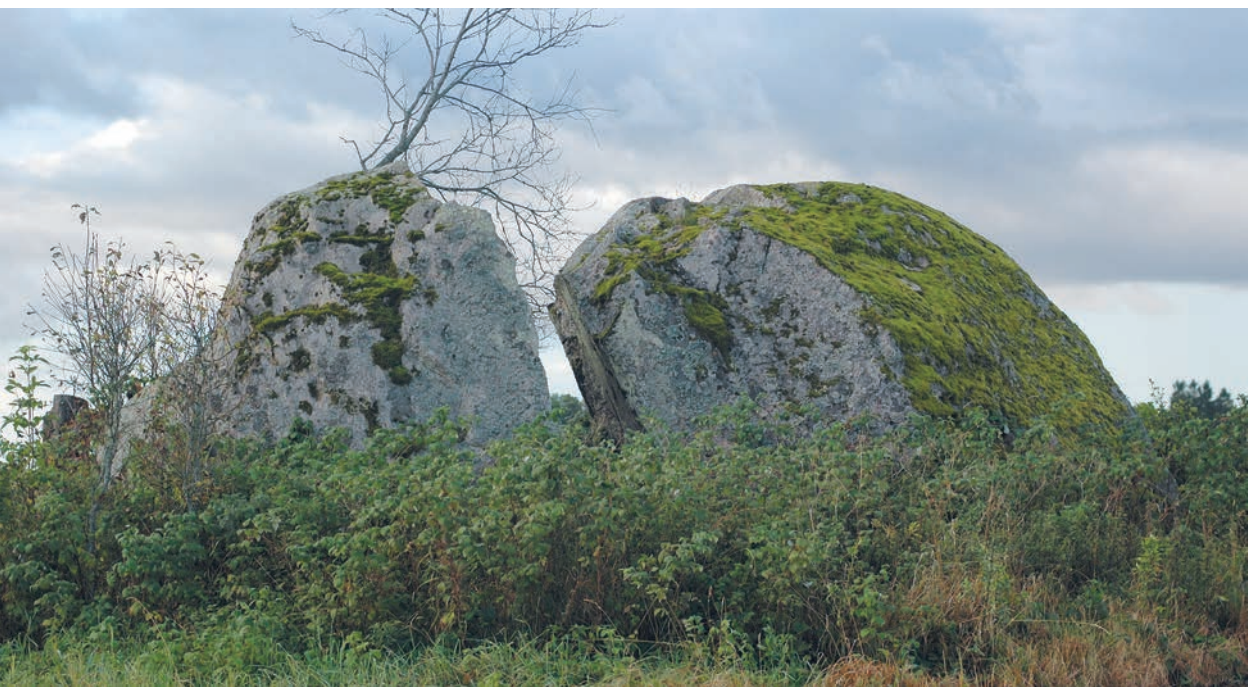
Parasmäe küla suurim kivi on Põldmäe talust 230 meetrit loode suunas asuv migmatitrahn Parasmäe Suurkivi, arheoloogiamälestisena tuntud ka kui Pauna suur kivi. Rahn on poolitatud 1,5 meetri laiuse lõhega. Suurema poole küljest on lõhutud ja ära viidud suuri tükke (säilinud on puuraukude jäljed). Kivi läänepoolse osa pinnal on kindlaks tehtud ka väike tehislõhk, seetõttu on ta lohukivina muinsuskaitse all. Kivi suurim kõrgus on 3,6 meetrit ja ümbermõõt 20,4 meetrit.

Põlisküla ilme

Küla põhiosa on küll endistviisi ridaja planeeringuga kahel pool vana külatänavat nagu juba 1688. aasta kaardil, kuid märgatavalt hõredam kui paar sajandit varem. Oma laiali paigutatud uuemate talude ja saunakohtadega annab see hea pildi tuumikküllast, mille teke on valdavalt seotud kruntimise ja ulatuslike maakorraldustöödega 19. sajandi teisel poolel.

Küla läbiv Raasiku–Kostivere maantee on tänapäeval elav liiklussoon ning sellel on oma mõju ka küla ilmele – vanad kiviaiaga põlistatud külatänavad on valdavalt kadunud. Parasmäe küla taga on säilinud veel kunagiste ribapõldude aimatavaid kontuure. Siiski võib innuka otsimise tulemusena leida küllast kenasid paeehitisi ja vanu elumaju.

Parasmäe Suurkivi. Foto Heidi Tooming

REBALA

Elanike arv 2010: 157

Nimekuju:

1241 Reppel
1391 Reppele
1542 Rebbele
1647 Rebbala
1765 Rebala

Mõisaline kuuluvus:

19. sajandini Jägala mõis
Ülgase mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

1891 Jõelähtme vald
1945 Rebala külanõukogu
1947 Jõelähtme külanõukogu
1992 Jõelähtme vald

Rebala küla on säilitanud oma ajaloolise planeeringu tänaseni. *Foto Toomas Tamla*

24. septembril 1987 kinnitati vabariikliku tähtsusega Rebala ajaloolis-kultuurilise kaitseala piirid.

Taastatud talumaja Rebala külas. Fotod Tiit Hunt

Rebala on kogu Jõelähtme piirkonna nimiküla, mis on andnud nime muinaskihelkonnale (*Repel*), kolmest kihelkonnast koosnevale maakonnale (Revala) ja Tallinna linnale (Reval). Tänapäeval kannab seda nime suurt osa Jõelähtme vallast hõlmav Rebala muinsuskaitseala. „Taani hindamisraamatu” järgi oli külas 8 adramaad. Arvatavasti oli külas tolal 7 talu, millest 6 üheadramaalist ja 1 kaheadramaaline. Nii on oletanud külade ajaloo uurija Gea Troska, kes on lähtunud tõsiasjast, et 7 talu oli Rebalas ka 1534. ja 1591. aastal. Kuna üks neist oli vabatalu (1540, *Mattysz Wabedycko*), mis hiljem kuulus kupjale, oli selle adramaade arv kaks kord suurem. 1241. aastal oli küla valdaja Conraduse-nimeline vasall, kuid tema nime taga on „Taani hindamisraamatus” märkus *non a rege* (mitte kuninga käest), millest võiks järeldada, et ta oli oma valdused saanud mitte päris seaduslikul moel. Igatahes hiljemalt 14. sajandi lõpust kuulus küla Tallinna piiskopile ja Jägala mõisa alla. 1688. aasta kaardi järgi oli Rebalas

10 talu, mis moodustasid avara sumbja ringi. Küla keskele jäi tühi plats. 19. sajandil asus seal (ja asub praegugi) väike tiik, mis olevat kaevatud vesise nõo kohale.

17. sajandi lõpu suur näljahäda, järgnev Põhjasõda ning sellega kaasnenud taudid laastasid maad tugevasti. Asustuse järjepidevus Rebalas siiski ei katkenud ning areng jätkus oma loomulikku rada pidi. 1726. aasta adrevisjoni andmetel elas külas 7 peremeest ja 3 vabadikku, seega kokku 10 peret nagu enne sõdagi. Elanikkonna kestvusele osutavad ka talude nimed *Orrika*, *Naire*, *Kebja* (*Rebbia*), *Koira* ja *Kor(rz)iuss*, mis esinesid juba Rootsi aja lõpus (1688). Ka 19. sajandi teisel poolel alanud talude kruntimine, mis tõi mitmel pool kaasa suuri muudatusi külade planeeringus, ei muutnud oluliselt Rebala küla üldilmet. Nähtavasti võimaldas taluõuede ja põldude asetus seal maid kruntida vanaküla oluliselt lõhkumata. 1889. aasta kruntimisplaani järgi oli Rebalas 14 talu ning 1930. aastate lõpus juba 21 talu, kuid kõik need asu-

Paljustest muistsetest põllupeenardest on aegade jooksul kujunenud kiviaiad, mis on iseloomulikemaid siinset kultuurmaastikku liigendavaid tähiseid. *Foto Heidi Tooming*

sid endiselt koos, sest poolitamisel rajati uus õu enamasti vana kõrvale. Seega on Rebala küla oma põlise asupaiga ja planeeringuga (sumbküla) püsinud vanades vormides tänapäevani.

Eeskätt just Rebala küla põlisus ning sealsetel põldudel ja karjamaadel avastatud arvukad kinnismuistised ärgitasid arheoloog Vello Lõugast 1970. aastate teisel poolel algatama Rebala kaitseala loomise mõtte, et kaitsta sealset igivana kultuurmaastikku pealetungiva fosforiidikaevanduse karjääride eest. See vaevarikas võitlus päädis 24. septembril 1987 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega

nr 506, millega kinnitati vabariikliku tähtsusega Rebala ajaloolis-kultuurilise kaitseala piirid ja põhimäärus.

Tänane olukord kaitsealal, kus ühel pool Rebala küla asub prügimägi ja teisel pool moodne golfiväljak, on aga pannud inimesi taas mõtlema, milles seisneb kaitseala ja üldisemalt kogu muinsuskaitse ülesanne. Paljudele on Rebala ümbrus endiselt põline koduleht, mida ei tohiks valimatult uuelamuid täis ehitada, teiste arvates on aga tegemist kasutult seisvate tühjade maadega. Küllap on tõde kusagil vahepeal, aga otsuse peavad tegema Rebala inimesed ise.

Arheoloogilised kaevamised Rebala Lastekangrutel. Foto Margit Pärtel

MIDA VAADATA, TEADA

Lastekangrud

Rebala küla maadel paikneb üle 40 muistse kivikalme, 14 lohukivi ning muinaspõldude jäänused. Enim tuntud on külast umbes üks kilomeeter kirde pool kuuest kivikalmost koosnev rühm, mida rahvasuu teab Lastekangrute nime all. 1982.–85. aastal uuris siinseid kalmeid Vello Lõugas, 2000. aastal Valter Lang. Tegemist on I aastatuhandel eKr rajatud kivikirstkalmetega, kus surnud olid maetud nii kesksesse kirstu kui ka sellest väljapoole ringmüüri sisse. Kalmete juures avastas V. Lõugas ulatusliku süsteemi kividest peenardega ümbritsetud nelinurksetest põllulappidest. Need põllud rajati ajavahemikus 2. sajandist eKr. kuni 1. sajandini pKr ning avastamise ajal oli tegemist vanimate muinaspõldudega mitte ainult Eestis, vaid kogu Ida-Euroopa metsavööndis. Paljudest muistsetest põllupeenardest on aegade jooksul kujunenud kiviaiad, mis on iseloomulikemaid siinset kultuurmaastikku liigendavaid tähiseid.

RUU

Elanike arv 2010: 87

Nimekuju:

1241	Rutæ
1344	Rutto
1469	Rottaw
1591	Rudo
1688	Ruhekyla
1837	Ruuküll
1850	Ruu

Mõisaline kuuluvus:

Jägala mõis
Ruu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Jägala mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Jõesuu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Ruu (*Rutæ*) on põlisküla, mida on nimetatud ka „Taani hindamisraamatus”. Küla 8 adramaa valdajaks oli sel ajal Robert Slutter, kuid juba 1249. aastal läänistas Taani kuningas küla Tallinna piiskopile Thorkillile ning 1281. aastal on küla nimetatud koos Jägala piiskopimõisaga. Seejärel läänistasid Tallinna piiskopid küla maid mitmele valdajale. 1560. aastal kinnitas piiskop külast 4 adramaad (mida

enne olid kasutanud talupojad *Molle, Bewer, Hanto, Pebbo* ja *Bartoldt*) Gerdt Schüttele. Ülejäänud 3 talu kuulusid 1565. aasta andmetel endiste piiskopi valdustena Rootsi kroonile. Aastal 1623 vahetasid Gerhard Schüttele ja Jakob De la Gardie omavahel maid, selle tulemusena läks kogu Ruu küla taas Jägala mõisa alla (vt ka Ruu mõis, lk 208). Hoolimata sellest, et küla omanikud tihti vahetusid,

püsis Ruu küla suurus üsna stabiilsena: 1565 – 7 talu, 1620 – 8 adramaad, 1688 – 10 talu ja 8 adramaad, 1774 – 8 talu ning 1765 – 9 talu.

Ruu mõisat mainitakse esimest korda 1837. aastal. Nähtavasti algas üsna varsti pärast seda ka külamaade mõisastamine, sest 1850. aastal oli Ruu külas veel 4 talu, kuid 1858. aastal ei ole küla enam nimetatud. 1918. aastaks oli Ruu mõisa maadele kujunevas Ruu asunduses päriseks ostetud 16 talu. 1931. aastal loendati külas küll ainult 31 elanikku, kuid juba 1938. aastaks oli talude arv tõusnud 21ni.

Küla maadel on mitmesuguseid maastikutüüpe kadakalistest põõsas-loopealsetest põlis-kuusikuteni.

Üks Ruu tammedest. Foto Liis Truubon

MIDA VAADATA, TEADA

Ruu tammed

Hüti talu juures kasvab kolm põlist tamme, mille übermõõt on 3,5, 4,3 ja 2,5 meetrit ning kõrgus vastavalt 23, 25 ja 18 meetrit.

Ruu hobukastan

Nõmme talu välisõue kõrval kasvab põlispuu – arvatavasti 160 aasta vanune hobukastan. Puu übermõõt on 3,8 meetrit ja kõrgus 19 meetrit.

SAHA

Elanike arv 2010: 126

Nimekuju:

- 1241, 1306 Saga
- 1316, 1433 Zage
- 1323, 1326 Saghen
- 1332, 1347 Zaghe
- 1732, 1837 Saage

Mõisaline kuuluvus:

Saha mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

kuni 1586 Jüri kihelkond
Jöelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

- 19. sajand Saha mõisavald
- 1891 Nehatu vald
- 1939 Iru vald
- 1945 Maardu külanõukogu
- 1954 Jöelähtme külanõukogu
- 1992 Jöelähtme vald

Saha on põlisküla, mida kirjalikult on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus” 1241. aastal (*Saga*). Küla suuruseks on märgitud 12 adramaad. Tolleaegsetes oludes oli tegu keskmise suurusega külaga (naaberkülal Kärstal (*Kærsæ*) oli ainult 2 adramaad). Hiljem saigi neist kahest külast üks. „Taani hindamisraamatus” on mõlema küla valdajana nimetatud Hildelempet (*Hildælempæ*), kes oli kindlasti eestlane. Et Taani kuningas läänistas kaks küla eesti soost ülikule, on juba

iseenesest tähelepanuväärne, kuid tõsiasi, et Hildelempet oli ainus vasall, kes omaaegses *Ocrielæ* kihelkonnas kuningalt maad sai, tõstab läänistuse erilisust veelgi. Saha ei jäänud eestlaste kätte siiski kauaks. Juba 1275. aastal on küla omanikuna teada Odward von Lode lesk Elsæbe ja aastail 1306–46 de Sagha vasallisuguvõsa. 1394. aastal läänistas ordumeister Wennemar von Brüggenei Saha küla Everhard von Boderckele. Aastail 1433–69 oli küla omanik Harju maakohtu kohtunik Evert

Wekebrot, kes kuulus tolle aja tähtsaimate ametimeeste hulka.

Jõelähtme pastori Heinrich Christopher Wrede koostatud kirikukroonikas on märgitud: „1737. aastal lasi kõrgestisündinud [Saha] härra kapten von Gersdorff Saha külla Jumala auks ja vaeste talulaste hingede hüvanguks rajada kooli. Koolmeistri nimi oli Onni Abraham ja tal on 8 koolilast.” Kauaaegne Jõelähtme koguduse pastor Oskar Tomberg kirjutab kirikuraamatute alusel oma 1912. aastal Tallinnas ilmunud raamatukeses „Tagasivaade Jõelähtme koguduse möödalinud aegade peale...”, et „1868. a. hakul sai uus koolimaja Saha vallas, mille tarvis mõisa herra parun v. Glodt materjali oli kinkinud, sisse õnnistatud. Ka siin andis mõis 2-päeva koha koolmeistrile pruukida.” Sellest koolist teatakse palju rohkem. Säilinud on „Saha koli protokoll ramat”, millesse on esimene sisse-

kanne tehtud 8. veebruaril 1875 ja viimane 21. novembril 1913. 19. sajandil laienesid küla talud põhja poole väheviljakale paesele loopealsele – praeguse Loo aleviku, Liivamäe küla ja Tallinna–Narva maantee vahelisele alale. Pärast Vabadussõda ja Eesti iseseisvumist moodustusid neist hajataludest uued asumid: Saha-Liivamäe, Saha-Loo ja Saha-Suur.

Ka Saha asukad löid enne Esimest maailmasõda aktiivselt kaasa Peeter Suure merekindluse ehitustöödel. Tänini on säilinud kunagise lubjapõletusahju jäänused, selles ahjus põletasid kohalikud talumehed ehitustöödeks lupja (vt fotod lk 26 ja 188). 1941. aastal rajasid Punalipulise Balti mere laevastiku madrused Lubjaahjumäele suurtükispositsiooni. Nõukogude režiimi ajal mõjutasid Saha küla saatust naabrusse kerkinud Loo alevik ja sinna rajatud linnuvabrik. Ka Saha külla rajati kanafarm.

MIDA VAADATA, TEADA

Saha kabel

Tallinnast ainult 15 km ida pool, Lagedi mõisast Kostiverre suunduva tee ääres paiknev Saha kabel üllatab kindlasti sinna esimest korda sattunud rändajat. Kõrgemal künkal kaugele üle maastiku troonivale paekivist kabelile ei leidu Eestis teist sarnast. Ühtlasi on kabeli kujunemise ja ehitamise lugu salapäraseimaid pühakodade tekkimise lugusid üldse. Loomulikult on see andnud ainst paljudele rahvajuttudele.

Arvatavasti eestlaste muistse pühapaiga kohale ehitatud kabel oli üks esimesi ristiusu kantse siinmail. Sellele osutab „Taani hindamisraamatus” Saha küla juures olev ladinakeelne märkus: *ubi fuit ecclesia et cimiterium adhuc est* (kus oli kirik ja on praegugi surnuaed). Seega oli sellel kohal asunud kirik 1241. aastaks hävinud, kuid surnuaed veel alles. Seda arvamust toetavad ka arheoloogia andmed: surnuaialt leitud esemed viitavad matustele ajavahemikus 1150–1250. Paul Johanseni arvates rajati algne puukirik *Ocrielæ* (hilisem Jüri kihelkond) muinaskihelkonna esimese kirikuna ja hävitati 1223. aastal

eestlaste ülestõusu ajal. Arvestades aga Saha küla valdaja Hildelempe eesti päritolu, võis kiriku omanik olla hoopis eesti soost ülikuperekond ning sel juhul võisid kiriku hävitada hoopis mõõgavennad, kes vahepeal Põhja-Eestis valitsesid (vt lk 79).

Rahvapärимuse järgi olevat kabel isegi 50 aastat vanem kui Tallinna linn. Legendi kohaselt olevat kabeli ehitanud kolm kaupmeest, kes merehädas olles näinud kaugel rannas suurt pihlakat ja töötanud pääsemise korral sinna kabeli ehitada, mida nad ka teinud. Põlisele kultuspaigale võiksid osutada ka I aastatuhandest eKr pärinevad lohkivid kabeli vahetus läheduses ning säilinud rahvapärимus, mis räägib sinna ohvriandide viimisest hilisemalgi ajal, kui kabel oli juba lagunenu. Praegune kabel on ehitatud tõenäoliselt samal ajal kui Pirita klooster, seega 15. sajandi teisel veerandil ja on ka ehituslikult justkui kloostrikiriku miniatuurvariant. Villem Raami arvates olid mõlema pühakoja juures tegevad Tallinna meistrid. Ehitusdetailid, nagu kõrgel asetsevad aknad ja nurgatorn, näitavad, et kabel võis vajaduse korral olla ka kallaletungide vastu kindlustatud paik. Meremeeste kaitsepühakule Nikolausele pühitsetud Saha kabel oli algul Jüri kiriku hooldusel, 16. sajandil allutati ta aga Jõelähtme kirikule. Pastor Heinrich Christopher Wrede andmetel oli kabel 18. sajandi alguses osaliselt lagunenu: puudusid ukсед, aknad, katus ja sisustus. 1736. aastal kabel remonditi, kuid jäi hiljem jälle hoolitsuseta ja hakkas lagunema. Lagunenud kabel restaureeriti ja konserveeriti aastatel 1962–69.

Kabeliga seotud legendid

Muiste sattunud Soome lahes laev merehädasse. Laeval viibinud sel puhul väga rikas vürst. Meri ähvardanud laeva ja laevamehi neelda. Surmahädas töötanud vürst kiriku ehitada, kui Jumal ta eluga kaldale päästab.

Kohe pöörab tuul; laened ajavad laeva ranna poole. Rannast paistab laevameestele suur pihelgas silma. Selle pihelga poole ajab tuul laeva. Pea vaikib tuul. Laevamehed jõuavad õnnelikult Maardu randa Jõelähtme kihelkonda hiie-pihelga juurde maale.

Vürst tänutäheks varsti kirikut ehitama. Maardus aga paganad asumas; ei taha kirikust midagi teada. Hiie pihlakas neile armsam kui kirik. Hiiepihlakale viivad iga päev ohvrid. Vürst tahaks nende ebajumala teenistust hävitada. Laseb uue kiriku just püha pihelga kõrvale ehitada.

Aga näe õnnetust! Kudas päeval kirikut hoolsalt ka ehitatakse, öösel laguneb kõik ehitus ära. Hommikul hakka uuesti otsast peale.

Nii kestab lugu paar nädalit.

Kirikuehitajal meel paha niisuguse töotakistuse pärast. Ei muud kui vahid valvama, et teada saaks, kes igal öösel kiriku müürisid lõhub.

Valvajad valvavad. Südaöö käes. Korruga kolm Saha meest müürisid laotama. Vahid peidupaigast välja, laotajad kinni.

Saha kabeli sisevaade. Foto Tiit Hunt

Kõrgel asetsevad aknad ja nurgatorn näitavad, et vajaduse korral võis kabel olla ka varjupaigaks. Foto Tiit Hunt

Laotajad viiakse kirikuehitajate ette. Ehitajad pärima: “Miks te kiriku müürisid ära laotate?”
Mehed vasta: “Laotasime sellepärast, et meie püha paiga ära võtsite ja oma hooned
asemele ehitasite!”

Kirikuehitajad teevad otsuse: kiriku lõhkujaid pead pidi kirikumüüridesse müürida!
Küll siis müürid jäävad seisma!

Ei nüüd muud kui võetakse kõik kolm müürilaotajat, viiakse müüri juurde, müüritakse
igaühe pea müüri sisse, jalad jäetakse välja tolgendama.

Sisse müüritud peade asemed praegu alles näha.

Sest saadik ei katsunud keegi enam uut püha koda rikkuda. Ehitus saab ilusasti valmis.
Ehitusest ei saa ometi kirikut, vaid kabel. Ehitajad arvavad: aitab sellestki, kui kabeli
ehitame.

Uut kabelit hakati Saha küla järele Saha kabeliks hüüdma.

Kui ka varsti ümberkaudust rahvast ristitud, ei armasta kohalised elanikud ometi
kabelit. Paljud nurisevad, et kabeli ülespidamiseks palju maad nende käest ära võetud.

Hiljemini nõuab kabel parandamist. Kutsutakse elanikka parandama. Ei keegi taha
tulla. Igaüks vastab: “Pole meil kabelit tarvis. Me võime Jõelähtme kirikus käia!”

Seda viisi laguneb Saha kabel aega mööda. Ei saa enam jumalateenistust pidada.
Katus langeb sisse, tuul purustab karjapoistega seltsis aknad ära.

Kabel muutub varemeteks. Kabeli varemeid praegu alles Sahal näha. Keegi ei mõtle
enam kabeli ülesehitamise peale.

Ainulaadne on kettakujuline paekivist hauatähis. Foto Heidi Tooming Saha kabeliaias on säilinud vanu rõngasriste. Foto Tiit Hunt

Kaua aega pärast hiiepihlaka hävitamist viidud Saha kabeli juurde veel mitmesugusid ohvrid, isegi siis, kui kabel ammu ju varemeteks vajunud. Ohvritest lootnud kohalikud elanikud enestele mõnesugust tulu.

Saha kabeliaed

Kabelit ümbritsev kalmistu oli olemas juba muinasajal ning jäi kasutusele ka pärast varaseima kiriku ehitamist (tõenäoliselt 1220. aasta paiku). Tänapäeval on kabeliaed ümbritsetud pae- ja maakividest aiaga. Aia kirdenurgas (Lagedi–Kostivere tee ääres) on läbikäik. Kabelist 40–50 meetrit põhja pool on kunagise kabeliaia piir veel pinnases märgatav. Sellest põhja poole jääb uuem kalmistuosa, mis võeti kasutusele ilmselt 1930. aastatel. Kabelist lõunas aia vanas osas on kolm kiviristi, kaks rõngasristi ning paar sepisristi. Vanim tähis on 17. sajandist pärit paest rõngasrist. Risti keskel on gooti majusklikes (suurtähtedes) kiri. Ainulaadne on paekivist hauatähis, mida kroonib ristimärgiga ketas. Tähis on kirjadeta.

Saha mõis – vaata lk 223.

Kivikalmed ja lohukivid

Saha küla maadel on kaitse all muinasaegne asulakoht (kaevanud 1984 Valter Lang, leiumaterjal pärineb peamiselt 7.–8. sajandist), 16 muistset kivikalmet ja 10 lohukivi. Seitse kivi paiknevad kabelist vaid mõnesaja meetri kaugusel. Kõige esinduslikum kalmerühm (kuus kivikalmet) paikneb keset Saha legendikku Välja talu juures karjaaias. Muistne kivikalme on ka Lubjaahjumäel. Aastatel 1903–06 kaevas Saha külas nn Pähklimäel nelja kivikalmet Artur Spreckelsen. Kaks neist olid I aastatuhandest eKr pärinevad kivikirstkalmed, kaks aga põhiliselt aastasse 300–450 kuuluvad tarandkalmed.

Lubjaahjumäel, kus veel sadakond aastat tagasi lupja põletati, on säilinud ka muistne kivikalme.

Foto Muinsuskaitseameti arhiivis

Saha kabeli lähiümbruses on mitu lohukivi. Üks neist paikneb otse surnuaiamüüri ääres. *Foto Toomas Tamla*

VANDJALA JA LOO

Vandjala elanike arv 2010: 52

Loo elanike arv 2010: 25

Nimekuju:

1241	Uvanghælæ
1319, 1487	Wandele
1424	Wandel
1566	Wandila, Wandall
1688	Wainjalga
1698	Wainjalg

Mõisaline kuuluvus:

Kostivere mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Kostivere mõisavald
1891	Jõelähtme vald
1945	Rebala külanõukogu
1947	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

Vandjala (*Uvanghælæ*) põlisküla suuruseks on „Taani hindamisraamatus” märgitud 8 adramaad ja omanikuks Conradus noorem. Tema nime taga olev ladinakeelne märkus *expulsus Lidulf* võiks tähendada, et eelmine valdaja Lidulf oli sealt ära aetud. 1319. aastal elas Tallinnas keegi Petrus de Wandele. Pole selge, kas ta kuulus vasalli- või talupojaseisusse, kuid mingi seos Vandjalaga on tõenäoline. 1424. aastal kinkis rüütel Albrecht Anderseni lesk Elzebe küla Pirita kloostrile (vt ka Jägala, lk 136). Hiljem ühendati Vandjala tollal

samuti kloostrile kuulunud Kostivere mõisaga. Pikka aega oli Vandjala küla suurus ja ilmselt ka talude arv üsna püsiv: 1566. aastal 8 adramaad, 1572. aastal 7½ adramaad ning 1636. aastal 9 adramaad ja 7 talu. 1688. aastal oli külas 9 talu ning kõik elanikud olid eestlased.

Põhjasõja ja sellele järgnenud katku tagajärjel jäi küla aga sootuks tühjaks, sest 1716. aasta revisjonikirjades pole seda üldse nimetatud. Ka Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede on märkinud enda koostatud kirikuraamatus, et Vandjala küla „on taudist

alates olnud tühi. Praegu [1725. aasta paiku] on vene talupojad asunud sinna elama ja endile maju ehitama". Rahvasuu pajatab, et Peeter I tõi Venemaalt ehitustöölised Kadrioru lossi ehitama. Töölised asunud elama katkust tühjaks jäänud Vandjala külla. Kadrioru lossi ehitus algas 1718.–19. aastal. Teise jutu järgi vahetanud Kostivere mõisnik hoopis oma jahikoerad Ukraina talupoegade vastu. Üks on aga kindel: pärast Põhjasõda ja Eesti ala langemist Vene impeeriumi koosseisu elased külas vene nimedega inimesed. Seetõttu jäi Vandjalale külge siiani kohalike seas kasutatav Veneküla nimetus. 1731. aastal tunnistasid Maardu mõisa 26 õigeusklikku talupoega, et nad on palee-talupojad (*дворцовые крестьяне*). Samad mehed (peale kahe) kuulusid 1732. aastal juba Kostivere mõisa alla. Kuigi pole päris selge, millal nad Maardusse tulid (pastor Wrede märkus osutab, et see võis olla kusagil 1725. aasta paiku), lubab meeste endi tunnistus arvata, et nad kuulusid enne Maardusse tulekut Kadrioru lossi alla. 1765. aastal oli Vandjalas 13 peremeest, 4 maatameest ja 10 vabadikku. Sellel aastal on märgitud külas jälle ka eestlasi. Nimelt oli ühes talus peremeheks *Liackse Hans* ja teises *Urga Jaciw*. Mõlemad lisanimed leiduvad juba 1688. aasta kaardil: esimene (*Liaxe*) Vandjalas ja teine (*Urcka*) Kostiveres. Kindlasti olid eestlased ka maatamehed *Lassi Madis* ja *Siemo Mart* ning vabadikud *Jacko Hanso Mart*, *Sibbi Jahn* ja *Karro Michel*.

Huvitav peatükk Vandjala küla ajaloos on õigeusu kooli tegevus. Selle kooli ehitamine langes kokku laialdase venestamispoliitikaga keiser Aleksander III valitsemisajal. Kuid

kindlasti mängis oma osa ka külaelanike vene päritolu. Juba 1875. aastal on Nikolai Vasiljev Bataškovi ja Jelisaveta Denissova tütre Anna üheks ristivanemaks märgitud külakooli õpetaja Aleksander Emeljanov Orlov. 23. juunil 1885 teatas aga ajaleht Virulane, et „Kostivere vallas hakatavat vene usuliste tarvis uut koolimaja ehitama, milleks kroonu poolt 2000 rubla antud". Nähtavasti toimus ehitamine väga kiiresti, sest juba 3. septembril teatas Virulane uue koolimaja sisseõnnistamisest. 1911. aastal oli koolis 20 last ja nende õpetajaks noor, 22-aastane Jaan Orgusaar. Rahva jutu järgi olla veel 1960. aastatel selle kooli seinal pühapilte olnud. Jõelähtme vallanõukogu koosolekul 7. aprillil 1919 otsustati Vandjala apostliku õigeusu koolimaja võtta vallakooli ruumideks, mistõttu nõustuti Aruküla apostliku õigeusu koguduse seatud tingimustega. 10. augustil koostasid Aruküla apostliku õigeusu koguduse nõukogu ja Jõelähtme vallanõukogu akti Vandjala koolimaja üleandmise kohta. Edaspidi hakati seda nimetama Kostivere-Vandjala abikooliks. Koolihoone on oma endisel kujul säilinud tänaseni.

Vandjala küla asub Rebala muinsuskaitseala tuumikalal. Kuigi osa küla ümbruse maadest jäi Maardu Lõunakarjääri alla, on seal säilinud looduslikke karjamaid, väärtuslikke niitusid, vanu kiviaedu, kivikalmeid ja lohukive. Külas paikneva suure rändrahnuga on seotud rahvapärismi.

Vandjalaga on tihedalt seotud külast ida pool paiknev Loo ridaküla. Loo küla tekkis Kostivere mõisa veski ja kõrtsi ümber 19. sajandil. Seal on säilinud arhitektuuriliselt väärtuslikke

Vandjala põline külatänav. Foto Tiit Hunt

Vandjala külaplatsi ääres paiknev Hallikivi olnud varemalt armunute kohtumispaik. Foto Tiit Hunt

talukooneid ning kunagise kõrtsi (aastatel 1840–47 olevat seda pidanud kuulus prohvet Maltsvet, kodanikunimega Juhan Leinberg) varemed. Veel 1918. aastal on Loo küla märgitud Vandjala saunakülana, kus polnud ühtegi

päriseksostetud talu – kõik 32 majapidamist olid renditalud. 1931. aastal oli Loo külas 70 elanikku.

Nõukogude ajal tabas mõlemat küla taandareng.

MIDA VAADATA, TEADA

Vana külasüdame miljöö

Tänapäeval on Vandjala küla säilitanud suure osa oma põlisest arhailisest väljanägemisest. Maaliline kiviaiaga piiratud vana külatänav põlispuude all meenutab pigem muuseumi. Hästi on säilinud talude paeehitised.

Õigeusu abikooli hoone

Säilinud on Aruküla õigeusu kiriku abikooli hoone, mis on praegu eravalduses. Hoone jääb Kostivere poolt külla sisse sõites vasakule, otse küla teadetetahvli taha.

Hallikivi

Vandjala küla südames külaplatsi ääres asub suur rändrahn – Hallikivi. Varasemal ajal olnud see armunute kohtumispaik. Kohalik rahvasuu teab rääkida, et Vandjala külas sündivad lapsed tulevat Hallikivi alt või tagant.

Prohvet Maltsveti kivi Loo külas. Foto Tiit Hunt

Prohvet Maltsveti kivi

Loo külas Värava ja Tagavärava talu maade vahel, kunagise kõrtsi varemete juures asub prohvet Maltsveti kivi. Rahvasuu räägib, et kõrtsipidaja armastanud mõnikord pärast kesvamärjukesel pruukimist sellel kivil, mis meenutab magamisaset, veidi tukastada. Ükskord kivil tukastades näinud tulevane prohvet nägemust, et saabub valge laev, millega eesti rahvas tuleb viia Krimmi paremat elu nautima.

Maardu Lõunakarjäär

Maardu Lõunakarjäär lõikas läbi ajaloolise ühendustee Vandjala ja Maardu küla vahel, kus nende piiril asus Katkuotsa talu. Maardu fosforiidi kaeveväli jagunes kaheks: Lõunakarjäär jääb Tallinna–Narva maanteest lõuna poole, suurem, Põhjakarjäär, maanteest põhja poole. Lõunakarjäär on pärast fosforiidi kaevandamise lõpetamist 1990. aastate alguses muudetud paekarjääriks, kus praeguseni karjääri ühes servas paasi kaevandatakse (vt foto lk 29).

VÕERDLA

Elanike arv 2010: 10

Nimekuju:

1241	Wæræġ
1249	Wamal
1379	Woryele
1397	Worele
1692	Werola
1765	Wörla

Mõisaline kuuluvus:

Maardu mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

19. sajand	Jõelähtme mõisavald
1891	Nehatu vald
1939	Iru vald
1945	Maardu külanõukogu
1954	Jõelähtme külanõukogu
1992	Jõelähtme vald

13. sajandi algupoolel oli Võerdla (*Wæræġ*) küla oma 17 adramaaga Jägala ja Parasmäe kõrval suurimaid külasid praeguse Jõelähtme valla alal. Nii nagu muistset Lilleveret haldasid ka seda küla Tuvi Palmis ja Lithard (vt Kallaveres, lk 147), kuid erinevalt Lilleverest kuulus Võerdla külast suurem osa (12 adramaad) Tuvi Palmisele. 1249. aastal andis Taani kuninga varem Lithardile kuulunud 5 adramaad lääniks Tallinna piiskopile ning 1387. aastal oli Võerdlas piiskopile kuulunud mõis. 1397. aastal kuulus üks osa külast Saksa Ordu Kalla-

vere mõisale, kuid läks juba samal aastal Maardu mõisa alla. 1491. aastal oli Võerdla külas 6 talu 17 adramaaga, 1586. aastal samuti 17 adramaad ning 1765. aastal 9 talu 6½ adramaaga. Võerdla küla karjamaad ulatusid Muuga rannakülani.

1918. aastaks oli Võerdla suur ja tugev küla, kus oli kaks iseseisvat osa: Suur-Võerdla ja Väike-Võerdla. Praeguseks on kunagises Suur-Võerdla osas säilinud 7 majapidamist, Väike-Võerdla jäi Maardu fosforiidikarjääri alla ning hävitati. Säilinud külaosa moodustab

Tallinna prügila. Foto Heidi Tooming

Vana-Narva maanteest põhja pool paikneva terviku, kus on säilinud ka vanu kiviaedu. Eraldi paikneb ainult Tallinna–Narva ja Vana-Narva maantee vahele jääv kiviaedadest ümbritsetud Ületee talukompleks, kus on säilinud käsitsi vormitud tellistest voodriga elamu ning mitu paekivist kõrvalhoonet. Paljudele on see koht tuntud talu kõrval paikneva lemmikloomade kalmistu tõttu.

MIDA VAADATA, TEADA

Maardu Põhjakarjäär

Võerdla küla piirneb Maardu Põhjakarjääriga, kus praegu asub Tallinna prügila. Karjääriviisilise kaevandamisega alustati 1954. aastal ja see kestis 1991. aastani. Rekultiveerimisega alustati 1961. aastal, kui hakati tasandama puistanguid. 1963. aastal rajas Tallinna roheline vööndi metsamajand esimese katselise metsaistandiku. Laiaulatuslikuma karjääripuistandike metsastamisega alustati 1965. aastal ning katsetööd mitmesuguste puu- ja põõsaliikidega algasid 1970. aastal. Karjääre on tasandatud 942 hektarit ja metsastatud 850 hektarit. Sobivaimateks puuliikideks on osutunud kask, must lepp ja siberi lehis (vt foto lk 28).

Võerdla külas Ületee talu juures paikneb lemmikloomade kalmistu. Foto Heidi Tooming

ÜLGASE

Elanike arv 2010: 95

Nimekuju:

- 1387 Uldyes
- 1821 Ilgas
- 1828 Ülcks
- 1871 Hülglise

Mõisaline kuuluvus:

- 19. sajandini Jägala mõis
- 1824 Ülgase mõis

Kihelkondlik kuuluvus:

Jõelähtme kihelkond

Halduslik kuuluvus:

- 1871 Hülglise mõisavald
- 1891 Jõelähtme vald
- 1945 Rebala külanõukogu
- 1947 Jõelähtme külanõukogu
- 1992 Jõelähtme vald

Esimesed Ülgase küla kohta käivad kirjalikud teated on aastast 1387, mil küla leiab mainimist kalurite elupaigana. Pärast laastavat Põhjasõda ja katkupepidemiat kirjutas Jõelähtme pastor Heinrich Christopher Wrede Ülgase kohta: „See on praegu üksiktalu ja sealse talumehe nimi on Suigo Hans. Enne taudi oli seal karjamõis, millest praegugi on näha mõned kivivaremed.” Tasapisi asustus kosus ja 1824. aastal eraldati Jägala mõisast iseseisva valdusena Ülgase mõis (tegelikult Kostivere kõrvalmõis).

Esimesed jäljed Ülgase vallakogukonna tegevusest pärinevad 1871. aastast, nimelt toimus 28. aprillil vallavolikogu koosolek, millest võtsid osa volinikud Tõnu Suigom, Jaan Hallik, Jüri Hallik ja Peeter Nairismäe. Kõik valla volimehed olid sel ajal veel kirjaoskamatud, ainsana oskas allkirja kirjutada vallatalitaja Hindrek Nairismäe. Tol ajal oli vallas 76 maksumaksjat isikut (hinge), kellest igaüks pidi maksma maksudeks 1 rubla ja 47 kopikat. Kogukonna elus oli oluline sündmus 6. novembril 1872, kui vallavolikogu

2. juunil 2003 avati Tallinna uus prügila. Foto Heidi Tooming

palkas koolmeistriks Juhan Schillerti. Pärast Jõelähtme vallaga ühinemist (1. jaanuaril 1891) hakkasid ka Jõelähtme lapsed käima koolis Ülgasel.

Tuntuks sai Ülgase küla aga fosforiidi kaevandamise tõttu. 1920. aastal asutati osühing Eesti Vosvoriit (reorganiseeriti 1923 aktsiaseltsiks) ning 1924. aastal alustasid tööd esimene kaevandus ja sorteerimis-rikastusvabrik. Kaevanduskäigud läksid maa-alla Ülgase klindi all. Tehase projektvõimsus oli 4000 tonni fosforiidijahu aastas. Selle välja-veoks rajati Koljunuki neemele sadam, mida

ühendas vabrikuga kahe kilomeetri pikkune raudtee. Ööl vastu 5. detsembrist 1938 hävis vabrikuhuone tules. Järele jäid ainult katlamaja ja kuivatushoone müürid.

Nõukogude ajal pärast majandite liitmist oli Ülgasel ühismajandi osakond. Küla asus rangelt valvatavas piiritsoonis. Hiljem fosforiidi kaevandamise tulemusena tekkinud Maardu Põhjakarjäär piirneb põhjast Ülgase külaga. Põhjakarjääri on rajatud tänapäevane Tallinna prügila (2003). Prügila rajamise käigus võeti põhja kindlustamiseks savi Ülgase klindi ja Koljunuki neeme vahele jäävast maardlast.

MIDA VAADATA, TEADA

Ülgase pank ja Hõbemägi

Ülgase küla endisest mõisasüdamest ida pool tõuseb klindi astang järsult võimsaks, jalamilt üle 20 meetri, merepinnalt isegi kuni 47 meetri kõrguseks pangaks.

Klindi ülemine osa (6–8 meetrit) moodustab järsu, raskesti ligipääsetava paekivist astangu, millest allpool on üle 20 meetri kõrgune lehtmetsaga kaetud rusukalle.

Panga all kulgeb Ülgase külast Mannivani viiv maantee, mis laskub serpentiinina nagu ehtne mäestikutee. Pangaaluse tee kõrval on pangaastangu allosas näha koopaid. Eesti Vosvoriidi sorteerimis-rikastusvabriku varemetest ida pool on säilinud seitse endise kaevanduskäigu või veeärajuhtimiskäigu ava. Käikude pikkus ulatus omal ajal kuni 4 kilomeetrit. Praegu on käigud varisemisohtlikud ja suletud. Neis asuvad looduskaitse all olevad nahkhiirte talvituspaigad.

Klindipealne paik on rahvasuus teeninud nime Hõbemägi. Kuni Teise maailmasõjani kogunes rahvas sinna suviste pühade ajal lustima. Legend pajatab, et ennemuistsel ajal, kui meri veel vastu klinti loksus, sattunud laev hõbedalastiga tormi kätte. Lained ajasid laeva vastu kallast puruks, hõbedalast uppus ning ootab õnnelikku leidjat tänaseni. Ka aarde asupaik olevat täpselt teada – seal kus vesi jookseb kaldalt alla kahte harusse. Arvatakse, et Hõbemägi oli muistne kultus- ja ohverdamispaik.

19. sajandil asus Hõbemäel Ülgase mõisa lubjaahi ja seal murti paasi. Ehituses kasutatigi kohalikku lupja.

Kogu ala kuulub Ülgase looduskaitseala (vt lk 36) koosseisu.

Üks Ülgase fosforiidikaevanduse käikudest. Foto Tiit Hunt

Ülgase fosforiidirikastusvabriku varemed ja kaevanduse peasissepääs. Foto Tiit Hunt

Fosforiidikaevandus

Esimesena juhtis 1861. aastal oobulusfosforiidi kui fosforväärtiste tooraine kasutamise võimalustele tähelepanu Tartu ülikooli professor Carl Schmidt ning sellega algas fosforiidi teaduslik uurimine Eestis. 1920. aastal alustati uuringuid Iru küla juures, piiritleti Ülgase maardla, loodi osaühing Eesti Fosforiid ja 1924. aastal alustas seal tööd kaevandus ja sorteerimis-rikastusvabrik. Toodeti taimekasvu soodustavat fosforiidijahu. Rikastusvabriku põlemine seiskas 1938. aastal kaevandamise. Uus AS Eesti Fosforiid asutati Kroodi külas ning see põhines peamiselt Saksa kapitalil. Fosfor oli sõjatööstuse oluliseks toormeks, sellest valmistati süütepomme. Töö käis 15 meetri sügavusel maa all. Esialgu olid kaevuriteks ümbruskaudsed talupojad. Pärast 1941. aastat töötasid seal ka Nõukogude ning alates 1944. aastast Saksa sõjavangid. 1947. aastal kuulutati tehas

üleliiduliseks löökehituseks. Palju tööjõudu tuli Venemaalt, Ukrainast ja Valgevenest. Enamasti olid need maakohtadest pärit inimesed, kes võtsid kaasa omad kombes ja eestlastele võõrad tavad. Pandi alus kiiresti kasvama hakkavale tööstuslinnale Maardule.

Juba 1939. aastal olid Kroodi külla tehase juurde ehitatud mõni kivi- ja mitu puumaja. Pärast sõda ehitati palju barakke, kuhu paigutati elama lööktöölised. Et inimesi juurde meelitada, hakati eemale, Kallaveresse rajama uut asulat. 1955. aastal läks käiku väävelhappe- ning 1956 väetisetteh. Ümbrus saastus üha enam. Barakid muudeti tehase kontoriteks. 1965. aastal lõpetati Ülgase kaevanduses maa-alune tootmine ja mindi üle karjääriviisilisele kaevandamisele. Põhjakarjääri tõttu hävis vähemalt 33 talu. Nüüdseks on fosforiidi kaevandamine ka karjäärides lõpetatud.

Koljunuki neem

Kauni Koljunuki neeme ümbruses asusid veel 1820. aastatel talud, kuid Ülgase mõisa laiendamise käigus need kaotati. Mõisnikud hakkasid korraldama neemele väljasõite, et nautida kaunist loodust. Fosforiidi kaevandamisega rajati Koljunukile sadam. Sealses madalas rannikumeres on see üks väheseid häid looduslikke sadamakohti. Rikastusvabrikust viidi fosforiidijahu sadamasse mööda hoburaudteed. Nõukogude ajal rajas piirivalve inimtühjale neemele oma posti. Endine hoburaudtee tamm muudeti teeks. Maailised rannaniidud on hävinud, sest kuivenduskraavid on täis vajunud. Niitude asemele on tekkinud märg lodumets. Praegu kerkib Koljunukile elamurajoon ning rajamisel on jahisadam.

Koljunuki nime kohta on Matthias Johann Eisen arvanud, et see võiks osutada vetehiu ehk Koljuvana nimetusele (võrdle Koljo-nimeline hiid soome mütoloogias). Kuusalus Juminda poolsaarel kutsutakse suurt kivivaret Koljovareks.

Mõisad

HALJAVA MÕIS (*Hallinap*)

Harju-Jaani kihelkond

Esimesed teated 1397

Omanikud: 1397 Johann von Scherembeke
1549 Diderick von Tuwe (Taube)
1672 Wolter von Stackelberg
1716 Johann Antonius von Brückendahl
1720 Hans Heinrich von Payküll
1726 Jürgen von Stackelberg

Haljava mõisa peahoone. Foto Toomas Tamla

Haljava küla on nimetatud „Taani hindamisraamatus“ (*Halenhabus*). 1397. aastal müüs Tallinna bürgermeister Cord Kegeler Haljava küla ja mõisa 550 marga eest Johann von Scherembekele Maardust, misjärel sealsed maad kuulusid Maardu mõisa alla. Omaette mõisaks sai Haljava uuesti 16. sajandi keskpaiku (1549) ning kuulus siis von Taubedele, kelle valdusse jäi 17. sajandi lõpuni. 1672. aastal müüs Johann von Taube Haljava mõisa oma kuue venna volitusel Wolter von Stackelbergile. Vahepeal oli mõis lühikest aega von Brückendahlide ja von Payküllide valduses, kuni selle 1726. aastal omandasid taas von Stackelbergid. Stackelbergide suguvõsa kätte jäi Haljava kuni võõrandamiseni 1919 (viimane omanik Wolter Ferdinand von Stackelberg).

Mõisa kahekorruline barokne peahoone ehitati 18. sajandi teisel poolel. 1905. aasta 14. detsembril kogunesid mässulised talupojad eesotsas kohaliku maatamehe Abram Tannwaldi ja mõisatöölise Jaan Saemiga Haljava aleviku juurde Uuekõrtsi, kus otsustati alustada mõisate põletamist. Pärast lõunat läkski sajameheline salk Haljava mõisa juurde ja kiskus maha telefonitraadid. Seda nähes tegi mõisaomanik mässuliste suunas mõne lasu, millele need omakorda tulistamisega vastasid. Seekord jäi mõis põletamata, kuid süüdati ülejäämisel päeval ning põles kuni müürideni maha. Mõisnikul õnnestus siiski põgeneda. Pärast revolutsiooni taastati mõisa peahoone lamedakatuselisena (esialgu oli hoonel kõrge kelpkatus). Viimasel aastakümnel on mõisahoones asunud kauplus ja kontorid. Mõisapargi äärde on nõukogude ajal ehitatud mitu korterelamut.

JÕELÄHTME MÕIS (*Jegelecht*)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1482

Omanikud:	1671	Jacob Stael von Holstein
	1684	Reinhold von Fersen
	1710	kroonumõis
	1718	Afanassi Nemtsov
	1722	Hans von Fersen
	1723	Moritz von Posse
	1726	Berend Johann von Mellin
	1739	Jakob Johann Stael von Holstein
	1840	Konstantin Peter ja Konstantin August von Ungern-Sternberg
	1875	Tönno Walk (Anton Waldmann)

Tänapäeval meenutab kunagise Jõelähtme mõisa asukohta Vana-Narva maantee ääres paiknev puudesalu.
Foto Toomas Tamla

Varaseimad teated Jöelähtme mõisast pärinevad 1482. aastast. 1493 läänistas ordumeister Johann Freitag von Loringhofe Jöelähtme Hermen Soyele ning sestpeale oli mõis Soyede (Zoegede) suguvõsa valduses 1671. aastani, mil see müüdi Jacob Stael von Holsteinile. 1582. aastal märgiti mõisa tühjana seisvat. 1633. aastal kuulus Jöelähtme mõisale ka maatükk Manniva mererannas. Pärast Põhjasõda oli Jöelähtme lühikest aega kroonumõis ning vahetas seejärel mitu korda omanikku, kuni 1875. aastal ostis selle 45 000 hõberubla eest eesti talupoeg Tönno Walk (Anton Waldmann). Antonit võib pidada esimeseks eesti soost suurmõisnikuks, sest juba 1870. aastal oli ta ostnud Sõtke ja Tüsamäe mõisa Virumaal. 1905. aastal rüüstas Tallinnast saabunud mässuliste salk, kes jõudis kohale mööda Vana-Narva maanteed, ka Jöelähtme mõisa. Mõisa viimane omanik oli kuni Nõukogude okupatsioonini Oskar Georg Valdmann.

Tänaseks on Jöelähtme jõe vasakul kaldal asunud mõisasüdamest säilinud ainult varemed ning mõned tundmatuseni ümberehitatud hooned.

JÄGALA MÕIS (*Jaggowall*)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1424

Omanikud:	1508	Tallinna piiskopi mõis
	1621	Jakob De la Gardie
	1641	Philipp Scheiding
	1716	Adam Johann von Uexküll
	1723	kroonumõis
	1726	De la Gardie pärijad
	1731	Hermann Johann (ka Hermann Jensen) von Bohn
	1747	Adam Johann von Brevern

Jägala mõis on Eesti Vabariigi Kaitseväge käsutuses. *Foto Liis Truubon*

Enne 17. sajandit oli Jägala mõisal mitu omanikku, kuid valdavalt oli mõis Tallinna piiskopi valduses. Rootsi aja algupoolel oli Jägala kroonumõis, kuni 1621. aastal läks Rootsi kuninga Gustav II Adolphi annetusega Liivimaa kubernerile krahv Jakob De la Gardie. De la Gardiede valduses oli mõis siiski ainult 20 aastat. Uuesti said De la Gardied mõisa omanikeks alles 1726. aastal, kuid mitte kauaks – juba 1731 ostis mõisa Taani päritolu kindral Hermann Johann von Bohn. Tegemist oli edumeelse mõisnikuga, kes edendas ümbruskonnas kooliharidust ning oli Jöelähtme kiriku ülemeestseisja. Tema laenatud 3900 rubla kattis suure osa esimese eestikeelse Piibli (1739) väljaandmiskuludest. 1747. aastal omandas mõisa von Brevernite suguvõsa, kelle kätte see jäi kuni võõrandamiseni 1919. aastal (viimane omanik oli Karl von Brevern). Brevernite ajal ehitati mõisasüda esinduslikult välja. 1920. aastatel läks mõis Eesti Vabariigi kaitseväge kasutusse ning sinna rajati lennುವäebaas. Pärast Teist maailmasõda asusid mõisasse Punaarmee väeosad, teiste seas ka eesti laskurkorpuse üksused. Nõukogude aja lõpul paiknes Jägalas Nõukogude Armee Kõrgem Poliit-Ehituskool, mille tarbeks rajati mõisasüdamesse hulgaliselt uusehitisi. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist asus Jägalasse Kalevi pataljon, mis mõne aja pärast likvideeriti. Praegu kuulub Jägala mõisakompleks koos hiljem ehitatud sõjaväelinnakuga Kaitseväge Logistikakeskusele.

Tõenäoliselt 1750.–80. aastatel püstitati väike murdkelkpatusega ühekorruseline peahoone, mis 19. sajandi teisel poolel historitsistlike vormireeglite järgi osaliselt ümber ehitati. Arvatavasti siis ehitati peahoone tagaküljele ka kaks pikka eenduvat tiibhoonet. Enam-vähem sellisena on Jägala mõisa peahoone säilinud tänaseni. 1905. aasta rahutuste käigus mõis rüüstati, kuid jäi õnneks põletamata. Kõrvalhoonetest on enam-vähem äratuntaval kujul alles tall-tõllakuur ja ait. Palju on muutunud mõisa ümbruse teedevõrk. Kui vana ajalooline Piiibe maantee kulges piki Jägala jõe kallast otse läbi mõisasüdame, siis praegune maantee on teedeõgvenduste tulemusena viidud mõnisada meetrit edela poole. Kunagi viis mõisasüdamest kagusse 400 meetri pikkune sirge allee, millest on järel vaid mõni üksik puu talli-tõllakuuri läheduses.

RUU MÕIS (*Ruh*)

Jõelähtme kihelkond

Jägala kõrvalmõis

Esimesed teated 1281, 1835 Jägala karjamõis

Ruu küla on nimetatud juba 13. sajandi algul „Taani hindamisraamatus“ (*Rutæ*). 1249. aastal läänistas Taani kuningas küla Tallinna piiskopile Thorkillile. 1281. aastal oli Ruu koos Jägalaga Tallinna piiskopi mõis. Lõplikult liideti Ruu Jägalaga 1623. aastal, mil see läks Gerhard Schüttelt Jakob De la Gardie omandisse. Ruu mõisat nimetatakse esimest korda 1835. aastal. Tegemist oli küll karjamõisaga, aga seal tegeldi ka kalakasvatusega. Kahjuks ei ole kalakasvatustiigid säilinud. Omapäraseid on kunagi rajatud eriilmelised alleed. Mõisa peahoone on tundmatuseni ümber ehitatud ja kasutusel elamuna, säilinud on võlvitud kelder.

Ruu mõisa peahoone on tundmatuseni ümber ehitatud. *Foto Margit Pärtel*

KOSTIVERE MÕIS (*Kostifer*)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1379

Omanikud: keskajal Pirita klooster
1574 Ewolt Freytag
1629 Jakob Hastfer
1716 liideti Maarduga
1772 Johann von Brevern
1843 Johann von Gernet
1857 Hedwig von Rosen
1907 Alexander Julius von Dehn

Kostivere mõisa härrastemaja. Foto Heidi Tooming

Kostivere mõisa peasissekäiku ehivad von Brevernite ja Stael von Holsteinide vapid. Foto Heidi Tooming

Mõisat on esimest korda ajalooallikates mainitud 1379. aastal, mil see koos vesiveskiga kuulus von Lechtise perekonnale. 15.–16. sajandil oli mõis peamiselt Pirita kloostri valduses. Pärast Põhjasõda olid sel Maardu mõisaga ühised omanikud. 1772. aastal sai uueks omanikuks Johann von Brevern, kelle ajal ehitati ka varaklassitsistlik härrastemaja ning esiväljakut ümbritsevad majandushooned, sealhulgas karjakastell. 1905. aasta rahutuste ajal mõis põletati. Seejärel ostis mõisa Alexander von Dehn, kes lasi põlenud peahoone peaaegu endisel kujul taastada. Pärast võõrandamist 1919 sai Kostiverest riigimõis. On huvitav, et 1927. aastal pöördus mõisa viimane omanik A. von Dehn Jöelähtme vallavalitsuse poole palvega, et teistega võrdsetel alustel lubataks tal osta mõisasüdamest talukoht. Valla volikogu, pidades silmas asjaolu, et von Dehn oli tubli põllumees, nõustus sellega. Teise maailmasõja ajal töötasid riigimõisa põldudel ka Jägala vangilaagris kinnipeetud juudid. Nõukogude ajal paiknes peahoones Kostivere sovhoosi peakontor.

Kostivere mõisa endise viinavabriku hooned. Foto Heidi Tooming

Tänapäeval asub põhiliselt tühjas mõisahoones Kostivere postipunkt. Säilinud on suur hulk kõrvalhooneid, millest vaatamisväärsimad on peahoone vastas teisel pool auringi paiknev sammastikuga ait ning peahoonest ida poole jääv viinavabrik. Mõisakompleksi kuulub ka Jõelähtme jõel paiknev kivisild, mis on maantee sillana kasutusel tänini. Mõisast umbes kilomeeter põhja pool Loo külas asuvad Hollandi tuuliku varemed.

Kostivere mõisast voolab kahelt poolt läbi Jöelähtme jõgi, mistõttu see on Eesti kõige sildaderikkam mõisasüda. Kivisild Jöelähtme jõel. Foto Heidi Tooming

ÜLGASE MÕIS (*Ilgas*)

Jõelähtme kihelkond

Kostivere kõrvalmõis

Esimesed teated 1824

Omanikud:

1824	Christoph von Brevern
1842	Johanna Elisabeth von Baumgarten
1846	Robert Leonhard von Wilcken
1888	Rudolf von Ungern-Sternberg
1916	Alexander Julius von Dehn

Ülgase mõis eraldati iseseisva majandusliku üksusena Jägala mõisa loodepoolsetest maadest 1824. aastal. Esimene omanik oli kindralmajor Christoph von Brevern. 1916. aastal ostis mõisa Kostivere mõisnik Alexander von Dehn ning nii sai Ülgasest Kostivere kõrvalmõis. Paekalda serval paiknenud peahoone (ühekorruseline lihtne kiviehitis) on tänaseks lagunenud, kuid Ülgase küla keskel on alles mõned kõrvalhooned.

LAGEDI MÕIS (*Laakt*)

Jüri kihelkond

Esimesed teated 1397

Omanikud:	1397	Johann von Scherembeke
	1578	Hans Wachtmeister
	1672	Hans Heinrich von Tiesenhausen
	1714	Aleksandr Menšikov
	1727	kroonumõis
	1757	Peter August Friedrich von Holstein-Beck
	1765	Nikolai Tšitšerin
	1774	kroonumõis
	1859	Eestimaa rüütelkond
	1873	Rudolf von Ungern-Sternberg
	1916	Rudolf von Harpe

Lagedi mõisahooned on kasutusel elamuna. Foto Heidi Tooming

Lagedi mõisatallides tegutseb ka tänapäeval ratsabaas. Foto Heidi Tooming

Lagedi mõisat on esmamainitud (*Lakethe*) 1397. aastal, mil ordumeister Wennemar von Brüggenei andis selle Johann von Scherembekele. 1578. aastal kinnitas Rootsi kuningas Johann III mõisa rittmeister Hans Wahtmeisterile, 1714. aastal ostis selle Peeter I favoriit ja tolleaegne Tallinna kindralkuberner vürst Aleksandr Menšikov, kes ehitas sinna uue elumaja, mille nimetas *Fürsenhof*'iks. Pärast Menšikovi võimult kõrvaldamist (1727) sai Lagedist kroonumõis, kuni keisrinna Elisabet (Jelizaveta) kinkis selle 1757. aastal Tallinna kubernerile Peter von Holstein-Beckile. Seejärel vahetas mõis mitu korda omanikku, olles vahepeal üsna pikka aega (1774–1859) taas kroonumõis. Mõisa viimane omanik enne võõrandamist 1919 oli Rudolf von Harpe, kes oli selle ostnud 185 000 rubla eest.

Mõisa ühekorruseline kivist peahoone on mitu korda ümber ehitatud. Suurimad muudatused mõisahoone välimuses tehti arvatavasti pärast 1714. aastat, kuid seal võib olla säilinud ka keskaegset ehitussubstantsi, sest juba 1565. aastal oli Lagedit nimetatud kivist hooneks (*stenhws*). Varem jäi peahoone ja Pirita jõe vahele park, kõrvalhooned paiknesid peahoonest põhja pool. Tänapäeval on mõisa peahoone kasutusel elamuna, kunagistes mõisatallides tegutseb ratsabaas, viinavabriku hoone on tühi (vt ka Lagedi mõisa viinavabrik, lk 111).

MAARDU MÕIS (*Maart*)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1397

Omanikud: 1491 Kersten von Rosen
1529 Johannes von Taube
1647 Lennart Torstensson
1662 Jacob Höppener
1663 Fabian von Fersen
1715 keisrinna Katariina I
1727 Gustav Reinhold von Löwenwolde
1729 Hermann Johann (ka Hermann Jensen) von Bohn
1747 Peter von Brevern

Maardu mõisas paikneb Eesti Panga õppe- ja puhkekeskus. *Foto Heidi Tooming*

Maardu mõisa ait pärineb 18. sajandist. Foto Heidi Tooming

Maardu mõis paiknes varem Muugal (1314, *Naystenoya*). „Taani hindamisraamatust“ Maarteküla (*Martækilæ*) nime all tuntud asukohal on teda mainitud 1397. 1647. aastal müüsid vennad Claus ja Reinhold von Taube mõisa Lennart Torstensonile, kelle poeg Anders loovutas 1662. aastal mõisa võlgade katteks 23 400 riigitaalri eest Tallinna Suure Gildi oldermannile Jacob Höppenerile. Pärast Põhjasõda konfiskeeris mõisahoone keisrinna Katariina I majanduskontor. Tallinna lähedus tegi Maardust ihaldatud valduse.

Kunagine valitsejamaja on arhitektuurilt mõisa peahoonega sarnane. Foto Heidi Tooming

Maardu mõisa tallihoone. Foto Heidi Tooming

Paljude kõrgete külaliste seas on seal peatunud Peeter I. 1727. aastal kinkis keisrinna mõisa Gustav von Löwenwoldele, kes müüs selle 1729. aastal Hermann von Bohnile. Maardu mõisa viimane sakslasest omanik oli Otto von Brevern. 1919. aastal mõis riigistati ning pärast seda tegutses seal Maardu algkool (suleti 1956). Seejärel asus härrastemajas Kalinini-nimelise kolhoosi keskus ja Kostivere sovhoosi osakonnakeskus. Aastatel 1976–79 renoveeris sovhoos peahoone. Pärast majandite liitumist läks mõis 1982. aastal Tallinna Näidislinnavabriku valdusse.

Maardu on varasemaid esinduslikke mõisaansambleid Harjumaal. 1663. aastal sai mõisa omanikuks Riia kuberner Fabian von Fersen, kes alustas seal hoogsat ehitustegevust. Kahekorruselise peahoone vanema palladionistliku (Itaalia arhitekti Andrea Palladio järgi) osa on 1660. aastail projekteerinud arhitekt Jacob Stael von Holstein. Kahekorruselise kõrge sokli ja kelpkatusega hoone esifassaadil on kaks keskrisaliiti ning nende vahel terrass, tagaküljel eendub tugevalt keskrisaliit. 1726. aasta kirjelduses on mainitud nikerdustega peaust, lohekujulisi veesüliteid, esimese korruse esindusruumides kiviparketti, maalitud uksi, lõuendiga kaetud lagesid, kahte kaminat jm. Olulisimatest kõrvalhoonetest on säilinud 18. sajandil ehitatud ait ja kolmeavalise kaaristuga tall. 19. sajandil laiendati peahoonet tiibehitistega (ehitati ka talveaed). Völvitud keldrikorrusel on säilinud mantelkorstna leeosa, esimesel korrusel kolm kahhelahju ja kuues ruumis meisterlikud ornamentaalsed laemaalingud.

1992. aastal omandas mõisa Eesti Pank ning 1999 mõisa renoveerimine lõpetati – sinna rajati õppe- ja puhkekeskus. Pargis avati mälestuskivi Hermann von Bohnile. 2000. aastal valmis ja paigutati mõisasaali 1742. aastal Georg Christoph Groothi maalitud Hermann von Bohni portree koopia (vt lk 225). Peahoone ees on vabaplaneeringuga park, peahoone taga kõrge paemüüri piiratud aed. Tallinna–Narva maanteelt viib mõisasüdamesse kolme kilomeetri pikkune sihitee, mille mõisapoolne osa on kujundatud alleena.

KALLAVERE (*Makalafer*)

Jõelähtme kihelkond

Maardu kõrvalmõis

Esimesed teated 1387, seejärel 19. sajandist

Omanik: vaata Maardu mõis

1387. aastal esimest korda mainitud Kallavere mõis (*hof Calleuere*) paiknes arvatavasti hilisema Rootsi-Kallavere küla kohal. Kuna järgnevatel sajanditel pole mõisat enam märgitud, on võimalik, et sinna asunud rootsi talupojad ostsid vana mõisakoha endale.

Uuesti rajati Kallavere mõis 19. sajandi keskpaigas Maardu kõrvalmõisana. Maa-Kallavere küla maadele rajatud Kallavere mõisa viimane peahoone ehitati arvatavasti 19. sajandil ühekorruselise kivehitisena. Mõisasüda (peahoone ja enamik kõrvalhooneid) oli alles 1960. aastateni, mil see jäi ette Maardu fosforiidikarjäärile ning lammutati.

NEHATU MÕIS (Nehhat)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1394, eraldati Saha mõisast 1664

Omanikud: 1664 Georg von Stahlen
1733 Tallinna linnamõis

Tänapäeval on Nehatu mõisa peahoone kasutusel elamuna. *Foto Tiit Hunt*

Nehatu mõisa vesiveski varemend Pirita jõe ääres. Foto Tiit Hunt

Juba 1394. aastal on Nehatu küla juures nimetatud mõisa ja veskit (*stede des hoves Nygate mit der molen*). Samal aastal läks mõis koos külaga Saha mõisa alla. Uuesti esineb Nehatu mõis allikates alles 1664. aastal, mil Georg von Stahlen ostis selle 1200 riigitaalri ja 100 loodi hõbeda eest Saha mõisa omanikult Otto Reinhold von Wrangellilt. 1733. aastal osteti Nehatu Tallinna linnamõisaks ning läbi järgnevate sajandite kuuluski mõis Tallinna linnale.

Maalilise Pirita jõe ürgoru kaldal paiknev murdkelpkatusega peahoone on ehitatud 18. sajandi keskpaiku või teisel poolel. Hoone vasakule tiivale on juurde ehitatud kinnine veranda. Tänapäeval on peahoone eravalduses ning kasutusel elamuna. Alles on ka osa ümberehitatud kõrvalhooneid ning Pirita jõel asunud vana vesiveski varemend. Kunagi Vana-Narva maanteelt Iru juurest mõisasse viinud kahe kilomeetri pikkune sihitee ühendab tänapäeval Iru elektrijaama kohal ajaloolist Narva maanteed uue Tallinna–Narva maanteega.

SAHA MÕIS (*Saage*)

Jõelähtme kihelkond

Esimesed teated 1347

Omanikud:	1586	Hans von Taube
	1631	Otto Reinhold von Wrangell
	1668	Berend Johann von Uexküll
	1715	Aleksandr Menšikov
	1800	Christine Elisabeth von Benckendorff
	1807	Katharina Stael von Holstein
	1840	Konstantin Peter ja Konstantin August von Ungern-Sternberg
	1857	Eugen Clodt von Jürgensburg
	1873	Alexander von Brevern

Juba „Taani hindamisraamatus“ nimetatud Kärsa (*Kærsæ*) küla asemele rajatud mõisast (*Taghe*) on teateid alates 1347. aastast. Mõisa omanikering on olnud suur. 18. sajandil olid sel Lagedi mõisaga ühised omanikud. Kuni võõrandamiseni 1919 oli mõis von Brevernite aadliperekonna omanduses (viimane omanik Reinhold Alexander von Brevern).

1905. aasta revolutsiooni ajal pani Tallinnast saabunud mässuliste salk, kes oli varem rüüstanud ka Jõelähtmes, Saha mõisa ühekorruselise peahoone põlema. Sõjakohtu andmeil toimus põletamine 18. detsembril, süüdi mõisteti kaks talupoega. Mõisa enam taastama ei hakatud ning järelejäänud müürid lagunesid vähehaaval. Tänaeni on säilinud vaid osa soklikorruse müüre, millele on hiljem peale ehitatud väike hoone. Alles on ka mõni ümberehitatud kõrvalhoone.

AJALOOLISELT JÕELÄHTME KIHELKONDA KUULUNUD MÕISAD

Tallinna linn

VÄO (TONDI) MÕIS (*Faht*)
Rajatud 15. sajandil

KOSE MÕIS (*Kosch*)
Poolmõis, eraldatud Nehatust 1790

Viimsi vald

VIIMSI MÕIS (*Wiems*)
Esimesed teated 1471

LUBJA MÕIS (*Kalkofen*)
Esimesed teated 17. sajandi algusest

HAABNEEME (*Habbinem*)
Esimesed teated 1682

PRANGLI MÕIS (*Gross-Wrangelsholm*)
Poolmõis, eraldatud Haljavast 1847

AKSI MÕIS (*Klein-Wrangelsholm*)
Poolmõis, eraldatud Haljavast 1847

Kuusalu vald

RUMMU MÕIS (*Rumm*)
Esimesed teated 1494

KÄÄNIKU MÕIS (*Känick*)
Eraldatud Kodasoost 1702

TUNTUD MÕISNIKKE

Hermann Johann von Bohn. Koopia Georg Christoph Groothi maalist. Foto Heidi Tooming

Hermann Johann (sündinud Hermann Jensen) **von Bohn** (1672–1743) sündis Bornholmi saarel, kaupmees Jens Hansen Stuve pojana. Õppis Kopenhaagenis fortifikatsiooni, 1709 astus Peeter I teenistusse (osales ka Poltaava lahingus) ning 1718. aastal sai kindralleitnandiks. 1722. aastal abiellus ta Katharina von Breverniga, 1723. aastal immatrikuleeriti Liivimaa Rüütelkonda ning 1725. aastal sai Püha Aleksander Nevski ordeni kavaleriks. Pärast Riia kindralkubeneri Anikita Repnini surma (1726) täitis Hermann von Bohn kuni uue kubeneri ametisse nimetamiseni kõrgeima administraatori kohustusi Riias, sai kindral *en chef* auastme ning kinnitati 1727. aastal sõjakolleegiumi asepresidendiks. Abielu kaudu omandas von Bohn Harjumaal mitu mõisat, sealhulgas ka Jägala, Kostivere ning Maardu. Tegemist oli edumeelse mõisnikuga, kes edendas ümbruskonnas talurahva kooliharidust: asutas Jägala, Maardu ja Raasiku mõisas 16 külakooli ning annetas raha esimese eestikeelse Piibli väljaandmiseks (selle oli tõlkinud Jüri koguduse pastor Anton Thor Helle). Selle eest on Hermann von Bohnille pandud Jõelähtme kirikusse väike mälestustahvel ning Maardu mõisa parki mälestuskivi (vt ka Maardu mõis, lk 219).

Venemaa keisrinna Katariina I. *Jean-Marc Nattier 1717*

Katariina (Jekaterina) I (1684–1727). Väidetavalt sai Liivimaalt pärit Marta Elena Skawronskast (Aluksne pastori ja Piibli läti keelde tõlkija Ernst Glücki kasutütär) Peeter I favoriidi Aleksandr Menšikovi vahendusel tsaari armuke ning hiljem (1712) abikaasa. Pärast Peeter I surma tuli ta 1725. aastal kaardiväepolkude abil võimule ning oli kuni surmani Venemaa esimene valitsev keisrinna. Katariina I-le kuulus 1715. aastast Maardu ja 1716. aastast Kostivere mõis.

Gustav Reinhold von Löwenwolde (1693–1758) kuulus põlisesse baltisaksa aadlisuguvõssa, kelle esivanemate kohta Liivimaal on andmeid juba 13. sajandist. Krahv Gustav von Löwenwolde oli keisrinna Katariina I soosik, ülemõuemeister ja Püha Andrease ordeni kavaler. 1727–29 teenis ta Vene välisministeeriumis tõlgina ning oli seotud mitmete poliitiliste õukonnaintriigidega. Just tema oli üks eestvedajaid Ülemsalanõukogus, kui võim 1730. aastal Peeter I poolvenna Ivani tütre Anna kätte läks. Pärast seda, kui järjekordse paleepöördega tuli võimule Peeter I tütar Elisabet (1741), süüdistati krahvi riigireetmises ning saadeti igavesele asumisele Solikamskisse, kus ta ka suri. 1727. aastal kinkis keisrinna Katariina I Gustav von Löwenwoldele Maardu ja Kostivere mõisa.

Berend Johann von Mellin (1659–1733). Andmed Saksamaalt Mecklenburgi ümbrusest pärit Mellinite suguvõsa kohta ulatuvad 13. sajandisse. Kuni 15. sajandini kandis suguvõsa nime Mallin (Mallyn, Malin). 1691. aastal andis Rootsi kuningas Karl XI vendadele Jürgen, Hermann ja Gustav Adolf Mellinile vabahärra tiitli ning 1696. aastal feldmarssal Jürgen Mellinile krahvitiitli. Jürgen Mellini poeg Berend Johann von Mellin, kes teenis Rootsi sõjaväes oberstina, osales 1710. aastal Tallinna garnisoni kapituleerumisläbirääkimistel. Vene armees sai ta kindralmajori aukraadi ning oli ka Eestimaa maanõunik. Tuntud kartograaf („Liivimaa atlas“ trükitud 1798–1810), krahv Ludwig August von Mellin (1754–1835) oli Berend von Mellini pojapoeg. Mellinite aadlisuguvõsale kuulus Tuhala mõis, kuid aastatel 1726–39 olid nad lühikest aega ka Jõelähtme mõisa omanikud.

Aleksandr Menšikov (1673–1729). Sündis Vene tsaariõukonna tallipoisi peres, kuid 1686. aastal sai Peeter I tentsikuks ja lähikondlaseks. Ta tõsteti vürstiseisusse ja edutati vaprase eest sõjaväljadel kindral-feldmarssaliks (1727. aastast generalissimus). 1710.–19. aastal oli ta Eestimaa kindralkuberner. Keisrinna Katariina I ja alaealise keisri Peeter II valitsemise alguses oli Menšikov Venemaa tegelik valitseja. Seejärel saadeti ta asumisele, kus ta ka suri. Eestimaal oli Aleksandr Menšikovi residentsiks Viimsi mõis, kuid talle kuulusid ka Lagedi ja Saha mõis.

Aleksandr Menšikov. *Tundmatu autor*

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

- Aluve, K. 1976.** Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade. Tallinn.
- Aroid, I. 2005.** Eesti maastikud. Tartu.
- Eesti ajakirjanduse analüütiline bibliograafia.** – <http://www2.kirmus.ee/biblioserver>
- Eesti arhitektuur 3. 1997.** Harjumaa. Järvamaa. Raplamaa. Lääne-Virumaa. Ida-Virumaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Eesti giid.** – <http://www.eestigiid.ee>
- Eesti kooli ajalugu. 1. köide.** 13. sajandist 1860. aastateni. Peatoim. F. Eisen, tegevtoim. E. Laul. Tallinn.
- Eesti Looduse Infosüsteem.** – <http://eelis.ic.envir.ee>
- Eesti mõisaportaal.** – <http://www.mois.ee>
- Ehala, E.-R. (koost.). 2008.** Kallavere kooli lugu: hariduse tuuled kodukihelkonnas. Tallinn.
- Gustavson, H. 1982.** Iru. Tallinn.
- Harjumaa Muuseum.** – <http://www.muuseum.harju.ee>
- Harju rajoonis. 1974.** Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juulini 1974. Tallinn.
- Heinsalu, Ü. 1982.** Kostivere lookarstiväli. – Eesti Loodus nr 9.
- Henriku Liivimaa kroonika. 1982.** Tallinn.
- Hiio, T. 1991.** Jöelähtme kihelkonna asustus ja rahvastikuprotsessid 1726–1858. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikoolis.
- Johansen, P. 1933.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Kopenhagen–Reval.
- Joonuks, H. 1979.** Tallinn–Narva. Tallinn.
- Juske, A. 1993.** Vesiveskid. Tallinn.
- Juske, A. 2002.** Linnamäe hüdroelektrijaam Jägala jõel. Tallinn.
- Jöelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. 2006.** Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeeritud, tõlkinud ja kommenteerinud T. Kala. Tallinn.
- Jöelähtme valla kodulehekülg.** – <http://www.joelahtme.ee>
- Jüssi, I., Kangur, M., Kannukene, L. jt. 2002.** Alasti maailm: Kolga lahe saared. Tallinn.
- Kaljusaar, A. (koost.). 1990.** Harjumaa ja harjulased. Tallinn.
- Kallæuærø. Lillæueræ. Pasies 1241–2006. 2008.** Külalood. Tallinn.
- Karma, O., Jaanvärk, E. (koost-d). 1968.** Paberiveskist kombinaadiks: kolm sajandit V. Kingissepa nimelises Tallinna Tselluloosi- ja Paberivabrikus. Tallinn.
- Kink, H. (koost.). 2000.** Loodusmälestised 6. Harjumaa: Viimsi, Maardu, Jöelähtme. Tallinn.

- Kink, H. 2006.** Kas meie pankrannik mahub maailmapärandisse. – Eesti Loodus nr 10.
- Kriiska, A. 2007.** Põllumajanduse algus Eesti alal. – Ajalooline Ajakiri 3/4 (121/122).
- Kukk, H., Kukk, V. 1978.** Harju rajoon. Tallinn.
- KUPITS. Halduspiiride kaardiserver.** – <http://www.eha.ee/kupits>
- Kümmel, T. 2007.** Põlise jõelähtmelase otsinguil. – Jõelähtme vallaleht nr 126.
- Lang, V. 1996.** Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. – Muinasaja teadus 4. Tallinn.
- Lang, V. 2007.** Muistised maakasutussüsteemid Eestis. – Ajalooline Ajakiri 3/4 (121/122).
- Lang, V. 2007.** Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu.
- Leetmaa, K. 2004.** Eeslinnastumine Tallinna linnaregioonis sotsialismijärgsel perioodil. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli geograafia instituudis.
- Lepik, K. (koost.). 2003.** Koduvald Jõelähtme. Tallinn.
- Lõugas, V. 1985.** Eesti vanimal põllupeenral. – Horisont nr 6.
- Lõugas, V., Troska, G., Tõnisson, E., Vassar, A. 1975.** Varasel rauaajal sündinud maastik. – Horisont nr 8.
- Maiste, J. 1996.** Eestimaa mõisad. Tallinn.
- Markus, K. 2006.** Keskaegsed maavaldused – uus allikas arhitektuuriuurijaile. – Acta Historica Tallinnensia 10.
- Masing, J. (koost.). 2003.** Harjumaa idaosa koos Soome lahe saartega: Viimsi, Maardu, Jõelähtme, Kuusalu, Loksa, Põhja-Kõrvemaa, Anija, Raasiku. BTG Eestimaa reisiruut. Tallinn.
- Meri, L. 2009.** Hõbevalge. Tallinn.
- Märkeid „Loo” talust Harjumaal. 1932.** – Uus Talu nr 12.
- Neljandik, T. (koost.). 2008.** Harjumaa pärandkultuurist. Tallinn.
- Nerman, R. 2004.** Iru rahvamaja valmis vaele alal. – Eesti Päevaleht 8. aprill.
- Nestor, H. (koost.). 2006.** Ordoviitsium Eestis ja Lõuna-Soomes. Tallinn.
- Ojap, T. 2008.** Koljunuki nime päritolust. – Jõelähtme vallaleht nr 130.
- Perens, H. 2004.** Paekivi Eesti ehitistes II. Harju, Rapla ja Järva maakond. Tallinn.
- Perens, H., Kala, E. (koost-d). 2007.** Paekivi – Eesti rahvuskivi. Tallinn.
- Piiri, R., Allimann, S. 2008.** Jõelähtme naise pidulikud rahvarõivad. Mustrivihik. – EELK Jõelähtme Püha Neitsi Maarja kogudus.
- Pirrus, E. (koost.). 2007.** Karst Eestis. Tallinn.
- Pirrus, E. 2009.** Eestimaa suured kivid. Tallinn.
- Praust, V. 2005.** Harjumaa mõisad. Tartu.
- Põldmäe, J. 1994.** Jõelähtme ajaloost. I osa: Jõelähtme kihelkond. II osa: Jõelähtme vald 1866–1917 ja vallakohus. III osa: Jõelähtme vald alates 1917. aastast. Käsikiri.

- Pärtel, M., Konsa, S. (koost-d). 1999.** Harjumaa mõisad. Tallinn.
- Pärtel, M., Konsa, S. (koost-d). 2007.** Maa mäletab... – Rebala Muinsuskaitseala Toimetised. Jõelähtme.
- Püüa, G. 2007.** Jägala linnamäel uuritakse Eesti suurimat linnust. – Eesti Päevaleht 30. juuli.
- Raid, T. 2005.** Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn.
- Rannamets, L. 1991.** Linnuvabrik: pilk minevikku ja tänapäeva. Tallinn.
- Raukas, A. (koost.). 1995.** Eesti. Loodus. Tallinn.
- Relve, H. 2000.** Eesti põlispuud. Tallinn.
- Relve, H. 2006.** Loopealne – Eesti rahvusmaastik. – Horisont nr 6.
- Remmel, M.-A. 2005.** Iru Ämm ja Linda kivi. – Eesti Loodus nr 6.
- Rennu, M. 2007.** Eesti traditsioonilised kiviaiad: etnograafia ning kultuurirollid. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikoolis.
- Roasto, R. 2006.** Ubari maastikukaitseala. – Eesti Loodus nr 5.
- Sagris, S.-A. 2008.** Lagedi aeg ja inimesed. Tallinn.
- Saha.** – <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/kohalik2/76.html>
- Selli, E. 1976.** Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn.
- Soesoo, A., Miidel, A. (koost-d). 2006.** Põhja-Eesti klint. Tallinn.
- Sutrop, U. 2009.** Hõbevalge radadel. – Postimees 23. märts.
- Suuroja, K. 2004.** Põhja-Eesti pangad. Tallinn.
- Särg, A. 2006.** Harjumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn.
- Tomberg, O. 1912.** Tagasivaade Jõelähtme koguduse möödaläinud aegade peale kokkuseatud Jõelähtme kiriku uue torni ja uue kella õnnistamise päevaks 4. novembril 1912. a. Tallinn.
- Truuma, T. 2008.** Minu kodukandi ajalugu. – Jõelähtme vallaleht nr 6.
- Tuisk, N. 2002.** 315 aastat kooliharidust Jõelähtme kihelkonnas. – Jõelähtme vallaleht nr 135.
- Tõnisson, E. 1966.** Linnamäed ja maalinnad. Tallinn.
- Uuet, L. 2002.** Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Tallinn.
- Vainu, E. (koost.). 1988.** Harju rajooni ajaloo- ja kunstimälestised. Tallinn.
- Varep, E. (koost.). 1965.** Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uurijaile. Tallinn.
- Veski, S., Poska, A. 2004.** Eelajalooline inimene ja pool-looduslikud taimekooslused Eestis – pilk minevikku õietolmu meetodil. – Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat. 82. köide.
- Vilberg (Vilbaste), G. 1914.** Jõelähtme kihelkond. – Kodu nr 2.

Vilberg (Vilbaste), G. 1924. Kodumaal rännates III. Tallinn.

Väik, T. 2009. Wenemaa wabadikest mehed ja nende naised Kostiferi mõisa Wainjala küla ajaloo 1710–1900. – Vandjala ja Loo külade pärimuste-ajaloo II vihik.

Harju maakonnaplaneeringu teemaplaneering. Maakonna sotsiaalne infrastruktuur 2009–2015. 2009. – Harju Maavalitsus. Tallinn.

Projekti „Muinsuskaitsete eritingimuste koostamine Rebala muinsuskaitseala teemaplaneeringule ja põhimäärusele“ lõpparuanne. 2005. Tallinn.

JÕELÄHTME VALLAS KAITSE ALL OLEVAD KULTUURIMÄLESTISED¹

Ajaloomälestised

Registri nr	Nimi	Asukoht	Vana registri nr
27084	Vabadussõja mälestussammas	Jõelähtme küla	
22297	Rammu saare kalmistu	Rammu saar	
14401	Jõelähtme kalmistu	Jõelähtme küla	
5	Terroriohvrite hukkamiskoht ja ühishaud	Kalevi-Liiva	314
4	II maailmasõjas hukkunute ühishaud	Loo alevik	322

Arheoloogiamälestised

Registri nr	Nimi	Asukoht	Vana registri nr
27590	Asulakoht	Haljava küla	
27432	Asulakoht	Maardu küla	
27061	Muistsed põllud	Loo alevik, Nehatu ja Liivamäe küla	
17878	Kivikalme	Ülgase küla	29-k
17877	Kivikalme	Ülgase küla	28-k
17876	Kultuskivi	Võerdla küla	-
17875	Kultuskivi	Võerdla küla	209-k
17874	Kultuskivi	Võerdla küla	125-k
17873	Kultuskivi	Võerdla küla	124-k
17872	Kultuskivi	Võerdla küla	123-k
17871	Kultuskivi	Võerdla küla	2307
17870	Kultuskivi	Võerdla küla	2298
17869	Kultuskivi	Võerdla küla	2297
17868	Kivikalme	Võerdla küla	-
17867	Kivikalme	Võerdla küla	389-k
17866	Kivikalme	Võerdla küla	75-k
17865	Kivikalme	Võerdla küla	74-k
17864	Kivikalme	Võerdla küla	73-k
17863	Kivikalme	Võerdla küla	72-k
17862	Kivikalme	Võerdla küla	71-k
17861	Kivikalme	Võerdla küla	70-k
17860	Kivikalme	Võerdla küla	69-k
17859	Kivikalme	Võerdla küla	67-k
17858	Kivikalme	Võerdla küla	66-k
17857	Kivikalme	Võerdla küla	65-k
17856	Kivikalme	Võerdla küla	64-k
17855	Kivikalme	Võerdla küla	63-k
17854	Kivikalme	Võerdla küla	62-k
17853	Kivikalme	Võerdla küla	61-k
17852	Kivikalme	Võerdla küla	60-k
17851	Kivikalme	Võerdla küla	59-k
17850	Kivikalme	Võerdla küla	58-k
17849	Kivikalme	Võerdla küla	57-k

17848	Kivikalme	Võerdla küla	56-k
17847	Kivikalme	Võerdla küla	55-k
17846	Kivikalme	Võerdla küla	54-k
17845	Kivikalme	Võerdla küla	53-k
17844	Kivikalme	Võerdla küla	52-k
17843	Kivikalme	Võerdla küla	51-k
17842	Kivikalme	Võerdla küla	50-k
17841	Kivikalme	Võerdla küla	49-k
17840	Kivikalme	Võerdla küla	48-k
17839	Asulakoht	Võerdla küla	139-k
17838	Kultuskivi	Vandjala küla	-
17837	Kultuskivi	Vandjala küla	-
17836	Kivikalme	Vandjala küla	416-k
17835	Kivikalme	Vandjala küla	415-k
17834	Kivikalme	Vandjala küla	414-k
17833	Kivikalme	Vandjala küla	413-k
17832	Kivikalme	Vandjala küla	81-k
17831	Kivikalme	Vandjala küla	80-k
17830	Kivikalme	Vandjala küla	79-k
17829	Kivikalme	Vandjala küla	78-k
17828	Kivikalme	Vandjala küla	77-k
17827	Kivikalme	Vandjala küla	76-k
17826	Asulakoht	Vandjala küla	-
17825	Asulakoht	Vandjala küla	-
17824	Kivikalme Seamunni mägi	Sambu küla	-
17823	Kivikalme	Sambu küla	-
17822	Kivikalme	Sambu küla	-
17821	Asulakoht	Sambu küla	-
17820	Kultuskivi	Saha küla	-
17819	Kultuskivi	Saha küla	-
17818	Kultuskivi	Saha küla	186-k
17817	Kultuskivi	Saha küla	185-k
17816	Kultuskivi	Saha küla	184-k
17815	Kultuskivi	Saha küla	183-k
17814	Kultuskivi	Saha küla	2312
17813	Kultuskivi	Saha küla	2310
17812	Kultuskivi	Saha küla	2308
17811	Kultuskivi	Saha küla	1993
17810	Kivikalme	Saha küla	-
17809	Kivikalme	Saha küla	-
17808	Kivikalme	Saha küla	-
17807	Kivikalme	Saha küla	150-k
17806	Kivikalme	Saha küla	149-k
17805	Kivikalme	Saha küla	148-k
17804	Kivikalme	Saha küla	147-k
17803	Kivikalme	Saha küla	146-k
17802	Kivikalme	Saha küla	145-k
17801	Kivikalme	Saha küla	144-k
17800	Kivikalme	Saha küla	143-k
17799	Kivikalme	Saha küla	142-k
17798	Kivikalme	Saha küla	140-k
17797	Kivikalme	Saha küla	2258
17796	Kivikalme	Saha küla	1992

17795	Kivikalme	Saha küla	184
17794	Asulakoht	Saha küla	-
17793	Kultuskivi	Ruu küla	-
17792	Muistsed põllud	Rebala küla	-
17791	Kultuskivi	Rebala küla	122-k
17790	Kultuskivi	Rebala küla	121-k
17789	Kultuskivi	Rebala küla	120-k
17788	Kultuskivi	Rebala küla	2306
17787	Kultuskivi	Rebala küla	2305
17786	Kultuskivi	Rebala küla	2304
17785	Kultuskivi	Rebala küla	2303
17784	Kultuskivi	Rebala küla	2302
17783	Kultuskivi	Rebala küla	2301
17782	Kultuskivi	Rebala küla	2300
17781	Kultuskivi	Rebala küla	2299
17780	Kultuskivi	Rebala küla	187
17779	Kultuskivi	Rebala küla	186
17778	Kultuskivi	Rebala küla	185
17777	Kivikalme Lastekangur	Rebala küla	34-k
17776	Kivikalme Lastekangur	Rebala küla	33-k
17775	Kivikalme Lastekangur	Rebala küla	32-k
17774	Kivikalme Lastekangur	Rebala küla	31-k
17773	Kivikalme Lastekangur	Rebala küla	30-k
17772	Kivikalme Kingakangur	Rebala küla	45-k
17771	Kivikalme	Rebala küla	-
17770	Kivikalme	Rebala küla	2257
17769	Kivikalme	Rebala küla	2256
17768	Kivikalme	Rebala küla	2255
17767	Kivikalme	Rebala küla	2254
17766	Kivikalme	Rebala küla	2253
17765	Kivikalme	Rebala küla	-
17764	Kivikalme	Rebala küla	403-k
17763	Kivikalme	Rebala küla	402-k
17762	Kivikalme	Rebala küla	401-k
17761	Kivikalme	Rebala küla	47-k
17760	Kivikalme	Rebala küla	46-k
17759	Kivikalme	Rebala küla	44-k
17758	Kivikalme	Rebala küla	43-k
17757	Kivikalme	Rebala küla	42-k
17756	Kivikalme	Rebala küla	41-k
17755	Kivikalme	Rebala küla	40-k
17754	Kivikalme	Rebala küla	39-k
17753	Kivikalme	Rebala küla	38-k
17752	Kivikalme	Rebala küla	37-k
17751	Kivikalme	Rebala küla	36-k
17750	Kivikalme	Rebala küla	35-k
17749	Kivikalme	Rebala küla	183
17748	Kivikalme	Rebala küla	182
17747	Kivikalme	Rebala küla	170
17746	Kivikalme	Rebala küla	169
17745	Kivikalme	Rebala küla	168
17744	Kivikalme	Rebala küla	167
17743	Kivikalme	Rebala küla	166

17742	Kivikalme	Rebala küla	165
17741	Kivikalme	Rebala küla	164
17740	Kivikalme	Rebala küla	160
17739	Kivikalme	Rebala küla	159
17738	Kivikalme	Rebala küla	158
17737	Kivikalme	Rebala küla	157
17736	Kivikalme	Rebala küla	156
17735	Kivikalme	Rebala küla	155
17734	Kivikalme	Rebala küla	154
17733	Asulakoht	Rebala küla	-
17732	Kultuskivi Pauna suur kivi	Parasmäe küla	2287
17731	Kultuskivi	Parasmäe küla	-
17730	Kultuskivi	Parasmäe küla	-
17729	Kultuskivi	Parasmäe küla	-
17728	Kultuskivi	Parasmäe küla	410-k
17727	Kultuskivi	Parasmäe küla	409-k
17726	Kultuskivi	Parasmäe küla	408-k
17725	Kultuskivi	Parasmäe küla	407-k
17724	Kultuskivi	Parasmäe küla	405-k
17723	Kultuskivi	Parasmäe küla	404-k
17722	Kultuskivi	Parasmäe küla	137-k
17721	Kultuskivi	Parasmäe küla	136-k
17720	Kultuskivi	Parasmäe küla	134-k
17719	Kultuskivi	Parasmäe küla	133-k
17718	Kultuskivi	Parasmäe küla	2296
17717	Kultuskivi	Parasmäe küla	2295
17716	Kultuskivi	Parasmäe küla	2294
17715	Kultuskivi	Parasmäe küla	2293
17714	Kultuskivi	Parasmäe küla	2292
17713	Kultuskivi	Parasmäe küla	2291
17712	Kultuskivi	Parasmäe küla	2290
17711	Kultuskivi	Parasmäe küla	2289
17710	Kultuskivi	Parasmäe küla	2288
17709	Kivikalme	Parasmäe küla	-
17708	Kivikalme	Parasmäe küla	-
17707	Kivikalme	Parasmäe küla	101-k
17706	Kivikalme	Parasmäe küla	100-k
17705	Kivikalme	Parasmäe küla	175
17704	Kivikalme	Parasmäe küla	174
17703	Kivikalme	Parasmäe küla	173
17702	Kivikalme	Parasmäe küla	172
17701	Kivikalme	Parasmäe küla	171
17700	Kalmistu	Parasmäe küla	411-k
17699	Asulakoht	Parasmäe küla	-
17698	Ohvikivi	Maardu küla	188
17697	Ohverdamiskoht Hiimets	Maardu küla	189
17696	Kultuskivi	Maardu küla	399-k
17695	Kultuskivi	Maardu küla	213-k
17694	Kultuskivi	Maardu küla	199-k
17693	Kultuskivi	Maardu küla	198-k
17692	Kultuskivi	Maardu küla	197-k
17691	Kultuskivi	Maardu küla	196-k
17690	Kultuskivi	Maardu küla	6-k tln

17689	Kultuskivi	Maardu küla	5-k tln
17688	Kultuskivi	Maardu küla	2309
17687	Kivikalme	Maardu küla	-
17686	Kivikalme	Maardu küla	180-k
17685	Kivikalme	Maardu küla	179-k
17684	Kivikalme	Maardu küla	178-k
17683	Kivikalme	Maardu küla	177-k
17682	Kivikalme	Maardu küla	176-k
17681	Kivikalme	Maardu küla	175-k
17680	Kivikalme	Maardu küla	174-k
17679	Kivikalme	Maardu küla	173-k
17678	Kivikalme	Maardu küla	172-k
17677	Kivikalme	Maardu küla	171-k
17676	Kivikalme	Maardu küla	170-k
17675	Kivikalme	Maardu küla	169-k
17674	Kivikalme	Maardu küla	168-k
17673	Kivikalme	Maardu küla	167-k
17672	Kivikalme	Maardu küla	166-k
17671	Kivikalme	Maardu küla	165-k
17670	Kivikalme	Maardu küla	164-k
17669	Kivikalme	Maardu küla	163-k
17668	Kivikalme	Maardu küla	162-k
17667	Kivikalme	Maardu küla	161-k
17666	Kivikalme	Maardu küla	160-k
17665	Kivikalme	Maardu küla	159-k
17664	Kivikalme	Maardu küla	158-k
17662	Kivikalme	Maardu küla	156-k
17661	Asulakoht	Maardu küla	211-k
17660	Kultusekivi	Loo küla	210-k
17659	Kultuskivi	Loo küla	132-k
17658	Kultuskivi	Loo küla	130-k
17657	Kultuskivi	Loo küla	129-k
17656	Kultuskivi	Loo küla	128-k
17655	Kultuskivi	Loo küla	127-k
17654	Kultuskivi	Loo küla	2286
17653	Kultuskivi	Loo küla	2285
17652	Kultuskivi	Loo küla	2284
17651	Kivikalme	Loo küla	208-k
17650	Kivikalme	Loo küla	97-k
17649	Kivikalme	Loo küla	96-k
17648	Kivikalme	Loo küla	95-k
17647	Kivikalme	Loo küla	94-k
17646	Kivikalme	Loo küla	93-k
17645	Kivikalme	Loo küla	92-k
17644	Kivikalme	Loo küla	91-k
17643	Kivikalme	Loo küla	90-k
17642	Kivikalme	Loo küla	89-k
17641	Kivikalme	Loo küla	88-k
17640	Kivikalme	Loo küla	87-k
17639	Kivikalme	Loo küla	86-k
17638	Kivikalme	Loo küla	85-k
17637	Kivikalme	Loo küla	84-k
17636	Kivikalme	Loo küla	83-k

17635	Kivikalme	Loo küla	82-k
17634	Kivikalme	Loo küla	2273
17633	Kivikalme	Loo küla	2272
17632	Kultuskivi	Loo alevik	-
17631	Kivikalme	Loo alevik	2027
17630	Kivikalme	Loo alevik	2026
17629	Kivikalme	Loo alevik	2025
17628	Kivikalme	Loo alevik	2019
17627	Kalmeväli	Loo alevik	2417
17626	Asulakoht	Loo alevik	-
17625	Muistsed põllud	Liivamäe küla	-
17624	Kultuskivi Liukivi	Kostivere alevik	2282
17623	Kultuskivi	Kostivere alevik	2281
17622	Kultuskivi	Kostivere alevik	2280
17621	Kultuskivi	Kostivere alevik	2279
17620	Kultuskivi	Koila küla	396-k
17619	Kultuskivi	Koila küla	395-k
17618	Kultuskivi	Koila küla	394-k
17617	Kultuskivi	Koila küla	393-k
17616	Kultuskivi	Koila küla	392-k
17615	Kultuskivi	Koila küla	391-k
17614	Kultuskivi	Koila küla	195-k
17613	Kultuskivi	Koila küla	194-k
17612	Kultuskivi	Koila küla	193-k
17611	Kultuskivi	Koila küla	192-k
17610	Kultuskivi	Manniva küla	138-k
17609	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	-
17608	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	-
17607	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	-
17606	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	202-k
17605	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	201-k
17604	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	119-k
17603	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	118-k
17602	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2271
17601	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2270
17600	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2269
17599	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2268
17598	Kivikalme Ristikangrumägi	Jöelähtme küla	2267
17597	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2266
17596	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2265
17595	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2264
17594	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2263
17593	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2262
17592	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2261
17591	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2260
17590	Kivikalme Ristikangrumägi	Manniva küla	2259
17589	Kivikalme	Koila küla	398-k
17588	Kivikalme	Koila küla	397-k
17587	Kivikalme	Koila küla	207-k
17586	Kivikalme	Koila küla	204-k
17585	Kultuskivi	Ruu küla	212-k
17584	Ohvrihiis Pärnamägi	Jägala küla	423
17583	Kultuskivi	Jägala küla	336-k

17582	Kultuskivi	Jägala küla	335-k
17581	Kultuskivi	Jägala küla	333-k
17580	Kultuskivi	Jägala küla	332-k
17579	Kultuskivi	Jägala küla	331-k
17578	Kultuskivi	Jägala küla	330-k
17577	Kultuskivi	Jägala küla	329-k
17576	Kivikalme	Jägala küla	334-k
17575	Kivikalme	Jägala küla	328-k
17574	Kivikalme	Jägala küla	327-k
17573	Kultuskivi	Jöelähtme küla	-
17572	Kultuskivi	Jöelähtme küla	187-k
17571	Kultuskivi	Jöelähtme küla	135-k
17570	Kultuskivi	Jöelähtme küla	2278
17569	Kultuskivi	Jöelähtme küla	2277
17568	Kultuskivi	Jöelähtme küla	2276
17567	Kultuskivi	Jöelähtme küla	2275
17566	Kultuskivi	Jöelähtme küla	2274
17565	Kivikalme	Jöelähtme küla	388-k
17564	Kivikalme	Jöelähtme küla	189-k
17563	Kivikalme	Jöelähtme küla	117-k
17562	Kivikalme	Jöelähtme küla	116-k
17561	Kivikalme	Jöelähtme küla	115-k
17560	Kivikalme	Jöelähtme küla	114-k
17559	Kivikalme	Jöelähtme küla	113-k
17558	Kivikalme	Jöelähtme küla	112-k
17557	Kivikalme	Jöelähtme küla	111-k
17556	Kivikalme	Jöelähtme küla	110-k
17555	Kivikalme	Jöelähtme küla	109-k
17554	Kivikalme	Jöelähtme küla	108-k
17553	Kivikalme	Jöelähtme küla	107-k
17552	Kivikalme	Jöelähtme küla	106-k
17551	Kivikalme	Jöelähtme küla	105-k
17550	Kivikalme	Jöelähtme küla	104-k
17549	Kivikalme	Jöelähtme küla	103-k
17548	Kivikalme	Jöelähtme küla	102-k
17547	Kivikalme	Jöelähtme küla	99-k
17546	Kivikalme	Jöelähtme küla	98-k
17545	Kivikalme	Jöelähtme küla	2252
17544	Kivikalme	Jöelähtme küla	2251
17543	Kalmeväli	Jöelähtme küla	190-k
17542	Asulakoht	Jöelähtme küla	-
17541	Asulakoht	Jöelähtme küla	188-k
17540	Kivikalme	Iru küla	488
17539	Asulakoht	Iru küla	2014
17538	Kultuskivi	Haljava küla	-
17537	Kultuskivi	Haljava küla	-
17536	Kultuskivi	Aruaru küla	-
17535	Linnus	Jõesuu küla	152
17534	Asulakoht	Jõesuu küla	153

Arhitektuurimälestised

Registri nr	Nimi	Asukoht	Vana registri nr
8882	Peeter Suure Merekindluse kaevikud ja varjendid	Loo alevik	-
2748	Saha kabeliaed, 15. sajand	Saha küla	260
2747	Saha kabel, 15. sajand	Saha küla	260
2746	Maardu mõisa kaevumaja, 19. sajand	Maardu küla	14-k
2745	Maardu mõisa tall-tõllakuur, 19. sajand	Maardu küla	14-k
2744	Maardu mõisa karjakastell, 19. sajand	Maardu küla	14-k
2743	Maardu mõisa ait-kuivati, 19. sajand	Maardu küla	14-k
2742	Maardu mõisa piirdemüür, 18.–20. sajand	Maardu küla	14-k
2741	Maardu mõisa allee, 18.–20. sajand	Maardu küla	14-k
2740	Maardu mõisa park, 18.–20. sajand	Maardu küla	14-k
2739	Maardu mõisa peahoone, 18.–20. sajand	Maardu küla	14-k
2738	Kostivere mõisa moonakamaja, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2737	Kostivere mõisa kelder, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2736	Kostivere mõisa sild, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2735	Kostivere mõisa küün 2, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2734	Kostivere mõisa küün 1, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2733	Kostivere mõisa teenijatemaja, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2732	Kostivere mõisa ait, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2731	Kostivere mõisa tall-tõllakuur, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2730	Kostivere mõisa sepikoda, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2729	Kostivere mõisa karjakastell, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2728	Kostivere mõisa viinavabrik, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2727	Kostivere mõisa pargiskulptuur, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2726	Kostivere mõisa park, 18.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k
2725	Kostivere mõisa peahoone, 19.–20. sajand	Kostivere alevik	9-k

2724	Jöelähtme maantee-sild, 19. sajand	Jöelähtme küla	259
2723	Jöelähtme postijaama kelder, 19. sajand	Jöelähtme küla	257
2722	Jöelähtme postijaama aidahoone, 19. sajand	Jöelähtme küla	257
2721	Jöelähtme postijaama sepikoda, 19. sajand	Jöelähtme küla	257
2720	Jöelähtme postijaama peahoone, 19. sajand	Jöelähtme küla	257
2719	Jöelähtme kirikuaia kabel, 14.–20. sajand	Jöelähtme küla	256
2718	Jöelähtme kirikuaia piirdemüür väravaga, 14.–20. sajand	Jöelähtme küla	256
2717	Jöelähtme kirikuaed, 14.–20. sajand	Jöelähtme küla	Arh. 256
2716	Jöelähtme kirik, 14.–20. sajand	Jöelähtme küla	256

Kunstimälestised

Registri nr	Nimi	Asukoht	Vana registri nr
3558	Altarimaal „Kristus ristil“, 1889	Jöelähtme kirik	450-a
3557	Laualühter kolme tulega, 19. sajand	Jöelähtme kirik	446-a
3556	Laualühter kolme tulega, 19. sajand	Jöelähtme kirik	445-a
3555	Piibel, 1914	Jöelähtme kirik	443-a
3554	Oreli prospekt, 19. sajand	Jöelähtme kirik	87-k
3553	Graafileine leht „Püha õhtu-söömaaeg“, 19. sajand	Jöelähtme kirik	86-k
3552	Tornikell, 1912	Jöelähtme kirik	85-k
3551	Krutsifiks, 19. sajand	Jöelähtme kirik	83-k
3550	Laualühter, 19. sajandi II pool	Jöelähtme kirik	82-k
3549	Laualühter, 19. sajandi II pool	Jöelähtme kirik	82-k
3548	Kroonlühter, 1883	Jöelähtme kirik	81-k
3547	Kroonlühter, 1883	Jöelähtme kirik	80-k
3546	Kroonlühter, 1881	Jöelähtme kirik	79-k
3545	Kroonlühter, 1883	Jöelähtme kirik	78-k
3544	Kroonlühter, 1883	Jöelähtme kirik	77-k
3543	Karikas	Jöelähtme kirik	74-k
3542	Maal „Kristus ristil“, 18. sajand	Jöelähtme kirik	14-k
3541	Kroonlühter, 17. sajand	Jöelähtme kirik	619
3540	Kroonlühter, 1651	Jöelähtme kirik	618
3539	Väärid, 17. sajand	Jöelähtme kirik	615
3538	Kantsel, 1639	Jöelähtme kirik	614
3537	Altar, 1670	Jöelähtme kirik	613